

**ACTA
UNIVERSITATIS PALACKIANAE
OLOMUCENSIS**

**FACULTAS PHILOSOPHICA
PHILOLOGICA 97–2008**

**UCRAINICA
III**

SOUČASNÁ UKRAJINISTIKA
Problémy jazyka, literatury a kultury

1. část

Sborník článků

IV. Olomoucké symposium ukrajínistů
28. – 30. srpna 2008

Univerzita Palackého v Olomouci
Olomouc 2008

Redakční rada: prof. Josef Anderš, DrSc. – předseda
prof. PhDr. Helena Flidrová, CSc.
prof. Vitalij Kononenko, DrSc.
doc. Olha Palamarčuk, CSc.
prof. PhDr. Miroslav Zahrádka, DrSc.

Za jazykovou a stylistickou správnost odpovídají autoři.

1. vydání

Editor © Josef Anderš, 2008

ISBN 978-80-244-2022-6

ISSN 0231-634X

ОБСАН

Problémy jazyka.....	9
<i>Андерш Йозеф</i> Валентно-інтенційні моделі речення з дієслівно-ад'єктивними предикаторами в українській мові в зіставленні з чеською.....	11
<i>Загнітко Анатолій</i> Ступені і рівні прийменниковості.....	17
<i>Ставицька Леся</i> Термінологічне мікрополе «обсценність»: структура, когнітивні параметри.....	23
<i>Будняк Данута</i> Діалогізація публіцистичного мовлення в українській та польській мовах.....	29
<i>Лесюк Микола</i> Назви коханої людини в сучасній українській мові.....	35
<i>Грещук Василь, Грещук Валентина</i> Гуцульські діалектні риси в повісті Антона Крушельницького “Рубають ліс”.....	43
<i>Чикут Віта</i> Внесок Августина Волошина та Івана Панькевича в розвиток мовознавчої науки на Закарпатті.....	51
<i>Дель Гаудіо Сальваторе</i> Міждіалектні українсько-білоруські контакти при творенні суржику на північному заході Чернігівської області.....	57
<i>Арделян Марина</i> Лексико-семантичні типи предикатних лексем у складі предикативних частин просторово-ототожнювальних речень.....	65

<i>Соколова Світлана</i> Фреймова структура українського дієслова та її відображення засобами інших мов.....	71
<i>Ситар Ганна</i> Конверсивність применникових одиниць в українській мові	77
<i>Холод Уляна</i> Роль сполучників у вираженні непрямої модальності	83
<i>Нємець Ростислав</i> Деякі особливості валентно-інтенційних структур двоскладних дієслівних речень в українській мові в порівнянні з чеською	89
<i>Кульбабська Олена</i> Метафора як семантична основа “прихованої” предикації у художньому тексті.....	95
<i>Лангенбах Маргарита</i> Фреймова методика як спосіб моделювання сполучуваності слів в українській мові.....	101
<i>Глізнуца Наталія</i> Проблема сприйняття довгих подовжених та подвоєних приголосних у сучасній українській мові: експериментально- фонетичне дослідження.....	105
<i>Насенко Галина</i> Жанри наукового стилю української мови XVI – XVIII століть	115
<i>Павлова Ольга</i> Семантичний спосіб термінотворення як джерело поповнення термінологічної лексики.....	121
<i>Іващенко Вікторія</i> Термінопоняття “мистецтвознавство” тайого системотворчий потенціал.....	129
<i>Ковальова Тетяна</i> Політико-правові засади формування української термінології	139

<i>Труб Володимир</i> Про функціонування оцінних компонентів у значеннях лексичних одиниць українського просторічного ідіолекту	143
<i>Марчук Людмила</i> Градаційна лексика української мови.....	149
<i>Ковтун Альбіна</i> Семантичний потенціал лексем <i>святий</i> та <i>апостол</i> (на матеріалі української художньої прози ХХ ст.)	155
<i>Кондратенко Наталя</i> Політичний дискурс: сутність, типологія, специфіка функціонування	161
<i>Барань-Комарі Єлизавета</i> Лексичні гунгаризми у мові художніх творів Ю. Станинця.....	167
<i>Савченко Тетяна</i> Особливості мовленнєвої взаємодії в бізнес-комунікації (на матеріалі української, російської, англійської та французької мов).....	173
<i>Науменко Людмила</i> Гендерний вимір бізнес-дискурсу.....	179
<i>Руденко Світлана</i> Календарно-обрядова маркованість лінгвістичних знаків глютонії (на матеріалі глютоніма <i>каша</i>).....	185
<i>Сапожнікова Лариса</i> Адаптація лексичних запозичень в українській підмові ресторанного господарства (на матеріалі функціонування лексеми <i>кава</i>)	193
<i>Баранівська Оксана</i> Прізвища українського походження, мотивовані чоловічими особовими назвами на матеріалі антропонімів Кракова).....	199
<i>Мельник Мирослава</i> Антропонімія драматичної поеми Ліни Костенко «Сніг у Флоренції»	207

Єфименко Ірина Українсько-чеські антропонімні паралелі (на матеріалі сучасних українських та чеських прізвищ)	213
Гуцуляк Ірина Мовностилістичний вияв гіперболізації та мейозису в барокових текстах.....	217
Пономаренко Людмила Культурні конотації біблеїзмів в українській мові	221
Євтушина Тетяна Інтерпретація соматичного коду культури у фразеологізмах новелістики Василя Стефаника і Марка Черемшини.....	227
Зубець Наталія Активізація мінімальної фразеології у сучасних умовах.....	235
Свердан Тетяна Символічний простір <i>хати</i> в українській фразеології	239
Данилюк Ніна Концепт рідної сторони у мові української народної пісні	243
Боса Тетяна Фоносемантичні засоби в поезії М. Вінграноського.....	249
Бублик Людмила Ментальна особливість синонімії у творах Григора та Григорія Тютюнників	255
Форманова Світлана Сугестивна функція інвективи	259
Панасенко Тетяна Діалогічна структура загадки.....	267
Сірук Олена Лінгвістичні проблеми укладання Комп'ютерного тезауруса дієслів української мови.....	273

<i>Чейлитко Наталія</i> Укладання тематичного образу тексту на основі формальних критеріїв	279
<i>Дарчук Наталія, Сорокін Віктор</i> Образ влади у сучасному газетному дискурсі	285
<i>Галкін Андрій, Чейлитко Наталія</i> Типові моделі зон зв'язків словоформ в українському реченні	291

Problémy jazyka

Валентно-інтенційні моделі речення з дієслівно-ад'єктивними предикаторами в українській мові в зіставленні з чеською

Андерш Йозеф

Університет імені Палацького в Оломоуці

Валентно-інтенційні моделі речення, за якими утворюються мінімальні, але граматично й інформаційно повні конкретні речення-висловлення конституюються з предикаторів. Предикатор як центральний компонент валентно-інтенційної моделі речення характеризується двома складовими – предикатною і предикативною. Предикатна складова предикаторів відображає різні дії і стани, на основі яких формуються відношення між учасниками позамовної ситуації, а предикативна – актуалізує їх у модально-часовому плані. Предикатори можуть бути синтетичними й аналітичними; до перших з них відносяться, наприклад, повнозначні дієслова, які в одному слові мають усі необхідні засоби для вираження обох складових предикатора – предикатної і предикативної, а до інших – дієслівно-іменні сполуки, які складаються з дієслівної зв'язки, наприклад, *бути / být*, що забезпечує вираження модальності і часу та субстантива чи ад'єктива, які виражають предикатну семантику. Синтетичні предикатори розроблені в мовознавчій літературі досить повно, менш описані аналітичні. Предметом нашої уваги будуть далі валентно-інтенційні моделі речення з дієслівно-ад'єктивними предикаторами в українській і чеській мовах. Ця тема цікава як з погляду загальної синтаксичної теорії, так і в плані зіставно-типологічного дослідження обох мов.

При встановленні валентно-інтенційних моделей речення з дієслівно-ад'єктивними предикаторами-присудками в українській і чеській мовах важливо з'ясувати, які типи предикаторів існують з погляду інтенційних і валентних властивостей і до яких з них належать дієслівно-ад'єктивні.

З погляду інтенційних властивостей предикатори можна поділити на дві загальні групи – предикатори дії та предикатори стану: перші позначають дії та процеси і є головним чином дієслівними (*працювати / pracovat, краяти / krájet, бігти / běžet* тощо), інші – стан, властивості, відношення і є як дієслівними, так і дієслівно-іменними, зокрема, дієслівно-ад'єктивними (*хворіти / stonat, містити / obsahovat, бути хворим / být nemocný, бути схожим / být podobný* тощо).

Отже, дієслівно-ад'єктивні предикатори відносяться до предикаторів стану, а точніше, предикаторів властивості. Це впливає із самої природи ад'єктивів, як таких, що виражають статичні, постійні властивості

предметів, на відміну від дієслів, які позначають динамічні, процесуальні ознаки предметів.

Дієслівно-ад'єктивні предикатори, конституюючи семантичну структуру речення типу: "хтось/щось має/не має якусь властивість" [пор. Grepl, Karlík 1998: 61], сигналізують "постійну, внутрішню, у певному розумінні невід'ємну щодо предмета ознаку, ... яка постає такою властивістю, з якою пов'язуються типова своєрідність предмета, його відмінність від інших предметів" [Вихованець 1992: 101-102]. Вони формуються на основі всіх семантичних груп прикметників - якісних, відносних і присвійних, що виражають різні властивості предметів: якість, смак, колір, розмір, температуру, відношення, відповідність, належність, фізичні й психічні властивості істот, різні властивості неживих предметів тощо, напр.: *солодкий / sladký, коричневий / hnědý, великий / velký, гарячий / horký, пропорційний / úměrný, веселий / veselý, красивий / hezký, бути певний / být si jist* та ін.

Характерною особливістю дієслівно-ад'єктивних предикаторів, що формуються на основі якісних прикметників, є їх здатність виражати ступінь вияву ознаки (пор.: *сіруватий / šedavý, здоровенний / velikánský; надто малий / příliš malý, дуже добрий / velmi dobrý*) та співвідносну міру ознаки (пор.: *більший / větší, набагато більший / mnohem větší, менш важливий / méně důležitý*): у першому випадку на основну семантику властивості предикаторів нашаровується відтінок більшої чи меншої інтенсивності, а в іншому – відтінок зіставлення й порівняння. Між обома видами дієслівно-ад'єктивних предикаторів існує і формальна відмінність: предикатори, що виражають ступінь вияву ознаки, формують одновалентну модель речення, а предикатори із значенням співвідносної міри ознаки – двовалентну. Про це І.Р. Вихованець пише так: "Предикати із семантикою співвідносної міри якості вирізняються додаванням позиції правобічної валентності, де використовуються іменникові компоненти у функції об'єкта порівняння, напр.: *Син вищий за батька; Дівчина була красивіша від подруги; Вони досвідченіші від нас*. Поширення валентної рамки предикатів є свідченням семантичних зрушень у них і у свою чергу закріплює їх семантичну видозміну. У подібних предикатів зберігається значення якості, наявне у вихідних для них предикатів якості, і набувається значення зіставлення, порівняння, що впливає безпосередньо на збільшення валентних позицій предиката. Тому двовалентні предикати, що вимагають двох іменникових синтаксем – суб'єктної і об'єктної, формують окремий різновид предикатів якості. Їх можна назвати предикатами якості-відношення" [Вихованець 1992: 104].

Релевантною рисою предикаторів властивості є їх обов'язкова сполучуваність з лівоінтенційним партиципантом – носієм властивості, якому на валентному рівні відповідає актантна позиція підмета. При цьому предикатори властивості не тільки інформують про те, яку властивість має

лівоінтенційний партиципant, але й відповідно оцінюють, кваліфікують і характеризують його. Деякі предикатори властивості, як було показано вище, здатні відкривати також конститутивну позицію для правоінтенційного партиципанта, яка може бути реалізованою або потенційною.

Валентні властивості предикаторів-присудків полягають у їх здатності відкривати певну кількість функціональних позицій на формально-синтаксичному рівні для заповнення їх відповідними членами речення (будемо називати їх актантами).

На морфолого-синтаксичному рівні синтаксико-семантичного моделювання можна виділити такі три основні валентні структури речення з дієслівно-ад'єктивними предикаторами, а саме: S_n (називний відмінок субстантива) – $Vf_{cop}+Adj$ (дієслівна зв'язка + ад'єктив), S_n (називний відмінок субстантива) – $Vf_{cop}+Adj$ (дієслівна зв'язка + ад'єктив) – S_{cas} (відмінкова форма субстантива) і S_n (називний відмінок субстантива) – $Vf_{cop}+Adj$ (дієслівна зв'язка + ад'єктив) – $prae S_{cas}$ (прийменниково-відмінкова форма субстантива).

Нижче розглянемо перші дві з цих моделей, відзначаючи особливості їх граматичної і лексико-семантичної реалізації в чесько-українському зіставно-типологічному плані.

Валентна структура $S_n - Vf_{cop}+Adj$

У позиції підмета цієї структурної моделі виступають іменники (займенники) у формі називного відмінка, які означають живі істоти і предмети, а присудка – дієслівно-ад'єктивні предикатори, що мають у своєму складі прикметники всіх лексико-семантичних розрядів, як, напр.: *високий / vysoký, низький / nízký, красивий / krásný, брудний / špinavý, осінній / podzimní, університетський / univerzitní, керамічний / keramický, батьків / otcův, материн / matčín* та ін.

За моделлю $S_n - Vf_{cop}+Adj$ утворюються конкретні речення, які виражають семантичну структуру: носій властивості – властивість, напр.: *Дім високий. Dům je vysoký.- Дівчина красива. Dívka je krásná.- День був осінній. Den byl podzimní.- Бібліотека університетська. Knihovna je univerzitní.- Автомобіль батьків. Auto je otcovo.* Деякі речення цього типу є синонімічними з реченнями, утвореними за моделлю $S_n - Vf$, пор.: *Діму пустотливі. Děti jsou darebné. і Діму пустують. Děti darebačí.- Кінь полохливий. Kůň je plašivý. і Кінь полохається. Kůň se plaší.*

Валентна структура $S_n - Vf_{cop}+Adj - S_{cas}$

У позиції підмета цієї валентної структури виступають іменники (займенники) у формі називного відмінка, які означають живі істоти і

предмети, а присудка – дієслівно-ад’єктивні предикатори, що мають у своєму складі якісні прикметники, які вимагають доповнення своєї семантики об’єктом у формі непрямого відмінка іменника чи займенника без прийменника.

На базі валентної структури $S_n - Vf_{cop} + Adj - S_{cas}$ конституюються речення, які виражають семантичну структуру: носій властивості – властивість – об’єкт властивості.

Залежно від типу дієслівно-ад’єктивного предикатора й характеру відмінкової форми правовалентного компонента S_{cas} аналізована валентна структура виявляється в різних елементарних структурних моделях. Наведемо ці моделі, зазначивши предикатори, на основі яких вони реалізуються:

Структурна модель $S_n - Vf_{cop} + Adj - S_g$

Ця структурна модель реалізується на основі дієслівно-ад’єктивних предикаторів *бути вартий* / *být hoděn*, *бути гідний* / *být hoděn*, *бути годний* / *být hoděn*, *бути далекий* / *být vzdálený*, *бути достойний* / *být hoděn*, *бути повний* / *být plný*, *бути свідомий* / *být si vědom*, *бути сповнений* / *být plný* та ін., напр.: *Ця справа варта уваги. Ta věc je hodna pozornosti.* - *Розум був далекий розуміння. Rozum byl vzdálený pochopení.* - *Ця жінка не достойна такої честі. Ta žena není hodna té cti.* - *Лесині очі повні дрібного піску. Lesyní oči byly plné drobného písku.* - *Письменник свідомий свого обов’язку. Spisovatel si je vědom svého závazku* тощо.

Наведені приклади свідчать про значну подібність українських і чеських речень, що утворюються за даною моделлю. Випадки розбіжностей у їх формально-синтаксичній організації трапляються рідко, пор.: *Кожен певний власної мети. Každý si je jistý vlastním cílem.* - *Він вартий уваги. Zaslouží si pozornost.* - *Він гідний подиву. On je obdivuhodný.*

Структурна модель $S_n - Vf_{cop} + Adj - S_d$

Аналізовану модель найчастіше конституюють такі дієслівно-ад’єктивні предикатори, як: *бути близький* / *být blízký*, *бути вірний* / *být věrný*, *бути властивий* / *být vlastní*, *бути дорогий* / *být drahý*, *бути корисний* / *být užitečný*, *бути необхідний* / *být nezbytný*, *бути потрібний* / *být potřebný* та ін.: *Це йому близьке. To je mu blízké.* - *Моє серце вірне правді. Moje srdce je věrné pravdě.* - *Це властиве жіночій стамі. Je to vlastní ženskému pohlaví.* - *Кожна мить життя вам буде дорога. Každý okamžik života vám bude drahý.* - *Батьківська порада була мені корисна. Otcovská rada mi byla užitečná* тощо. Валентні можливості українських і чеських дієслівно-ад’єктивних предикаторів цього типу в основному збігаються. Однак є випадки, коли безприйменниковому давальному відмінку в українській мові відповідає

інший безприйменниковий відмінок, напр. родовий, або прийменниково-відмінкова конструкція, напр. "pro + S_d", у чеській, пор.: *Хлопець покірний батькам. Chlapec je poslušen rodičů.*- *Книга цікава дітям. Kniha je zajímavá pro děti.*- *Цей прилад необхідний студентам. Tento přístroj je nezbytný pro studenty* або українське речення, побудоване за моделлю S_n – Vf_{cop}+Adj – S_d, перекладається чеською конструкцією, в основі якої лежить інша модель, пор.: *Йому потрібні гроші. On potřebuje peníze.*- *Нам потрібен спокій. My potřebujete klid.*

У групі дієслівно-ад'єктивних предикаторів, що конституують модель S_n – Vf_{cop}+Adj – S_d, можна виділити предикатори, у яких на основну семантику властивості нашаровується відтінок кореляції між лівовалентним і правовалентним компонентами. Це такі дієслівно-ад'єктивні предикатори, як: *бути аналогічний / být analogický*, *бути ідентичний / být identický*, *бути співзвучний / být shodný*, *бути тотожний / být totožný* та деякі ін.: *Конструкція А аналогічна конструкції Б. Konstrukce A je analogická konstrukci B.*- *Переклад ідентичний оригіналові. Překlad je identický s originálem.*- *Творчість Шевченка співзвучна мистецтву нашого часу. Tvorba Ševčenka je shodná s uměním naší doby.*- *Моя думка тотожна твоїй. Moje myšlenka je totožna s tvou.* З наведених прикладів видно, що чеські дієслівно-ад'єктивні предикатори властивості, виражаючи семантичний відтінок кореляції, вимагають, щоби правовалентний компонент мав головним чином форму орудного відмінка іменника чи займенника з прийменником *s*.

Структурна модель S_n – Vf_{cop}+Adj – S_i

Для цієї структурної моделі характерними є такі дієслівно-ад'єктивні предикатори: *бути багатий / být bohatý*, *бути бідний / být chudý*, *бути близький / být si blízky*, *бути вірний / být věrný*, *бути гордий / být hrdý*, *бути зайнятий / být zaujat*, *бути насичений / být nasycený*, *бути переобтяжений / být přetížený*, *бути повний / být plný* та ін.: *Надра України багаті корисними копалинами. Hlubiny Ukrajiny jsou bohaté užitečnými nerosty.*- *Ця країна бідна мінералами. Tato zem je chudá na nerosty.*- *Слова близькі змістом. Slova si jsou obsahem blízka.*- *Ми серцем і любов'ю вірні. My jsme věrni srdcem a láskou.*- *Учений був гордий результатами дослідження. Vědec byl hrdý na výsledky výzkumu.*- *Син був зайнятий собою. Syn byl zaujat sám sebou.*- *Повітря було насичене пахощами цвіту. Vzduch byl nasycený vůněmi květu.*- *Батько переобтяжений роботою. Otec je přetížený prací.*- *Хлопець був повний юними днями. Chlapec byl plný mladických dnů* тощо.

З прикладів видно, що валентність українських і чеських дієслівно-ад'єктивних предикаторів, які конституують структурну модель S_n –

Vf_{cop}+Adj – S_i, може відрізнятися, пор.: *бути бідний чим – být chudý na co, бути гордий чим – být hrdý na co, бути повний чим – být plný čeho* тощо. Крім того, трапляються випадки, коли еквівалентами до українських речень є чеські реченнєві структури іншої будови, пор.: *Вони різні характером. Oni se liší zevnějškem. – Він розумом бистрий. On má bystrý rozum.*

Ряд українських і чеських дієслівно-ад'єктивних предикаторів, на яких базуються аналізовані структурні моделі, можуть керувати синонімічними формами, пор.: *бути аналогічний чому, до чого / být analogický čemu, s čím; бути певний чого, у чому / být jist čím, v čem* тощо.

Підсумовуючи сказане, можна зробити такі головні висновки. По-перше, як в українській, так і в чеській мовах дієслівно-ад'єктивні предикатори конституюють три основні валентні структури: підмет – присудок, підмет – присудок – додаток у формі безприйменикового відмінка іменника чи займенника та підмет – присудок – додаток у формі прийменника з відмінком іменника чи займенника, причому перша з них виражає інтенційну структуру "носій властивості – властивість", а друга і третя – "носій властивості – властивість – об'єкт властивості". По-друге, залежно від характеру відмінкової і прийменниково-відмінкової форми валентні структури з дієслівно-ад'єктивними предикаторами діляться на елементарні структурні моделі, які в основному подібні в обох мовах. По-третє, у ряді випадків на базі елементарних структурних моделей в українській мові утворюються речення, яким у чеській відповідають речення іншої будови, що пояснюється або відмінністю у валентній структурі деяких українських і чеських дієслівно-ад'єктивних предикаторів, або відтворенням українських дієслівно-ад'єктивних предикаторів еквівалентними чеськими дієслівними.

Література

Андерш, Й.: *Реченнєві структури з дієслівно-ад'єктивними предикаторами в українській мові.* - In: UCRAINICA II. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. AUPŮ. Facultas Philosophica. Philologica 89 – 2006. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2006, 1. a 2. část.

Вихованець, І.Р.: *Нариси з функціонального синтаксису української мови.* Наукова думка, Київ 1992.

Grepl, Miroslav/Karlík, Petr: *Skladba češtiny.* Votobia 1998.

Resümee

Im vorliegenden Beitrag werden Valenzsatzstrukturen mit verbaladjektiven Prädikaturen im Ukrainischen und Tschechischen analysiert und elementare Struktursatzmodellen mit diesen Prädikaturen konstituiert, es werden auch gemeinsame und unterschiedliche Merkmale in ukrainisch-tschechischer Hinsicht ermittelt.

Ступені і рівні прийменниковості

Загнітко Анатолій

Донецький національний університет

Загалом проблема тлумачення прийменника як частини мови не є новою ані в українському, ані в слов'янському, ані в загальноєвропейському плані. Навіть короткий перелік лінгвістів, які так чи інакше торкалися цієї проблеми, постав би вагомим цьому підтвердженням, не кажучи уже про вичерпний огляд науково-теоретичної і науково-прикладної літератури з цього питання. Прийменник належить до того класу слів, який так чи інакше знаходив своє висвітлення за будь-якої частиномовної класифікації. Український термін *прийменник* прозоро вказує на його лінійно-синтагматичний (очевидно, препозитивний) щодо іменника статус, пор. біл. *преназоўнік*, рос. *предлог*, чесь. *předložka*, поль. *przyimek*, болг. *предлог* та ін., хоча ця зовнішня прозорість терміна в ряді слов'янських мов аж ніяк не мотивує статус усіх прийменників, що об'єднують і препозитивно прийменникові і постдієслівні елементи з чітко експлікованою і відносно експлікованою плеонастичністю префіксів і постдієслівних компонентів (післяслівників), пор.: *біля гаю, у лісі* та *наступити на, підійти до, зайти до*.

У мовознавстві існує кілька діаметрально протилежних поглядів на статус прийменника в частиномовній системі, що знову ж таки мотивовано 1) або визнанням його службовості (В.Сімович, Ю.Шевельов та ін.), або наданням прийменнику кваліфікаційних ознак повнозначності (І.Кучеренко та ін.), або аналізом прийменника разом з відповідною відмінковою флексією як складної функційної морфолого-синтаксичної одиниці (прийменник як формотвірний конфікс (С.Курилович); прийменник не керує відмінковою формою, а є субморфемою складної морфеми; І.Вихованець визначає прийменник як особливу аналітичну синтаксичну морфему). Кваліфікація прийменника як окремого частиномовного класу слів у науковій літературі здебільшого ґрунтується на визнанні його як слова: “неповнозначного”, “формального”, “службового”, “функційного”, “граматичного”, “структурного”. У класично-традиційній граматиці слова і парадигм (на відміну від блумфілдівської та постблумфілдівської, в тому числі і генеративної, де прийменник постає як мінімальна вільна словоформа і тому утворення типу *на березі, у лісі* – це словосполучення) диференційною ознакою тлумачення прийменника є релятивність з окресленням їхньої граматичної функції і щодо можливості їхньої сполучуваності з тією чи іншою повнозначною (ядерною) частиною мови.

З-поміж прийменників слід вирізняти первинні просторові, яким властива дейксісна семантика і які функційно наближені до прислівників з характерним для них лексичним значенням, протиставляючись іншим

категоріям слів референційним, неденотативним характером вираження лексичного значення. Тому препозитивно приіменникові прийменники належать до автосемантичних на морфологічному рівні, оскільки їм властивий оптимальний набір значень (ознака лексеми). Як статична одиниця в ізольованому вияві прийменник спроможний виражати індивідуальне лексичне значення, що фіксується словниками як первинне (пор. особливості синоніміки, антоніміки, полісемії): *над / під / за / перед столом* та ін.

Концептуалізація прийменника та відмінкової флексії іменника у моделі “**EXTRA urb-FM**” та кваліфікація останньої як формотворного конфікса Є.Куриловичом постає цілком мотивованою, оскільки навіть первинному прийменнику притаманна тільки узагальнена дейксистно-локальна семантика поза будь-якою конкретизацією, пор. *за ліс / за лісом; під стіл / під столом* тощо [Курилович 1962: 182]. Тому встановлення функційної парадигми прийменника ґрунтується на з’ясуванні регулярності / нерегулярності такого формотворного конфікса та вияв ступеня його співвідношення з відповідною семантикою.

Категорійно-дейктичне значення прийменника залишається незмінним у будь-якому контексті, а його індивідуальне значення залежить від інших членів синтагми – найближчого контексту (значення іменника у відповідній відмінковій формі) та віддаленого контексту – присудка і слова, що формує прийменникову синтаксему в актантних рамках.

Кваліфікаційно-морфологічний рівень категорійно-дейксистної семантики прийменника уможливує послідовне розмежування ступенів прийменниковості. Ведучи мову про прийменниковість як таку та її рівні, слід відразу наголосити, що в цьому разі *прийменниковість* витлумачується як набуття тим чи іншим словом / синтагмою прийменникової функції: *за плечима, за прикладом, за рахунок* та ін. Поняття *прийменниковості* ґрунтується на загальному розумінні *еквівалентності*. Еквівалентність слід тлумачити як відповідність семантичних, синтаксичних і ряду морфологічних ознак у порівнюваних одиницях, що й уможливує розмежування семантичної (функційної), синтаксичної (позиційно репрезентативної) і морфологічної еквівалентності. Еквіваленти прийменників обслуговують ті самі категорійні значення, що й відповідні прийменники (пор. розгляд еквівалентів займенників О.А.Пономаренко [1999: 7-8]). Такий підхід уможливує послідовне розмежування: 1) власне-прийменників; 2) функційних прийменників (у функції прийменника); 3) у значенні прийменника; 4) позиційної прийменниковості. Завершальним виявом прийменниковості постає набуття певним утворенням категорійно-дейксистного значення як статичного. Саме ця ідея стала опертям опрацювання концепції *Словника українських прийменників*, укладання його комп’ютерної бази, напрацювання структури словникової статті і будови *Словника*, що реалізується у межах міжнародного спільного відкритого

проекту „Слов’янські прийменники в синхронії і діахронії: морфологія і синтаксис” (автор ідеї й організатор, координатор – проф. М.В. Всеволодова (Московський університет), у якому активну участь беруть учені Білорусі (Мінськ, Гродно), Болгарії (Велико Тирново), Польщі (Ополе), Росії (Москва), Сербії (Нови Сад), України (Донецьк), почасти Ірану, Китаю, Японії та ін. У рамках цього проекту відбувся ряд круглих столів (II, III Міжнародні конгреси русистів-дослідників (Москва: МДУ, 2004, 2007); Міжнародні граматичні читання – II, III, IV (Донецьк: ДонНУ, 2002, 2005, 2007), два семінари (Гродно 2002; Москва 2003), на яких обґрунтовано концепцію прийменникової еквівалентності з простеженням особливостей і закономірностей оприйменнювання повнозначних лексем.

Власне, концепція оприйменнювання та встановлення спільних засадничих тлумачень тих чи інших елементів як прийменникових викликала тривалу дискусію і на сьогодні постає актуальною, пор.: (1) *Край села була старенька церква, яку якимсь чудом не зруйнували червонокомунівці* (О.Слісаренко) і (2) *У під’їзді будинку було затишно* (у (1) *край* – прийменник, у (2) прийменником є тільки *у*, *під’їзді* – локалізатор); *Басейн Азовського моря займає територію площею більш ніж 618 кв. км* (див.: [Загнітко 2007]). За Реєстром М.В. Всеволодової, склад конститuentів прийменникового поля російської мови охоплює 5000 одиниць (дані на березень 2004 р.), а в білоруській мові, за Реєстром М.Й. Конюшкевич, 5058 одиниць [Конюшкевич 2004: 118], а в українській мові – їх встановлено 2811 одиниць, нормативних з-поміж них – 1705 одиниць [Загнітко 2007], а ненормативна база охоплює орієнтовно 1106 одиниць (її опрацювання триває). Кваліфікація ненормативності ускладнена кількома чинниками, з-поміж яких слід наголосити на: 1) вищій частотності і більшому поширенні ненормативного елемента; 2) розмаїтішому функційному навантаженні позанормативних похідних; 3) труднощях у розмежуванні нормативного і ненормативного елементів у силу певної клішованості в офіційно-розпорядчих і адміністративних документах та ін.

Поза усяким сумнівом, концепція еквівалентів прийменників має опертям загальне розуміння еквівалентності слова (пор. укладені словники еквівалентів слова А.М.Лучик [2003] та ін.), за якого передбачають, що еквівалент функційно дорівнює слову: *За підтримки уряду успішно розв’язано ряд питань аграрного сектору* (Україна молода. – 2000. – 12 вересня), де *за підтримки* = *завдяки*. Очевидно, первинним етапом прийменникової еквівалентності слід вважати приіменникову препозицію, в якій той чи інший дво- або більше слівний компонент виконує спільно з відмінковою формою синтаксемотвірну функцію. Теза про синтаксемотвірний потенціал прийменника є наслідком вияву ієрархічного відношення гіпотаксису (між відмінковою формою субстантива та дієслова). Регулярної постдієслівності у прийменникових еквівалентах не виявлено.

Загалом позиційна регулярність виступає початковим етапом прийменниковості, оскільки в цьому разі почасті нівелюється лексичне значення відповідного іменникового чи іншого компонента (*у присутності, у протистоянні, у функції, у формі, у царині, у царину, у центр, у часи; уверх від, уліво від, услід за, усупереч з та ін.*). Враховуючи те, що прийменникам властиве категорійно-дейктичне (морфологічний аспект) і контекстуально-лексичне (індивідуальне, вторинне) значення, можна цілком аргументовано констатувати, що той чи інший компонент набуває індивідуальної прийменниковості внаслідок нівеляції, “розмивання” власне-категорійного значення й об’єднання із семантикою відмінкової форми: *під вагою, під вивіскою, під владою, під гаслом, під загрозою, під захистом потужністю близько, потужністю понад і под.* (*У Дніпропетровську під дахом міліції працює «піратський» радіопередавач радіопрограм...*). Наступним етапом прийменниковості постає функційне закріплення певного утворення як прийменника.

Кількісні і кваліфікаційні ознаки власне-приймеників з їхнім категорійно-дейксісним значенням не вимагають поглибленого аналізу, оскільки їхнє висвітлення є достатнім у відомих граматиках, підручниках (пор.: [Вихованець 1980; Сенів 2005]). До слів, ужитих у значенні прийменника (семантичний рівень прийменниковості), належать такі, яким властиві відповідники з-поміж власне-приймеників: *у напрямку до = до; у процесі слухання = протягом; під час засідання = на засіданні; під час перерви = на перерві та ін.*

Кваліфікація слова як такого, що постає у функції прийменника, своїм опертям має можливість його редуції без будь-якої заміни, що не зумовлює зміну значення виразу (функційний рівень прийменниковості): *розмовляв із хлопцем на ім'я Василь = розмовляв із Василем; виступив у ролі миротворця = виступив миротворцем і под.* Аналогами прийменників є структури з кількісним значенням тих чи інших вимірів (довжина, глибина, розмір, товщина, ширина, об’єм тощо: *завдовжки понад, завширшки у, з відстані більше ніж у, з відстані до і под.*

Оказіональними прийменниковими утвореннями (найнижчий ступінь прийменниковості) є такі, у яких супровідною виступає певна образність і які використовуються як прийменники в одиничних випадках: *на горизонті сучасної науки та ін.* Це вияв контекстно-зумовленої прийменниковості, що прямує до функційної, але не може бути зарахованим до останньої в силу контекстної маркованості.

Питання семантичної і структурної інтерпретації прийменників актуалізувалося у функційно-семантичній парадигмі, коли значущим (по суті, знаковим) є розмежування ядра і периферії тих чи інших систем. Особливо це суттєво для елементів релятивності, оскільки їхній склад постійно поповнюється за рахунок переходу до них слів інших частин мови. Це зумовлює розширення периферії, в силу чого між “повнозначною і

службовою семантикою встановлюється складне градаційне поле... Градаційний простір встановлюється між “полярними” явищами, що виявляють максимальний ступінь функційної відмінності за наявності спільних виділюваних властивостей. Водночас розкриття властивостей проміжних явищ повинно сприяти уточненню характеристик і полярних явищ” [Блох 1986: 51, 67]. Традиційно в лексикографії послідовно маркованими постають усталені службові одиниці, пор.: біля, *прийм.* (СУМ, I, 185); бо, *спол. / част.* (СУМ, I, 205); в (у), *рідко ув; ц-с, уроч.* во, *рідко вві* (уві), ві, *прийм.* (СУМ, I, 270). У словниковій кваліфікації прийменника досить важливим є синтагматичний компонент (без, *прийм., з род.в.*). Тлумачення прийменників ґрунтується на диференційних параметрах, коли із загального дейктичного поля наголошується, яке із функційно можливих значень реалізує прийменник у складі дієслівно-іменникової синтагми. Щоправда, вказівки на регулярний вияв прийменникової постдієслівності у словниках не фіксується: без, *прийм., з род.в.* 1. Уживається при вказівці на відсутність кого-, чого-небудь (СУМ, I, 118).

Ступінь прийменниковості того чи іншого повнозначного слова або певної конструкції – це набуття ним релятивної функції і поступова втрата власного категорійного значення. Оскільки прийменнику властива статичність як морфологічній одиниці та динамічна функційність як синтаксичній одиниці, то першим ступенем прийменниковості певного елемента виступає його функційне спрямування: *Враховуючи особливості екології калянусів, самок цього виду збирали вдень з глибини 80-200 м, а вночі – з поверхневих шарів моря* (Словник 2007, 79). У цьому разі елемент *глибини* постає конкретизатором дейктичної семантики первинного прийменника з, складаючи разом з ним цілісність. Диференціація ступенів і рівнів прийменниковості ґрунтується на концептуальному розмежуванні мовних ярусів і набутті тим чи іншим мовним елементом вторинної функції, що за певних умов постає як рівноконкурентна з первинною. Останнє стає визначальним чинником видозміни віртуально-статичного закріплення елемента та його частиномовної кваліфікації.

Література

Блох, М.Я.: Теоретические основы грамматики: Учеб. пособие для студ. ин-тов и фак. иностр. яз. Высшая школа, Москва, 1986.

Вихованець, І.Р.: Прийменникова система української мови. – К.: Наукова думка, 1980. – 286 с.

Дремов, А.Ф.: Системная теория падежа и предлога в практике преподавания русского языка как иностранного. In: Мир русского слова 3/2001, с. 13-20.

Загнітко, А.П., Данилюк, І.Г., Ситар, Г.В., Щукіна, І.А.: Словник українських прийменників. ТОВ ВКФ “БАО”, Донецьк, 2007.

Конюшкевич, М.И.: О потенциале предложной системы (на материале параметрических и сравнительных предлогов). In: Польский язык среди других славянских языков. Минск, 2004, с. 117-127.

- Курилович, Е.: Проблема классификаций падежей. In: Курилович Е. Очерки по лингвистике. Иностранная литература, Москва, 1962, с. 175-181.
- Кучеренко, І.К.: Лексичне значення прийменника. In: Мовознавство 3/1973, с. 12-23.
- Лучик, А.А.: Російсько-український та українсько-російський словник еквівалентів слова. Довіра, Київ, 2003.
- Мальцева, Р.И.: Предлоги и приставки в русском языке XI-XVII вв.: семантическая и функциональная эволюция: Автореф. ... докт. филол. наук. Краснодар, 1999.
- Микитина, 1979: Микитина С.Е. О семантическом варьировании русских предлогов. In: Семантическое и формальное варьирование. Наука, Москва, 1979, с. 34-45.
- Пономаренко, О.А.: Семантика та особливості вживання російських займенників (на матеріалі вказівного, неозначеного та узагальнено-визначального розрядів про номінативів): Автореф. ... канд. філол. наук. Дніпропетровськ, 1999.
- Селивєрстова, О.Н.: Имеет ли предлог только грамматическое значение? In: Вопросы филологии. Наука, Москва, 1999, с. 26-34.
- Селивєрстова, О.Н.: Предикаты “нахождения в пространстве” In: Семантические типы предикатов. Наука, Москва, 1982, с. 112-128.
- Сенів, М.Г.: Прийменник у класичних мовах. ТОВ “Юго-Восток, Лтд”, Донецьк, 2005.
- Солоницкий, А.В.: Проблемы семантики русских первообразных предлогов. Изд-во Дальневосточного университета, Владивосток, 2003.
- Харитоновна, Є.С.: Прийменникові конструкції просторової семантики у грецькій мові: Автореф. ... канд. філол. наук. Донецьк, 2004.
- Щукіна, І. Прийменники причинової семантики: структура і функції. In: Українські прийменники: Синхронія і діяхронія: пробний зошит / За ред. проф. А.П.Загнітка. ДонНУ, Донецьк, 2003, с. 130-161.

Summary

The features of semantic and functional typology of Russian and slavonic prepositions are explored, the status of preposition-inflexion unities in semantic classification is determined, the meaningfulness of semantic synergy of postpositive preposition and semantics of predicate is diagnosed.

Термінологічне мікрополе «обценність»: структура, когнітивні параметри

Ставицька Леся

Інститут української мови НАН України

Серед термінологічних новацій останнього десятиліття привертає увагу термін *обценний*, якого, однак, годі знайти в українських довідкових виданнях, словниках лінгвістичних термінів і под. Табу на наукову розмову вголос про нонстандарт, на жаль, виявилось у термінологічному пуризмі і як результат – сплутування понять *нецензурний*, *лайливий*, *вульгарний* у філологічному дискурсі. Не кажучи вже про термінологічний хаос у журналістських дискурсах, коли, приміром, «Львівська газета» (23.08.2007) у публікації «Коротке есе про падлюк» читаємо: «Можна майже стовісотно пропустити, що незабаром в українському медійному просторі хтось засвітить півки із записами лайливих пасажів у виконанні Президента. Принаймні завжди стриманий і поміркований Віктор Ющенко все частіше зривається на гнів, а від того його лексика зарясніла **нецензуричною**. Про “падлюк” ми почули, коли гарант розповідав нещодавно історію свого отруєння та перипетії подальшого розслідування цієї темної історії». Ніби й невеликий гріх неточного вживання терміна *нецензуричина*, але все ж культура мови – це також орієнтація у метамовному просторі.

Щодо терміна *обценний*, він рідше побутує у неспеціальних публікаціях, а якщо й уживається, то з великою вірогідністю написання **обцентний*. Добрячий відсоток професійних мовознавців не до кінця усвідомлюють понятійний обсяг цього терміна та його місце у відповідній поняттєвій парадигмі.

Слово *обценний* походить з латинської мови з наявним у ній словотвірним гніздом: *obscēna* (с.р.) – 1) непристойні вчинки або слова, 2) статеві органи, 3) задня частина тіла, 4) виверження; *obscēnitās* (ж.р.) – 1) непристойність, двозначність, нахабність вислову, 2) ганебні, непристойні зображення, 3) неблагодатність, тривожність; *obscēnum* – статевий орган; *obscēnus* – 1) огидний, противний, бридкий, 2) непристойний, ганебний, 3) аморальний, розпусний, 4) страшний, лиховісний, зловісний [Трофимук М., Трофимук О.: 2001, 414].

Походження слова на рівні словотвірної структури доволі прозоре: *ob* – поза, *sce(a)nis* – сцена. Історичну етимологію дослідники пояснюють тим, “що у Стародавньому Римі актори розігравали брутальні жарти, одягаючи шкіряні начинені пеніси, отже “поза сценою” – це те, що є настільки непристойним, що не може бути вимовленим на широку публіку”

[Mills 1993: 137. Авторка припускає, що слово може походити від лат. *caenum* - бруд, гріх, болото або кал].

Через посередництво французької мови (*obsène*) слово потрапило в англійську (*obscene*), згодом – у східнослов'янський термінологічний ареал.

Обсценною лексикою прийнято називати табуйовані (заборонені) непристойні (недруковані, нецензурні, нелітературні) слова і вислови. Обсценність – це вживання мови, яку вважають відразливою, непристойною; саме поняття обсценності охоплює не тільки різнотипні вербальні усні й писемні форми вияву, а й невербальні (мова жестів, графіті тощо). Досить складним у цьому визначенні видається саме поняття непристойності, яке можна трактувати таким чином: « <...> доцільно уважати непристойним певний вчинок, а у вербальному плані – назву цього вчинку, дії, якості предмета, якщо вони здатні викликати у адресата відчуття своєї надто відчутної недоречності. При цьому важливим параметром сприйняття непристойного вчинку, предмета і т.п. або його згадування є шок переляку або сорому, тобто яскраві негативні емоції. Визначення обсягу непристойного в певному соціумі історичне і національно специфічне за своїм характером, хоча у всіх культурах поняття непристойного пов'язується насамперед із сексуальною функцією життєдіяльності» [Жельвіс 2001: 55].

Визначаючи когнітивну базу обсценності, варто пам'ятати, що з психоаналітичної точки зору слово стає непристойним, якщо воно супроводжується відразливим первинним образом, що йде від дитячих відчуттів. На думку Е.Берна, найсильніші непристойності мають відношення до запаху і смаку, а також до слизького дотику [Берн 1998: 18], у той час, як найслабші – це літературні слова, які далеко відстають від первинних образів і повністю дезодоровані.

Поєднання значень «неприємний запах» і «образа», «лайка» звичайне для семантичного розвитку слів у різних мовах, наприклад англійське *offensive* – 1) образливий 2) неприємний, противний (про запах), 2) наступальний, агресивний, грецьке βρομόστομος – 1) який має смердючий рот; 2) перен. лихослов. Не без впливу первинного одоративного відчуття стали непристойними слова, пов'язані з екскреторною функцією організму. Негативна оцінка *козла* (мерзенний, підлий, вредний чоловік) пов'язана до певної міри з його фізіологічними якостями (поганий запах, хтивість), що й зумовило активізацію вислову *вонючий козел*. Не випадково, очевидно, у російській обсценній практиці слово *козел* з недавнього часу почало активно конкурувати з матом: «Надто частотне вживання матірних ідіом – як, вочевидь, і скатологізмів – не могло не призвести до зниження їх вибухової сили і поступового їх перетворення у прості, хоч і вульгарні, експлетиви. Саме тому суспільство починає шукати інші засоби вихлюпування негативних емоцій. Найпоказовіший російський приклад – “Козел!”, слово, яке порівняно недавно побутувало виключно в межах “зони”, а тепер успішно конкурує з матом » [Жельвіс 2006: 228]. (Про

«козла» у дискурсі президентських виборів 2004р. див. Ставицька Л.О. Дискурс помаранчевої пристрасти // Критика, 2005, №3).

Щодо зауваги Е.Берна про зв'язок обценності із слизьким дотиком варто навести дитячі спогади Ю.Андруховича у романі «Московіада»: «Я, пригадую, вперше почув цю назву [кґб] десь у шість чи сім років. Чомусь назавжди зберіг у пам'яті первісне дитяче відчуття того слова: щось таке **розпусне, слизьке, гвалтовне, щось дуже схоже на "й [...] в рот <...>».**

В українській метамові відображене уявлення про непристойну лексику як бруд: *гнилі, брудні слова, умраза, наплюжити* (< плюгавити – робити брудним). У когнітивній перспективі сексуальна непристойність пов'язана відчуттям липкого: *А туди її тягнуло як магнітом – двір снівця їй, вона уявляла його тасмничу прохолоду й ту **липку, привабливу й трохи сороміцьку атмосферу, яку створила серед їхньої веселої п'ятірки найвідчайдушніша із них – Лілі*** (І.Роздобудько, Мерці).

Концептуалізація сексуальної сфери як чогось масного, жирного, до певної міри мотивована семантичним розвитком давньоруського дієслова *жировати*, яке первісно означало «пастиись, добувати їжу (про диких тварин); поїдати; жити; жити у достатку». Асоціювання жирного з сексуальною сферою людини, опосередковане приблизним мотиваційним зв'язком *їжа – життя – достаток – веселоці, насолода – розпуста – непристойність* (одна з версій походження слова *жир*: від праслов. *žirъ*, яке зіставляється з праслов. *žiti* «жити». ЕСУМ, 2, 198.). На поч. ХХ ст. в укр. дієслові *жирувати*, крім основного, вже фіксуються значення «шуткувати, гратися», «загравати, залицятися» (*жирун – пустун, жируха – пустуха, жировий – незаконнонароджений*). Пор. актуалізацію семантики жиру в номінації *сало* з виразними еротичними конотаціями: *Зірвав запаску, всунув ковбаску. Як мало, мало – Давай ще й сало!* (Українські сороміцькі пісні), *побував кіт на салі* «здійснити статевий акт» [Аркушин 2005: 80], *Ходіт, хлопці, до долини, мете їсти солонини, Ходіт, дівки, догори, мете їсти кубаси!* (Цит. за: Лесюк 2007). Пор. рос. *жиреха* «коханка», *жирнозады* «непристойний (про анекдот)», *сальный* «непристойний», укр. *масний, саґльний: масні слова, анекдоти; сальна коломийка* та ін.

Ряд метамовних операторів *масний, сальний* можна продовжити словосполученням *скоромне слово*, яка трапляється у записах сороміцького фольклору В.Гнатюка: *У одного багатого поміщика був син, один, як палець. Він його з дитства виховував так скромно, що він не знав ні одного **скоромного слова**; даже не знав, як називається те, із чого він сить.* Пор: *У тої вдови був син жонатий; невістка була красива і здорова баба. Солдатові захотілось одвідать **скоромнини**. Часто він завилував коло неї...*

Зв'язок непристойної лайки з гастичним кодом міг спричинити її асоціювання з присмними смаковими відчуттями у таких висловах, як *смачна лайка, смачно виляються*.

В літературній мові, фразеології, стихійних коментарях, що віддзеркалюють «наївну» мовну свідомість носіїв мови, побутує чимало одиниць, в т.ч. функціонально наближених до термінологічного субполя обценності, які розширюють уявлення про когнітивну базу «обценної» частини у мовній картині світу українців.

У лексико-фразеологічній системі української мови побутує чимало одиниць для вираження інвективної мовної поведінки: *на всі заставки лас; шпетить на всю губу; лас, скільки в пельку влізе; лас, на чім світ стоїть*, в т.ч. грубої, брутальної: *наплюжитися, розпускати морду (писок), погане слово, (поганий на язик – грубий, нестримний у висловах), міцне слово, криве слово* (груба образа), *літуче слівце, сякий та перетакій* (слова, якими інакомовно передають брутальну лайку або грубі вислови). Ясно, що ці фраземи різною мірою передбачають нецензурну лайку, проте пряма вказівка на непристойність лайки міститься, за нашими спостереженнями, у дефініціях лише таких одиниць: *лаяти по-московському (лаяти в батькаматір), по-сербськи величати віру, лаяти останніми словами; паскудство* (погані, огидні або непристойні слова), а також згадані одиниці *гнилі слова, брудна лайка, приперчене слово; умраза* - непристойні образливі розмови; людина, що використовує сороміцькі та інші непристойні слова.

Постать колишнього Президента України Л.Д.Кучми збагатила цей синонімічний ряд словосполученням *президентська лексика* (вислів набув поширення після оприявлення у 2000р. в зв'язку із зникненням опозиційного журналіста Г.Гонгадзе магнітофонних записів, зроблених майором В.Мельниченком. На цих касетах чути голос Л.Д.Кучми, який, живляючи обценну лексику, наказує прибрати невігідного журналіста).

На позначення уживання непристойної, в т.ч. матірної, лайки в українській мові спеціалізується дієслово *лихословити* – уживати лайливі, соромітні слова, відповідно – *лихослів'я, лихослов*. Етимологічно пов'язане з емоційно-оцінним *лихо, лихословити* несе в собі уявлення про відповідну мовну поведінку як зло (Нагадаємо, що одним із значень латинського прототипу «обценний» є «страшний, лиховісний, зловісний». У Короткому посібнику з англійської мови *ill-omened* –лиховісний, зловісний -фігурує на першому місці в етимологічній довідці до слова *obscenity*. The Concise Oxford Companion to the English Language/ / Ed. Tom McArthur. Oxford University Press, 1996.

У концептосфері сороміцького фольклору, попри його розважально-сміховий характер, все ж можна віднайти сліди, які вказують на зв'язок еротики (соромності) з “лихом”. В одній з приказок, записаній І.Франком, прямо про це говориться: *Яйця й пуцька – біда людська*; чоловічий і жіночий статевий орган у сороміцькому фольклорі називається *бідою*. Симптоматичною виглядає кореляція еротики й лиха у словах *лихованити* - поводитися розпусно, *лихован* - розпусник, *лихованка* – розпусниця (Білецький-Носенко П. Словник української мови. – К.:Наукова думка,

1966, с.210). У структурі концепту «соромітність» не виключена також наявність зв'язку “сексу і задоволення” із “смертю, болем”, як онтологічної, за З.Фрейдом, характеристики життя живої істоти. Пор. семантичні кореляти прасл. **soгъ* у різних мовах: досада, образа, жах, страх, мука, біль. ЕСУМ, 5, 357. Поняття лихослів'я і еротичної соромітності входять у концептуальне поле «гріх».

«Соромітний» органічно входить у широке поняття непристойної (обсценної) лайки, але первинно відсилає до сексуальної сфери. Семантичне наповнення слова *сором* і його похідних у розглядуваному ракурсі свідчить про це: розм. *сором* , діал. *соромота* – зовнішні статеві органи людини, фольк. *соромок* – статевий орган у дитини; *соромітний, сороміцький, соромний*– непристойний. Сороміцькими можуть бути слова, пісні, прізвиська, картинки, жести; уживається також вислів *сороміцька лайка*, яке точніше, ніж «лихослів'я», передає значення «сексуальна лайка».

З цим прикметником семантично зближується запозичення з польської мови *безецний* .

Еротичний фольклор у таких його жанрових різновидах, як веснянки, пародійні колядки і щедрівки, весільні пісні та ін. українці назвали “сороміцьким”. Хоча це поняття у його кореляції з лихослів'ям охоплює все, що стосується екскреторної і сексуальної функцій тілесного низу , однак «перші збирачі і публікатори розглядали поняття “сороміцький” у значенні “еротичний”, пов'язаний з “сексуальним життям людини”» (Красиков 2003: 13)

Отже, неприйняття українським духом і ментальністю сексуальної лайки позначилась на осмисленні її у виразному етичному, емоційно-експресивному ракурсі як лиха, зла, сорому. Концепт «сором» є визначальним для еротичної лексики - її соромно чути сторонній людині. Хоча слово *сором* у сороміцькому фольклорі не трапляється, проте не випадково наприкінці традиційних жартівливих перекорів роду молодого з родом молоді одна з сторін втихомирювала іншу: *Якби ви розум мали, / Ви б цієї не співали*. Зауважимо, що соромно не стільки вимовляти, скільки соромно, що *почують* (що подумують?) , в чому ймовірно слід вбачати відбиття такої типової для української ментальності риси, як рефлексивність логосвідомості.

Література

Аркушин Г. Л. Словник евфемізмів, уживаних у говірках та молодіжному жаргоні Західного Полісся та західній частині Волині. – Луцьк -Люблін, 2005.

- Берн Э. Секс в человеческой любви. -М., 1998.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови, т.2. – К.:Наукова думка, 1985.
- Жельвис В.И. Поле брани: Сквернословие как социальная проблема в языках и культурах мира. – М.: Ладомир, 200
- Жельвис В.И. «Русско-немецкие инвективные параллели: стратегия и тактика». // Слово в словаре и дискурсе. - М.: «Издательство “Элпис”» 2006.
- Красиков Михайло. «Таємничий дивосвіт українського еросу». *Українські сороміцькі пісні* Харків: Фоліо, 2003.
- Лесюк Микола. Табу та евфемізми в українських коломийках // Поліські зворини. Зб. пам'яті професора Миколи Васильовича Никончука. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2007, с.87– 102.
- Роздобудько І. «Ранковий прибиральник». // Сучасність, 2003, №12.
- Трофимук Мирослав, Трофимук Олександра. Латинсько-український словник. Львів:Вгд-во ЛБА, 2001, 414
- Українські сороміцькі пісні / Упоряд., передмова, примітки М.М.Красикова. – Харків: Фоліо, 2003.
- Das geschlechtsleben des ukrainischen bauernvolkes in österreich-ungarn. Folklorische Erhebungen von Volodymyr Hnatjuk. Leipzig, 1912, т.1,2.
- Mills D. **Sexwords**. London: Penguin, 1993.

Summary

This article deals with the problem of the Ukrainian terminology connected with obscenity. Properly linguistic terminology as well as metalinguistic operators belonging to the fraseology and colloquial language that reflect cognitiv perspectiv of obscenity have been investigated. The authress makes some assumption concerning the national specificity of «dirty» swearing.

Діалогізація публіцистичного мовлення в українській та польській мовах

Будняк Данута

Свєнтокшишська академія імені Яна Кохановського в Кельцях

Публіцистичне мовлення вже давно стало об'єктом мовознавчих досліджень, особливо пильна увага до нього з боку спеціалістів з функціональної стилістики. У численних дослідженнях українських мовознавців [Єрмоленко 1983; Коваль, Солганик, Пінчук 1983; Поомрів 1993], визначено місце публіцистичного стилю в системі функціональних стилів, описано його основні комунікативно-прагматичні параметри, з'ясовано найважливіші мовностилістичні риси.

Проблема розмежування публіцистичного та інформаційного мовлення є актуальною в сучасній функціональній стилістиці. До недавнього часу ці стилі змішувалися, інформаційний стиль не мав статусу окремого функціонального різновиду мовлення.

Зазначимо, що тексти публіцистики порівняно з текстами інших функціональних стилів характеризуються найбільшим прагматичним спрямуванням. Прагнення мовця вплинути на почуття, думки й дії адресата пов'язується з поняттям перлокутивного ефекту [Дж.Л. Остин: 22-129], бо реакцією реципієнта на отриману інформацію має бути соціально значима дія або певні зміни в його світогляді, життєвих настановах. На характер стосунків комунікативних накладає свій відбиток те, що спілкування у сфері публіцистики є перш за все соціальною взаємодією адресанта, який є виразником позиції певної інституції, та адресата.

Для публіцистичних текстів характерне своє співвідношення між комунікатами, оскільки ці тексти мають певні особливості у способі контакту між мовцем і адресатом.

Як зауважує Т.Г. Винокур [Т.Г. Винокур 1984: 145], при з'ясуванні взаємозв'язку учасників мовленнєвого спілкування не можна не зважати на форму, в яку втілюється висловлення (текст) тієї чи іншої функціональної сфери. так, наприклад, відмінність між монологом і діалогом значною мірою впливає на характер взаємовідносин учасників комунікативного акту.

Таке твердження, на наш погляд, є абсолютно справедливим, бо специфіка публіцистичних текстів як виду спеціального мовлення певним чином виявляється і у протиставленні діалогічної й монологічної форм мовлення. Найголовнішими ознаками діалогу вважають безпосередній комунікативний контакт, динамічну взаємодію між комунікатами, що означає постійну зміну комунікативних ролей, коли кожен з учасників спілкування є то мовцем, то адресатом. Співбесідник, отримавши

інформацію, відразу ж висловлює своє ставлення до неї не тільки вербально, але й за допомогою міміки, жестів, тощо. Комунікативний акт відбувається спонтанно, без попередньої підготовки, що впливає на мовне вираження висловлень (неповні та еліптичні речення, неускладнені синтаксичні одиниці та ін.). Усе це свідчить про однонаправленість комунікації у сфері публіцистичного мовлення, тому відсутність прямої реакції адресата (а звідси неможливість самокорекції висловлення адресантом) зобов'язує мовця виробити певну програму для досягнення поставленої комунікативної мети. Щоб досягти потрібного ефекту, адресант звертає особливу увагу на мовний відбір, його мовлення стає більш продуманим, нормативним, синтаксично оформленим, він намагається висловлюватися повніше, чіткіше, образніше.

Діалогізація публіцистичного мовлення допомагає встановити контакт з реципієнтом, стимулює його увагу, закликає адресата до участі в спільному розумовому процесі. Серед засобів діалогізації монологу виділяють звертання: *doprogi druzii, drodzy przyjaciele, moi snivimchiznyky; rodacy* імперативні дієслівні форми, які закликають до активної дії: *prugadajte – proszę przypomnieć sobie, poglynyte – proszę spojrzeć, zamislitysia – proszę zastanowić się*; апеляцію до знань і досвіду читачів, виражену формами 2-ої особи: *як Ви знаете – jak Państwu jest wiadomo, як Ви розумієте – jak Państwo rozumiecie* *Ви погодитеся зі мною – Państwo zgodzicie się ze mną* *Ви можете заперечити мені – Państwo możecie nie zgodzić się ze mną* *та ін.*; апеляцію до адресата, виражена безособовими формами: *над цим варто замислитися – nad tym warto zastanowić się, про це варто поговорити – o tym warto porozmawiać, якщо поставити запитання інакше – jeśli postawić pytanie inaczej* *та ін.*; заклик мовця до спільної дії з адресатом: *проаналізуємо – przeanalizujmy, звернімося до інших подій – zwróćmy się do innych wydarzeń* *тощо* [Светана 1985:39-46]. Варто назвати ще один прийом, який імітує ситуацію невимушеного спілкування – це авторські запитання – відповіді. Адресант будує своє висловлення за схемою “запитання - відповідь”. Важливим є те, що мовець ставить собі запитання від уявних опонентів і сам же на них відповідає. Основне стилістичне навантаження запитань-відповідей – привернення уваги читача до певних думок журналіста, зосередження його уваги на певному важливому в плані змісту положенні, на окремих гранях проблеми, що вирішується публікацією. За допомогою цього засобу розповідь позбавляється інтонаційної одноманітності, стає динамічною [Конторчук 1983:122-130]. Цей прийом “оживлює” текст, створює видимість діалогу: *То чи не розумніше було б кошти, асигновані на вибори без вибору, витратити на закупівлю запасів продовольства, передусім зерна? Я вважаю, що вибори в Україні, з огляду на висловленні міркування, варто було б принаймні перенести на один рік, провівши їх разом з президентськими* (УМ. – 24.02.1998. – С. 3); *Десятками й сотнями тонн з*

України вивозяться нафта, газ, кольорові метали. Хіба цього не бачить "влада"?! Бачить! Чому ж тоді не видно її дії? Бо на рахунках у закордонних банках вже осіло 15 мільярдів доларів. Ви не здогадаєтесь, чиї це гроші? (ШП. —4.03.1998. — С. 5).

- *Jest Pan zdziwiony decyzją sądu?*- *zapytaliśmy oficera rezerwy, podpułkownika Ryszarda Chwastka. — Jestem zaskoczony. Proszę zwrócić uwagę, że orzeczenie sądu jest dokładnym powtórzeniem, słowo w słowo, tego, czego zażądał prokurator.* (S.E. — 1.04.2003. С.- 4).

- *Czy nadal uważa Pan? że zwołanie konferencji było słuszne? - Przeżyłem najtrudniejszy okres w moim życiu. Złamała się moja kariera i moja rodzina ucierpiała.* (S.E. — 1.04.2003. — С.4). — *Czy po Pańskim wystąpieniu przeciwko przelożonym coś w wojsku się zmieniło?*

- *Wtedy, 6 sierpnia zeszłego roku, to, co powiedziałem, było poparte prawdą i tylko prawdą.* (S.E. — 1.04.2003. — С. 4).

Отже, вказані зовнішні засоби діалогізації монологу лише підтвердили думку про те, що публіцистичний текст за своїм характером є внутрішньо діалогічним, орієнтованим на полеміку з читачем, а зазначені прийоми допомагають авторові у створенні відвертої розмови з адресатом, що посилює ефективність публікації.

Дуже часто адресант публіцистичного тексту не обмежується зазначеними формами вираження своєї особи, а й уживає інші лексичні засоби самоідентифікації. Найчастіше це можуть бути іменники на позначення роду діяльності, асоціального статусу, національної незалежності. Для прикладу: *А проте мені дуже приємно, що вже тоді мені, не політикові, був абсолютно ясним можливий устрій майбутнього, нехай він і розвалювався, Союзу* (К.- 1997. - № 9-10, с. 93). *Мені, як рядовому громадянину України, боляче спостерігати хаос серед патріотичних сил, їхню нездатність піднятися до вершин національного будівництва* (Бер. — 1996. - № 5-6. — С. 158); *Зацікавило ж, власне, не прізвище, бо тоді мені, другокурснику філфаку педінституту, воно ні про що не говорило* (К.- 1997. - № 9-10. — С. 6).

Kulig odbywał się na zasypanej śniegiem polnej drodze między kielecką Karczówką i Bruszną, więc, aby podolać zadaniu, mnie, jako początkującemu i niedoświadczonemu kierowcy, aby podolać zadaniu, trzeba było nałożyć łańcuchy. (E.D., 21 lutego 2003 r., s. 12).

У публіцистиці зустрічаються контексти, що насичені різноманітними суб'єктивно-модальними засобами, використання яких створює виразний суб'єктивно-авторський план усього тексту. В таких контекстах автор-публіцист — це людина, котра, всебічно розглядаючи проблему, шукає шляхів її розв'язання: *Можливо, тут треба говорити ширше; а чи не занадто парадоксальні сучасні явища та події і наші, так би мовити, герої, які з'явилися на політичному чи культурницькому кону? Можливо, це вони парадоксальні? Мабуть, така властивість сучасності неминуха, оскільки*

будь-який процес розвитку передбачає поляризацію, а потім об'єднання (Дніп. – 1998. - № 9-10. – С. 111).

Być może, nie ominie Cię żadna wiadomość sportowa czy biznesowa. (Т.Е. Marzec-Kwiecień 2003, s.8).

Попередні приклади конструкцій з абсолютною адресатністю мали у своєму складі експліцитні засоби вираження цього мовного явища. Проте висловлення з абсолютною адресатністю можуть і не мати спеціалізованих формальних показників, тобто названий різновид адресантності виражається тут імпліцитно. У структурах з імпліцитною абсолютною адресантністю маємо незаміщену позицію суб'єкта дії, а на співвіднесеність повідомлюваного з особою мовця вказує семантика дієслів та мовна ситуація: *подумалося, не вірилося, нагадує, склалося враження – przyszło na myśl, nie wierzyło się, przypomina, sprawiało wrażenie* тощо. Підсумовуючи вищезгадане, слід підкреслити, що серед функціонально-семантичних категорій сучасної української мови категорія персональності найбільшою мірою пов'язана з особливостями комунікативної ситуації, що знаходить свій вияв у особливостях її мовного вираження в певних функціональних стилях. Характер та спосіб самопредставлення мовця зумовлюється рядом чинників, основними серед яких є відношення до суб'єкта дії, норми створення тексту відповідного функціонального призначення, бажання мовця досягти певного комунікативного ефекту.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Бер.	“Березіль”
Дніп.	“Дніпро”
К.	“Київ”
ЛУ	“Літературна Україна”
УМ	“Україна молода”
ШП	“Шлях перемоги”
ED	„Super Express”
SE	“Echo Dnia”
TE	„Twoja Era”

Література

Авронин, В.А.: Проблемы изучения функциональной стороны языка. Наука, Ленинград 1975, 276 с.

Арешенков, Ю.: Функціонально-стильова ідентифікація мовлення як проблема лінгводидактики// Проблеми вдосконалення навчального процесу у вищій та середній школі. Кривий Ріг: КрДПІ, 1993, с.75-81.

Баранник, Д.Х.: Стилїстика усного мовлення // сучасна українська літературна мова: Стилїстика/за заг. ред. акад. І.К.Білодіда. Наукова думка, Київ1973, с. 503-544.

Бахтин, М.М.: Эстетика словесного творчества. Ид. 2-е изд. Искусство, Москва 1986, с. 254-270.

- Богданов, В.В.: Речевое общение. Прагматические и семантические аспекты. Ленинград 1990, с. 32.
- Васильев, С.А.: Синтез смысла при создании и понимании текста. Наукова думка, Киев 1988, с. 59-60:
- Винокур, Т.Г.: Стилиевой состав высказывания в отношении к говорящему и слушающему // Русский язык. Функционирование грамматических категорий. Текст и контекст. Наука, Москва 1984, с. 145.
- Голованевский, А.Л.: Социальная и идеологическая дифференциация и оценочность общественно-политической лексики русского языка // Вопросы языкознания. № 4. – С. 35-42.
- Єрмоленко, С.Я.: Синтаксис і стилістична семантика. К.: Наукова думка, 1982. – 210 с.;
- Особливості мови і стилю засобів масової інформації/ Коваль А.П., Солганик, Г.Я., Пінчук, О.Ф. та ін. – Вища школа, Київ 1983, 151 с.; Пономарів, О.Д.: Стилїстика сучасної української мови. Либідь, Київ 1993, 248 с.
- Королькова, А.В.: Общие и частные значения категории лица глагола // Функциональный анализ грамматических категорий и единиц: Сб. науч. тр.- Л.: Изд-во ЛГПИ, 1976. – С. 80-89.
- Майданова, Л.М.: Структура и композиция газетного текста. Средства выразительного письма. Изд-во Краснояр. ун-та, Красноярск 1987, с. 8.
- Остин, Дж. Л.: Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике, Вып. 17. Теория речевых актов: Сборник. Пер. с англ./Общ. ред. Б.Ю. Городецкого. Прогресс, Москва 1986, с. 22-129.
- Почепцов, Г.: Теорія комунікації. Київ 1996, с. 78.
- Светана, С.В.: О диалогизации монолога // Филологические науки. – 1985. - №4. С. 39-46.
- Контрчук, Г.К.: Питальні конструкції в газетних жанрах // Особливості мови і стилю засобів масової інформації /Коваль А.П. , Солганик, Г.Я., Пінчук, О.Ф. та ін. Вища школа, Київ 1983. С. 122-130.

Summary

Dialogues in journalistic speech help to get in touch with a receiver and draw his attention, make him come to a mutual understanding. Among the means of monolog dialogization one can specify expressions: *dopozí druzí, drodzy przyjaciele, mojí snívámčiznuku; rodacy* imperative verb forms calling for activity: *pruzadajte – proszę pruzpomnieć sobie, pozlyńte – proszę spojrzeć, zamislít'ya – proszę zastanowić się*; appeal to readers' knowledge and experience with 2rd Person: *yk Vy znaete – jak Państwu jest wiadomo, yk Vy rozumíte – jak Państwo rozumíte* *Vy погодитея зі мною – Państwo zgodzicie się ze mną* *Vy можете заперечити мені - Państwo możecie nie zgodzić się ze mną* *та ін.*; appeal to the audience with impersonal forms: *над цим варто замислитися – над tym warto zastanowić się, про це варто поговорити – о tym warto porozmawiać, якщо поставити запитання інакше –*

jeśli postawić pytanie inaczej ma in.; call for a joint effort with the receiver: проаналізуймо – przeanalizujmy, звернімося до інших подій -zwróćmy się do.

In journalism we can see the contexts enriched with different subjective-modal means the use of which creates a distinct subjective and personal background of the whole text. In such contexts the author, a journalist, is a human which considers the problem from all points with the ways of its resolution.

The problem of distinction between the journalistic and informational kinds of speech is of a great interest in modern Functional Stylistics. The styles mentioned above have been mixed up; the informative style didn't have the status of an individual functional kind of speech till now.

Назви коханої людини в сучасній українській мові

Лесюк Микола

*Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника*

Цікаву і вельми обширну групу лексики сучасної української мови становлять слова та словосполучення, різноманітні образні номінації об'єктів чи суб'єктів кохання, так звані афектоніми. Афектоніми – це апелятиви, які виступають як синонімічні, вторинні, образні назви об'єкта-суб'єкта кохання у ситуаціях особливої приязні, інтимної, душевної близькості в стосунках між хлопцем і дівчиною, чоловіком і жінкою, тобто між особами, яких пов'язують любовні зв'язки. Характерною рисою афектонімів є те, що вони функціонують переважно тільки в спілкуванні двох осіб і часто є суто індивідуальними, приватними назвами суб'єкта-об'єкта, хоч багато з них мають стабільний характер і широко вживаються в українській інтимній ліриці, у фольклорі як символи, постійні, усталені звертання, епітети тощо. Афектоніми, як правило, стилістично марковані, емоційно забарвлені, заряджені експресією, позитивною конотацією, хоч у звертанні до нелюбої особи або в згадці, розмові про неї можуть виступати і як негативно конотовані лексеми та сполуки, містити в собі іронію, а інколи й сарказм. Часто в ролі афектонімів можуть виступати різноманітні оказіоналізми, регіоналізми, ономатопейчні утворення і т. под., але в основному тут виступають лексеми-апелятиви з різних галузей людського життя. Вивчаючи питання використання афектонімів у ряді європейських мов, польські дослідники Яцек Перлін та Марія Мілевська встановили, що у функції назв об'єктів-суб'єктів кохання в європейських мовах можуть уживатися різноманітні назви з тваринного та рослинного світу, назви дорогоцінних металів, прикрас, лексеми з астрономічно-метеорологічної сфери, назви страв, міфічних істот, частин тіла людини, високих титулів і посад, назви, які стосуються статі, різноманітні власні імена, а також номени, етимологію яких не завжди можна встановити [Perlin, Milewska 2000:165-173].

В українському інтимному мовленні найбільшу групу афектонімів складають агентиви з коренями *-люб-* та *-кох-*. Можемо відзначити унікальність української мови в цьому плані, оскільки в жодній із слов'янських мов немає стільки утворень із коренями *-люб-* та *-кох-* на позначення коханої людини. Так, із коренем *люб-* українські словники подають понад 30 іменників-агентивів чоловічого та більше 20 іменників

жіночого роду. Утворені вони різними формантами як від дієслів *любити* і *кохати*, так і від різних похідних цих дієслів. Безпосередньо від дієслова *любити* утворилися іменники *люб-ас* 'коханий' (щоб не вказувати у кожному випадку спосіб творення, виділятимемо через риску лише словотворчі форманти), *люб-ець* 'милий, коханий', *люб-ик* 'коханець', *люб-ич* 'улюбленець', *люб-иш* 'коханий', *люб-ище* 'любимець', *люб-к-о*, *люб-ойк-о* 'коханий', *люб-оньк-о* 'милий', *люб-унь-о*, *люб-усь* 'милий', *люб-ць-о*, *люб-чик*, *люб-очок*. Від дієприкметників та від префіксальних дієслів з коренем *люб-*, утворені іменники *люблен-ець*, *возлюблен-ник* (утворений від *возлюбити*), *залюблен-ик* (<*залюбити*), *облюблен-ець* 'наречений', *облюб-енник* 'наречений' (утворені від *облюбити*), *перелюб-ець*, *перелюб-ник* 'той, хто перелюбствує' (<*перелюбити*), *розлюб-ø* 'коханець' (<*розлюбити*), *улюблен-ець*, *улюблен-ик*, *улюблен-чик*. Відіменними утвореннями є іменники *любас-ник* 'коханий', *любас-ок* – 'тс' (<*любас*), *любов-ець*, *любов-ник* (<*любов*), *по-любовник* (<*любовник*), *любун-еньк-о* (<*любуньо*) 'найдорожчий коханий', *любим-ець*, *любим-чик* (<*любимий*), префіксально-нульсуфіксальний іменник *не-люб-ø*. Сюди можна долучити також і субстантивовані прикметники: *люб-ø-ий*, *влюб-лив-ий*, *улюб-лив-ий*. З коренем *кох-* словники фіксують іменники *кох-ан*, *кохан-ок*, *кохан-ець*, *кохан-чик*, *кохан-ек*, *укохан-ець*, *коханоч-ок*, субстантивованій прикметник *коханий*. Цікаво, що серед іменників на позначення особи як афектонім-агентив в українських піснях уживаються іменники, утворені суфіксом *-нн-я* – *кохання* та *закохання*, у яких основний лексико-семантичний варіант – це абстрагована дія за значенням *кохати*, *закохати*. Ось приклад такого вживання: *Нема мого миленького, мого закохання, Та я тебе визирала до самого рана*.

Можна зробити висновок, що чоловіки менш винахідливі в номінуванні коханої, ніж жінки, бо жіночих назв є значно менше, ніж чоловічих. Це, зокрема іменники, утворені як від дієслів, так і від інших частин мови з цими коренями, зокрема: *любанка* 'кохана', *любаска*, *любашка* 'коханка', *любимиця*, *любимочка*, *любка*, *люблениця*, *люблянка* 'кохана', *любовниця*, *любойка* 'мила, серденько', *любонька* 'мила', *любочка*, *любуненька* 'найдорожча кохана', *любуня*, *любця*, *любчина* 'любка', *облюбениця* 'наречена, коханка', *перелюбка*, *перелюбниця*, *полюбовниця*, *улюблениця*, *улюбленка*, субстантивовані прикметники *люба*, *любесенька* 'кохана', а також іменники з коренем *-кох-:* *коханка*, *коханочка*, *укоханка* та субстантивованій прикметник *кохана*.

Народні українські пісні рясніють афектонімами з переліченої групи, особливо у формі звертань:

*Любка моя солоденька, любко моя мила,
 Ти ся мені сеї ночі аж три рази снила;
 Ой вийду я на вулицю, стану на листочок –
 Подивлюся горі, долу, ци йде мій любочок;*

Пусту мене, моя ненько, на танчик, на танчик,

Та най виджу, з ким танцює мій любий коханчик.

До наведених вище афектонімів з коренями *-люб-* та *-кох-* можна навести ще цілий ряд прикметників, які вживаються в звертаннях до коханої людини або як самостійні субстантивовані лексеми, або в ролі епітетів до тих чи інших іменників. Вони можуть характеризувати коханого / кохану з різних сторін – за внутрішніми та зовнішніми якостями, за характером, вдачею тощо. Хлопець може бути: *любий, милий, миленький, дорогий, солодкий, солодкавий, солоденький, рідний, дорогоцінний, найдорожчий, чутливий, вродливий, гарний, ніжний, стрункий, високий, мужній, міцний, красивий, чорнобривий, чорнобривенький, чорнявенький, русявочубий, білявенький, нелінивий* тощо, але й *брехливий, нелюбий, осоружний, проклятий* (та й деякі інші негативні епітети та характеристики нелюбого чоловіка); дівчина може бути також *люба, мила, миленька, вірна, єдина, ласкава, ніжна, дорога, солодка, солоденька, рідна, найдорожча, вродлива, гарна, чарівна, красива, чорнобрива, чорнобривенька, чорнявенька, білявенька, нелінива, кокетлива, щебетлива*, але й *вередлива, примхлива* тощо, напр.: *Прощай, миленька, чорнобривенька, Я йду в чужую стороньку.*

У ролі епітетів щодо коханого чоловіка чи коханої дівчини (жінки) може виступати ще цілий ряд інших прикметників. Так, М.Томенко наводить аж по 80 прикметників-епітетів для характеристики коханих чоловіка і жінки [див.Томенко 2002: 123-124].

Поряд із наведеними вище лексемами у ролі афектонімів можуть уживатися іменники *щастя* та його антонім *горе, радість* та його антонім *смуток* (*ти моє щастя, ти моя радість, ти моє горе*), іменник *доля* та інші.

Якщо проаналізувати походження українських афектонімів стосовно сфер реальної дійсності, то тут також можна помітити велику їх різноманітність. Фауна тут представлена в іменниках *голуб, голубка, пташечка, пташина, пташок, соловейко, орел, сокіл, соколик, соколочок, соколятко, щебетушка, ластівка, ластівочка, галка, качечка, зозуля, гусочка, дівчатка-ластів'ятка, рибка, рибонька, кицька, котик, соболь, ласочка, пчілка*; із рослинного світу тут часто зустрічаються іменники *дубочок, береза, берізка, барвіночок, любисток, вишенька, рута, фіялка (фіявка), смерічка, тополя, верба, лоза, рожа (ружа), м'ята, василек*, наприклад:

Ой любку мій солоденький, ой любку мій, любку,

Чому мене так не любиш, як голуб голубку?

Ой соколе, соколику, ти соколе-орле!

Та хто мене молоденьку до серці пригорне?

Ой у моім городчику василиків купка,

Василику, соколику, та я твоя любка;

Ой вийду я у садочок, чи не впала грушка,
Та чи вийде, чи не вийде **моя щебетушка**;

Глянь, моя **рибонько**, срібною хвилию котиться в полі туман;
Плачуть мами за синами, діти за татами,
А **дівчата-ластів'ята** за кавалерами...

Велику групу серед українських афектонімів складають назви за професією чи родом занять коханого (жаданого). Це в першу чергу **музикант** (музика), а серед музикантів найчастіше фігурують **цимбаліст** (цимбалістий), **скрипаль**, **сопілкар**, **гармоніст**, **співак** (співанчик), **трембітар**, напр.:

Ой що з того, **співанчику**, що файно співаєш,

Я не піду за тобою, бо грошей не маєш;

Гармонія файно грає, гармонія з міста,

Та не люблю гармонію, але **гармоніста**;

Ой якби я з **цимбалістом** нічку переспала,

Я би йому цимбала та й порихтувала.

З інших фахівців – це **боднар**, **швець**, **мельник**, **ткач**, **коваль**, **косар**, **писар**, **римар**, **вівчар**, **віт**, **дяк**, **палямар**, **тракторист**, **фірман**, **фірманець**, **шофер**, **машиніст**, **рекрут**, **жовнір**, **козак**, **козаченько** тощо:

Я **писаря** дуже люблю, бо він файно пише,

Бере перо межі пальці, рукою колише;

Ой **шевця** я дуже люблю, бо робить чоботи,

Він як зачне в понеділок, скінчить до суботи;

Ой я **віта** дуже люблю, бо він судить право,

В понеділок чи в вівторок, на коли припало;

Ой **боднаре**, **боднарику**, та я тебе прошу,

Зроби мені коновочку, най співанки ношу;

Ой на траві зелененькі впали ранні роси,

Прийди, **любку-косарику**, віклепай ми косу;

Ой **ткачику-білачику**, ти мій заведію,

Вітчи мені мотовилник на святу неділю;

Бодай **ткача** біда взяла, що він рідко ткає,

Видко тіло крізь дірки та й ся кожний пхає;

Ой **вівчарю-вівчарику**, покинь овечити,

Бо вже тобі, **вівчарику**, пора ся женити.

Часто використовується у функції афектоніма іменник **серце** та його варіанти **серденько**, **серденько**: *Ударила нога в ногу, підемо додому, Моє **серце** ласкаєє, не скажи нікому.*

В українських піснях та коломийках звичними є іменники-афектоніми **дівчинонька**, **хлопчина**, **молодець**, **легіник**, **парубок**, **парубочок**, як **дубочок**, **дівка молодая**, **дівчина-ягідка**, **ляля**, **жоначик**, **молодиця**, **удовиця**, **солодьитко** етноніми **бойко**, **гуцул** (**гуцулка**), **циганка** та інші:

*Ой дівчино, дівчинонько, дівчино-ягідко!
Не зміг я ті полюбити, най ті любит дідько!
Сопілочка дрібно грає, а дудочка дує,
А гуцулка руки ломить, що гуцул танцює.*

Нерідко для називання коханої людини утворюються оніми, що відображають її зовнішні чи внутрішні ознаки. Це можуть бути іменники *чорнобривка, білявка, білявочка, білявка-прихилька, кучерянка, солодьитко, веселість, подобрійка*, і под.:

*Ой вийду я у садочок, чи не впала сливка,
Та чи вийде, чи не вийде моя **чорнобривка**;
Ой **Марійко-подобрійко**, подобрій на мене.
Я на тебе подобрію, як підеш за мене.*

*Ой де ти ся забавила, моя **кучеряно**,
Чи не з хлопцями гуляла до самого ранку?
Болить мене головонька та й нога в коліні,
Лишилося **солодьитко** в оборозі, в сіні;
Веселосте моя люба, де ж ти ся поділа,
Чи з водою ти поплила, чи в гай полетіла?
Ой **білявка-прихилько**, прихилисі д'міні,
Як сі мати прихилює д'маленькій дитині.*

Окрему групу іменників-афектонімів в українських піснях та коломийках становлять слова зі зниженою або й негативною семантикою, слова, що вказують на тих, хто зрадив коханого чи кохану, хто займається перелюбством, кого насильно нав'язали дівчині чи хлопцеві, осоружний, старий, негарний (негарна), з фізичними вадами, слабкий фізично, невмілий і нездатний коханець тощо. Це, зокрема лексеми, що номінують хлопця, чоловіка: *баламут, батяра, батярюга, бичок, бісів син, біснувач, велика зрада, волоцюга, гільтай, гільтайище, грубий коротенький, грубий тарабан, дідько кострубатий, драб, дурень, жонач, забіяка, зрадник, карапуз, конюхар, котюга, найда, напасник, нелюб, оферма, панталаха, пелехач, перелюбець, пияк, плаксій, розпусник, ропухач, смаровоз, старий бородатий, старий дід, старий карбан, сякий-такий шарапута, холера печена, шмаркач, штурпак* тощо. Ось деякі приклади уживання цих лексем:

*Ти до мене не ходи, **грубий тарабане**,
Бо до мене хлопець ходить, як намальований;
Ти до мене не ходи, малий **карапузи**,
Бо ти мені витолочив загін кукурузи;
Ти думаєш, мій миленький, що тебе кохаю,
Я такими **штурпаками** плоти підпираю;
Ой ти, **старий бородатий**, чому ся не жениш,
Чому собі, **старий діду**, вдовицю не береш?
Кажуть люди, що я **гільтай**, що я дівки зводжу,*

*А я собі щовечора до одної ходжу;
Кажуть люди, що я **пияк**, що я **забияка**,
З мене був би добрий тазда, та жінка ніяка;
Ой посію конопельки, посію, посію,
Мене мати викохала не тобі, **плаксію**;
Не вір, дівко, парубкові, як тому **котюзі**,
Бо він тебе вінка збавить на зеленім лузі;
Ой зацвіла вишня, вишня, зацвіла й черешня,
Любив-єсь мя, **песій сину**, чому не береш ня?
А я йому: ой ти **бичку**, а він мене за спідничку,
А я йому: йди додому, а він мене у солому;
Ой з-під гори високої дика курка дерла,
Ти ся, **дурню**, не ожениш, хіба би я вмерла!*

Поряд з негативно забарвленими афектонімами чоловічого роду в українській пісенній народній творчості засвідчений також досить широкий ряд стилістично маркованих назв невірної, некрасивої і нелюбої дівчини, жінки. Це *перелюбниця*, *зрадниця*, *розлучниця*, *псяюха*, *варгуля*, *чорна циганка*, *замащена*, *біснувата*, *відьма лукава*, *псявіра*, *мерза*, *мерзота* тощо:

*Ой де ти ся забавила, ти **циганко чорна**?
Я ходила, чоловіче, до сусіда в жорна;
Кажуть мені женитися та й брати **варгулю**,
Ой як я ся, молоденький, до неї притулю?
Ой дівчино молоденька, ти **велика зрада**,
Якби мене порубали, ти би була рада;*

*Ой де ти ся забавила, **моя замащена**?
Та я сіно громадила, **холеро печена**.*

В окрему групу входять слова, що вказують на жінку легкої поведінки. У сучасній українській мові є цілий синонімічний ряд назв „доступних“ жінок, тих, які ведуть розпусне статеве життя. Вони номінуються лексемами: *повія*, *розпусниця*, *розпутниця*, *безпутниця*, *потіпаха*, *потіпака*, *гріхородниця*, *бахурка*, *блудниця*, *кокетка*, *кокотка*, *шельма*, більш міцними: *потаскуха*, *шлюха*, *шльондра*, *лярва*, *мандрьоха*, *гуляца*, *підбічниця*, *мерза*, *вертихвістка*, *підстилка*, *проститутка*, *паплюга*, *хльорка*, *повійниця*, *куртизанка*, *лоретка* тощо. Деякі з них зустрічаємо у коломийках:

*Ой пішов я до дівчини, пішов я до **шельми**,
А у неї вже **два** в хаті, а **третий** під дверми;
Ой мій милий коло плуга, мені за ним туга,
Щоби його не любила якась **шельма** друга.*

Ці афектоніми рясно зустрічаються в сучасному жаргонному мовленні. У творах деяких сучасних українських авторів дуже часто вживаються й

вульгарніші слівця, які називають жінку легкої поведінки [Ставицька 2003:318].

Негативно забарвлені лексеми рідше зустрічаються в українських піснях. Як правило, це звертання до нелюбого хлопця, чоловіка чи нелюбої дівчини, жінки. Інколи це може бути жартівливе, іронічне звертання і до коханої людини. Зрідка в таких піснях можуть використовуватися згрубілі деривати-аугментативи (*гільтай-гільтайище*), але в більшості негативна конотація прочитується або із контексту, або ж вона закладена в лексичному значенні самих лексем.

У цій короткій статті, звичайно, не було можливості показати всю різноманітність лексики, яка вживається в інтимній сфері життя людини, зокрема, незлічені варіанти номінацій коханого чи коханої. Надзвичайно багатий матеріал для цього можна почерпнути з українського пісенного фольклору, з творів української інтимної поетичної лірики.

Література

Ставицька, Леся: Короткий словник жаргонної лексики української мови.

Критика, Київ 2003.

Томенко, Микола: Теорія українського кохання. Видавничий дім „Міжнародний туризм“, Київ 2002.

Perlin, Jacek; Milewska, Maria: Afektonimy w polskim, francuskim, hiszpańskim i niderlandzkim. Analiza morfologiczna i semantyczna. In: Uczucia w języku i tekście. Język a kultura, Wrocław, 2000/14.

Ілюстрації вибрані із збірників: Українська народня творчість. Зібрав Дмитро Гулей, Торонто 1986; Коломийки Прикарпаття. Збирач та впорядник Яків Куняк, Івано-Франківськ 2006, а також із власного архіву.

Resume

Im Artikel von Mykola Lessjuk *Die Namen des gelibten Menschen in der modernen ukrainischer Sprache* handelt es sich um die grossen Möglichkeiten des ukrainischen lexikalischen Systems bei der Benennung des Objekts-Subjekts der liebe, um die Ausnutzung zu diesem Zweck der grossen Menge der Ableitungen mit den Stämmen -люб- und -кох- und auch verschiedener Gattungsnamen mit denen sich bei einem verliebten Menschen die Person des gegenteiligen Geschlechts assoziiert. Der Artikel ist durch zahlreiche Beispiele aus den ukrainischen Volksliedern illustriert.

Гуцульські діалектні риси в повісті Антона Крушельницького “Рубають ліс”

Грещук Василь, Грещук Валентина

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Одним із художніх творів, який приніс Антону Крушельницькому загальне визнання, стала повість “Рубають ліс”, написана ще до початку першої світової війни. Темою повісті є жорстока боротьба за “спілчанський бутин” проти своїх та іноземних експлуататорів і колонізаторів Карпат. Події повісті відбуваються в одному з гуцульських сіл над Черемошем. Прихильник реалістичних принципів літератури, Антін Крушельницький, зрозуміло, не міг не використати у мові твору можливостей гуцульського діалекту. У цій статті розглянемо особливості використання гуцульських діалектних рис у мові повісті “Рубають ліс”.

Антін Крушельницький належить до тих письменників, які не будучи уродженцями Гуцульщини, вдало використали у своїй творчості гуцульські діалектні риси з певною стилістичною настановою та для реалізації відповідних художніх функцій. Характерною особливістю використання гуцульських діалектних рис у повісті “Рубають ліс” став їх репертуар і спосіб уведення у мовну канву твору. На час написання повісті в українській літературі гуцульський говір був уже неодноразово заманіфестований, при цьому різні письменники неоднаково послуговувалися гуцульським діалектом. Якщо, наприклад, Марко Черемшина, мовлення персонажів своїх новел максимально наближував до гуцульської говірки, відбиваючи в ньому не тільки лексичні діалектизми, а й усі фонетичні, морфологічні, синтаксичні діалектизми, які можна передати звичайними правописними засобами, то Іван Франко цілеспрямовано вводив зазвичай лексичні та окремі фонетичні й морфологічні діалектизми, які виступали своєрідними маркерами гуцульської говірки, жодним чином не претендуючи на повноту й вичерпність їх використання. З цього погляду спосіб використання гуцульських діалектних рис у повісті дуже близький до Франкового. Фонетика гуцульських говірок не знайшла відображення в мові повісті. Із фонетичних ознак лише в окремих словах голосний *a* передається через *e*, відбиваючи послідовний перехід у гуцульських говірках *a* в голосні переднього ряду після м'яких приголосних. Такими поодинокими словами стали *життє*, *єк*, *шкан'є*, *дроб'є*, *дедьо*: – Я ціле *життє* дбав, старав, від усякої причини сокотився, щоб лише не розтратити, що придбав своєю працею (274)*, – *Єк* дужі, Танасію? – чути привіт (368), – То як моє *шкан'є*, – думає собі Юра.. (190), – А в декого то заберуть і ту грядку коло хати, і хату, і

*Тут і далі цифра в дужках вказує на сторінку повісті у виданні: Крушельницький, А.: Буденний хліб. Рубають ліс. Книжково-журнальне видавництво, Львів 1960, с. 167-398.

то *дроб'є*, що коло неї крутиться (207). Характерно, що навіть у наведених прикладах у інших словах, де в гуцульських говірках на місці *a* мали б бути голосні переднього ряду *e* або *u, i*, цього ніяк не відбито, пор.: від *усякої*, *сокотився, як, грядку, крутиться*. Можна ще також назвати звукосполучення *ep* на місці колишнього *рь* між приголосними у слові *кервавиця* (Напусто-дармо закопав я, друже мій, у твою гушавину людську *кервавицю* (271)), приголосний *й* на місці літературного *d* у складних числівниках типу *одинадцять, двадцять*: – А бачите! – Ще *одинайцять* (330), – Позичив-сми раз *двайцять* банок, як-сми віддав доньку, а потім знов *двайцять* левів призбиралося за зиму, а торік десятку – тай увесь мій довг (178).

З морфологічних рис гуцульського говору, що теж незначними вкрапленнями вжиті винятково в мовленні персонажів, письменник використав лише деякі. Найпоширенішою серед них є використання аналітичної форми майбутнього часу дієслів у всіх особах однини й множини, у яких допоміжне дієслово вживається зазвичай перед інфінітивом дієслова з реальним лексичним значенням: – А ви не гнівайтесь, що я вас *му питати* про одно (218), – *Меш платити*, Юро, тої пів сотки чи як? (180), – Не *ме його їсти* нужа! – промовила уїдливо (193), – Нам тепер весело буде жити! Ми *memo набуватися* (385), – А як ще тепер *мете вигукувати*, панове господарі, так, як ви щойно кричали, то вас не матиме ніхто за порядних господарів (235), – Танасія – а може, вашого Василя – поставлять вїтом, шинкарів проженуть із села, – з багачиками *муть* також поррахунки *робити* (199).

Ще однією гуцульською морфологічною рисою, яку письменник часто вплітає у мовлення персонажів, є залишки перфекта, фонетично й морфологічно зміненого. Форми минулого часу в 1-й особі однини, які ужиті в повісті, закінчуються на *-сми*: – Я вам скажу правду: *почув-сми*: піде добре бутин – спілка захопить у свої руки ціле село (199), – Ой, так, так! *Був-сми*, як то шкап'є, нав'ючене чужим добром, *двигав-сми* людські терхи, аж попруги тріщали (191). Енклітик *-сми* може поєднуватись не тільки безпосередньо з дієсловом, а й з іншими словами, пор.: – *Жив-сми*, що жив, *але-сми* не жив, пусто! (356), – Параско! *Що-сми* тобі вже казав! (193), *Грошей-сми* не бачив, харчом твоїм хоч собак годуй (206). Поодинокими вкрапленнями в мовленні персонажів введені ще такі морфологічні риси, притаманні гуцульським говіркам:

– вищий ступінь порівняння прикметників і прислівників утворюється шляхом додавання частки *май* до форми прикметника з суфіксом вищого ступеня: Два пилили, два корували, він мав суччя стинати, гладити дерево, то, *май, легши* робота (334-335);

– умовний спосіб утворюється від дієслова минулого часу за допомогою частки *бих*: На когось іншого то таки скорше *бих подумав* (337), – А якби так на мене, я знав би, що робити: ади, *провертів бих* дірку, заклав патрон, та й лише би розсадило скалу (367);

– прийменник *ід*, який уживається з давальним відмінком: – То як робив раніше в бутині, то поробив дві-три неділі та й зійшов на тиждень *ід хати* (322);

– скорочення кінцевих ненаголошених складів у кличній формі власних імен та онімів: – Й мене там припиши, *Васи...* (235), – Сховай бартку! *Хло'!* (329), – *Пара*, а в тебе ватра геть притухла (280);

– вигук *мой*, який зазвичай уживається при звертанні до когось: – А ти, *мой*, хло', давно навчився втирати собі сам носа? (209).

Указаними гуцульськими рисами фактично вичерпується використання фонетичних і морфологічних діалектизмів у повісті “Рубають ліс”. Інша річ лексичні діалектизми, почерпнуті з гуцульських говірок. Вони найбільш поширені у повісті. На відміну від фонетичних і морфологічних діалектизмів, які заманіфестовані лише в мові персонажів, лексичні діалектизми засвідчені як у мові персонажів, так і в авторській мові.

Використання лексичних діалектизмів у художньому творі зумовлене його тематикою, сюжетом і мовними уподобаннями автора. Цілком умотивованою є щедра використання А. Крушельницьким у повісті “Рубають ліс” бутинської, лісорозробної лексики. Це передовсім лексема *бутин*, що означає як саму лісорозробку, так і місце, ділянку, призначену для вирубування на ній лісу*: Там десь лежить той *бутин*, що то захопив душу вже тому кілька тижнів (171), Наймався в *бутин* і був там наймитом, робітником, слугою (189). Низка гуцульських діалектних слів, вжитих у повісті, пов’язана з рубанням лісу і його складуванням, зокрема *мигли* “зрубане дерево, складене в купи”, *стрип* “купа, звалище дерева”, *ковбок* “відрізаний кусок дерева; колода”, *бирня* “зрубане дерево”, *конар* “груба гілка листяного дерева”, *ризи* “дерев’яний жолоб, по якому лісоруби спускають згори вниз зрубані дерева”, *латир*, *шухи* “складені у штабелі дерева”: Ото буде ще роботи, поки все те доставити на ріку, там поділити, покладати у *мигли* (334), Ще мають вершки чистити... , а потім ще й зруб вичистити у *стропи*... (334), ...там грубий *ковбок*, вдвоє грубший, ніж інший (334), Де колись пишалися смереки, тепер самі пні і пні, а поміж ними вершки, вкриті снігом, а тут і там сіріє довга *бирня* (334), А з ним упарі йде скрипін та стогін грабових *конарів* та плач смерекових велетнів (263), Хіба, ви мало напускалися їх із бутина *ризами* до ріки, а потім дарабами до Вижниці (188), Ще мають вершки чистити, та й чисті складати у шухи, та й усе гниле дерево підпилити у *латри*... (334). Це також і назви знарядь праці – *топір* “вид сокири для тесання, тесло”, *сапіна* “важіль, держак із загнутим металевим кінцем для пересування або підтягування колод”: Василь тим часом скинув бесаги, взяв *топір*... (333), А місяць розглядаючись по долині, побачив, як темні якісь тіні снуються поміж дерев, накликаються, гупають *сапінами*, сокирами... (398). З гуцульських діалектних назв осіб, пов’язаних із лісорозробкою, засвідчений діалектизм *секманич* “той, хто керує роботою лісорубів”: Так само при такій роботі стоїть у другій партії *секманич* – той, хто дозирає, чи все робиться так, щоб чого не покинули, та й щоб все зробилося, як того треба (335).

З лісорозробною тісно пов’язана й лексика лісосплаву, яка теж знайшла

* Тут і далі при визначенні значень діалектних слів використано також [Гуцульські говірки 1997].

відбиття у повісті, зокрема діалектизми *дараба* “пліт, збитий із кругляків, який сплавають по ріці”, *швара* “шнур, трос”, *плавачка, сплавачка* “старий спосіб сплаву розсіпної деревини по воді”: Уздовж берегів ріки дримають *дараби* і ждуть великої води (191), Це був одинокий заробіток Юри, *плавачка* та *дараби* – одне, що давало йому змогу прожити (242), А народ вертається пішки з Вижниці, б’є цілі милі ногами та двигас *швару* на плечах та сокиру (191).

Ще одну групу гуцульських лексичних діалектизмів становлять слова на позначення реалій полонинського життя – *вакар* “пастух, який доглядає стадо худоби на полонині”, *дроб’ета* “вівці”, *кошара* “тимчасово загороджене місце для овець”, *зимарка* “будівля, де взимку зупиняються пастухи” та ін.: Цілу днину обходить маржину, годує, доглядає, доїть корови, глядже молоко, аж *вакар* з дива вийти не може (256), І він ходив і оберігав його, того барана і десятки, сотки інших *дроб’ет* (238), Та й нас, як вівці у *кошару*, погнали у бутин (326), Він вибрався на ніч до *зимарки* (253).

Широко заманіфестована в повісті й гуцульська побутова лексика. Серед неї виділяються назви одягу – *кептар* “хутряна безрукавка”, *сердак* “верхній короткий одяг з домотканого сукна, оздоблений вовняними нитками”, *кресаня* “чоловічий капелюх з прикрасами”, *гугля* “верхній одяг без рукавів”, *гачі* “штани з домотканого полотна або сукна”, *черес* “широкий ремінний пояс з кишеньками й пряжками”, *ташка* “оздоблена орнаментом невелика шкіряна сумка, яку носять через плече”, *лудине* “одежа” та ін.: Увійшов твердим кроком до світлиці, добув святковий одяг і став убиратися: нові чоботи, чорні вовняні *гачі*, білу сорочку, новий *кіптар*, перевісив через плечі на один бік *ташку*, на другий – ріг з тютюном – оба пояси цятковані, затягнув на себе широкий *черес*, на шию закинув шовкову темну хустку – хотів сьогодні виступити у всій параді (196), Над ліжком жердка, завішана *кіптарями* і *сердаками* (193), А *лудине*: *кіптарі*, вишивані, старі й нові, жіноча *гугля*, чоловічі *кресані*, шапки, *гачі*... всяке домашнє багатство (195). Засвідчені також і такі гуцульські діалектні назви їжі, як *бриндзя* “спеціально приготовлений посолений сир”, *кулеша* “густа страва з кукурудзяної муки, варена на воді”, *гуслянка* “спеціально заквашене кип’ячене молоко”, *буришник* “печений картопляний корж” та ін.: *Бриндзю* робить, завжди принесе йому тих кілька банок (245), Параска кутається коло печі. Якраз викинула *кулешу* на кружок і поставила на стіл перед Івана (193), Він прогодує корівчину, яка ще лишилася їм при хаті, він прогодує цілу родину тою ложкою молока та *гуслянки* (173), Але якби ви так сиділи у лісі, як я у зимнику,.. якби ви так не бачили ліпшої страви, як хлиставиця з буришки й *буришник*... (212).

Гуцульськомаркованими в повісті виступають деякі назви споруд господарського призначення і самого господарського начиння, таких як *коleshня* “приміщення для худоби”, *шопа* “приміщення для зберігання сільськогосподарського реманенту, дров, тощо; повітка”, *оборіг* “повітка на чотирьох стовпах для сіна”, *острова* “дерев’яний стрижень, на який складають сіно” та ін.: Вхід до загороди був з двох боків: зі сходу сонця вів із царинки, а на протилежному боці виходив на друге подвір’я, на якому колись стояли в *коleshні*

у зимову пору корови, ба й конина (175), Танасій пішов до *шіпчини* під хатою, вніс дров та приставих їх до ватри (266), ...тепер під весну доїдала вона [маржина] сіно, яке стояло таки коло хати в оденках, в *оборозі* і на поді під стайнею (359), ... там зносять копиці до *острови* і закладають оденок (171).

З іншої побутової лексики, позначеної “гуцульськістю”, назвемо ще *бесаги* “дві торби, з’єднані одним полотнищем, що їх носять перекинутими через плече”, *ліжник* “домоткане ворсисте вовняне покривало з візерунком”, *терх* “вантаж, який кладуть на коня”: Василь тим часом скинув *бесаги*... (333), – Я тобі постелив *ліжник* на печі – вигрій трохи зморожені кості (292), – Щось він ізніс тих *терхів* (187).

Місце розгортання подій у повісті спричинило появу низки гуцульських діалектних слів на позначення природних географічних об’єктів, зокрема *вертеп* “яруга, заросла лісами”, *стромина* “стрімкий берег, урвище”, *берда* “прірва, урвище, стрімкий схил гори”, *грунь* “вершина гори”, *кичера* “гора”, *плай* “гірська стежка, дорога в горах”, *грегіт* “каміння, кам’яниста місцевість”, *гавра* “берлога”: – Біс його бери, того барана, як він мене виводив сьогодні *вертепами* (238), – Пропало, як камінь у *стромину* (311), Один перед ним *плай*. Він поведе його до ясного кінця або затрутить у такі *берда*, що й кісток його не позбирають (224), Вздовж ріки узбіччя *грунів* були встелені царинками... (170), Сонце наближалось до *кичери* (169), Там, знов, *грегіт*, кам’яниста царинка, що сіна на ній не вкосош... (170), – Як ви хочете лишитися в селі Іваном Руснаком, а не якимось там ведмедем у своїй *гаврі*, у верху, то ви сьогодні мусите розбити спілку (199).

Гірські ріки, потоки – невід’ємний атрибут гірського пейзажу. Тому цілком закономірним є використання у повісті деяких лексичних діалектизмів, пов’язаних із гірськими водними реаліями, гідротехнічними спорудами тощо, зокрема *габа* “хвиля на гірській річці”, *гоц* “водоспад” *кашиця* “дамба з колод, укріплення берега від розмивання його водою”, *фашиння* “укріплення берега від розмивання його водою з молодих гілляк, переважно смерекових”, *бер* “кладка через річку” та ін.: Долини між горами і потоки в таємній пітьмі, верхи гір сріблилися в світлі, іскрилася на них снігова *габа* (312), Юра блукав своїм сумним поглядом по бистрих водах ріки, залітав думкою на кожну кручу, на кожний *гоц*... (191), А перший подув весни, перші збурхані води – там урвало *кашицю*, тут раки знесло, *фашиння* забрало... (392), Дараба надлетіла і з усієї сили вгатила в *кашицю*, що на ній стояла *бер* (394).

Не обійшовся письменник і без гуцульських діалектних найменувань осіб. Це деякі назви спорідненості *дедя* “батько”, *нєня* “мати”, *стариня* “батько з матір’ю”: – Не треба вже гіршого криміналу, як той, що мають мої *дедьо* й *нєня* за весь свій вік (208), Не одну вже дівчину заховала *стариня* в гріб, відриваючи її від милого, а приковуєчи до злого нєлюба (370). Також окремі назви осіб за їх професійною діяльністю – *побережник* “лісник”, *злісний* “лісничий”, *шандар* “жандарм”: ... щоби *злісний* зайшов з *побережниками* й робітниками та й лише сіянку засіяв (334), Казав шукати, дав уже знати *шандарям*, що пропала йому

донька (387). Гуцульську неповторність і самобутність підкреслюють такі діалектні назви осіб, як *легінь* “парубок”, *легіник* “здрібніло-пестливе до *легінь*”, *молодек* “юнак”, *лобас* “коханець”, *годованець* “утриманець, вихованець”, *челядина* “один із дітей” та ін.: “Василію... що ти, *легіню*, надумав?..” (271), Бачитиме день у день свого *легіника*, свою потіху, чутиме його милий голос (277), То, ади, якби якийсь *молодек*, що то зроду не був у бутині, але Іван ходить було бутинами водно (337), Як ти, Докійко, ціле життя не зі мною жила, але з своїм *любасом*, із Николайком (261), Як би то не вік, прийняв би собі *годованця*, зробив би з нього господарську дитину (216), – Не дуже то ти чемна *челядина*, коли ти свого деда “хруньом” вчинив (328).

Мовна картина гуцулів репрезентована низкою діалектних слів в ділянці тваринного й рослинного світу, деякі з них використані в повісті, зокрема *котюга* “собака”, *гадина* “гадюка”, *икап’є* “кінь”, *маржсинка* “худоба”, *пструг* “форель”, *головатиця* “лосось дунайський, таймень”, *гаджуга* “смерека або ялина”, *буришка* “картопля” та ін.: – То той *котюга* Іван, Василів дедьо (340), – Йой, робітники мої велебні! – крикнула Варвара, ніби наскочила на *гадину* (323), “То як моє *икап’є*, – думає собі Юра, – несе повні терхи афін...” (190), ... хіба що *маржсинку* паси (170), ... перейдеш або лишишся навіки в крутіжі й годуватимеш своїм білим тілом *пструги* й *головатиці* (191), Як під вечір темрява пов’яже вершки *гаджуг*, ... від кичери віс повільним мовчазним подихом (170), Де колись зеленіла, потім сіріла гичка *буришки*... – тепер жовте розрите поле (340).

У повісті знайшла відображення й гуцульська метеорологічна лексика. Такі слова, як *верем’є* “добра погода”, *мричі* “мжичка, туман”, *плова* “злива”, *оркан* “ураган”, *пластовець* “лапятий сніг” та ін. виразно вказують на гуцульську прив’язаність нарації: Йому поклонитися треба, а ще й подякувати щиро господонькові святенькому, що дав таке *верем’є* (173), З нутра лісової пуці добуваються затаєні в ній *мричі* і обсотують дерева чарівною тканиною... (237), Нарешті як з чорної хмари, з-за груня *плова* вб’є землю і всі плоди в ній... (364), ... це скажений *оркан* пролетить над його головою... (224), Врешті посипав рівномірно густий *пластовець* (349).

Поодинокими гуцульськими діалектними лексемами репрезентовані тематичні групи музичної, медичної, соматичної лексики, такими, як *фляора* “довга сопілка без денця”, *трембіта* “духовий інструмент – дерев’яна труба (до 3-ох м. довжини, зроблена зі смерекового дерева, обвита березовою корою)”, *слинявка* “хвороба, на яку хворіє худоба”, *чиколонок* “суглоб пальця”, *рам’я* “плече”: І йшов мовчки, понуривши голову з *фляорою* під пахвою (238), А вслід за ними летіли вниз по узбіччі верху тужливі звуки *трембіти* (338), Чути, що кидається сусідніми селами *слинявка*. Маржина дуже мучиться (361), *Чиколонками* витиснув глибокі борозни на своєму чолі (298), Іван глянув на нього через *рам’я* і спинив на хвилину свій погляд на його лиці (208).

Гуцульськомаркованими є деякі діалектні лексичні діалектизми з абстрактною семантикою, передовсім *путьєра* “сила”, *токма* “умова”, *грижжа* “грязота”, *причка* “випадок, пригода” та ін.: – нема вже з мене ні роботи, ні

помочі. Нема *пугері* (172), – Бери гроші! Я не маю ні з ким такої *токми*, щоб свій пай брати, як не буде вже з чого (308), Іванові брехня була б скорше чи пізніше показалася і я заспокоївся б, не мав би ні жалю, ні *грижі* (261), Такому найлегше трафиться *причка* (337).

Гуцульські лексичні діалектизми у повісті репрезентовані не тільки іменниками, яких найбільше, а й усіма іншими частинами мови. Серед дієслів – це *сокотитися* “берегтися, стерегтися”, *кутатися* “поратися”, *корняти* “будити”, *гледжіти* “підквашувати молоко *глетом*” та ін.: Хлопчищів треба повчити..., щоб, як і старі, *сокотилися* і добре жили, щасливо, спокійно (173), Параска *кутається* коло печі (193), – Допізна сидять, а рано, що їх *секманич корняє*, що їх *корняє* – ані в гадці (333), Цілу днину обходять маржину, годує, доглядає, доїть корови, *глядже* молоко... (256). З-поміж інших частин мови назвемо ще *варівкий* “небезпечний”, *пудно* “лячно”, *бизівно* “напевно, неодмінно”, *домів* “додому”, *гляба* “неможливо, годі”, *вере* “невже”, *мой, май, ко, йой, клего, габов* і т.д.: – А що вже до зарібку – певно не буде його так багато – але й не *варівке* діло (184), Ви втікайте, як вам тут *пудно* (306), – То у вас *бизівно* завтра виплата? – спитав спокійно Казьо... (309), Рад би вам допомогти – та самі видите: *гляба* (367), Чи піти *домів*... (262), – Питали лише “*Верє* рубають” (283), – *Мой, мой!* То не дівку в танці ведеш! (191), То, *май*, лиш ті, що свіжовроблені... (334), – А йдїть-*ко* послушайте, що каже Василь (186), – *Йой*, що там того довгу! (178), Ще далеко не доходячи до того місця, де пилили, почув глухі оклики: “*Клего!.. Клего!..*” То був знак, що паде віковична смерека до землі (333), Тут і там вплітався у загальний гомін ще й інший голос: “*Габов!..*” (333).

Вдалим прийомом використання рис гуцульського діалекту в мові повісті є неодноразові мовноetikетні формули привітань, стилізовані під гуцульські, пор.: – *Дужі, Іванку?* – питається старий дідок Єремій, наближаючись.

– *Гаразд, єк ви, Єремійку?*

– *Миром. Дужі, Парасочко?*

– *Мирно, Єремійку. Єк ви?*

– *Єк днували? Маржинка чи дужа?*

– *Бог святенький милує до якогось часу. А що у вас у верхах? Мирно?*

– *Мирно, боженькові святенькому слава. А ви, Іванчику, братчику мій солоденький та годний, мирно собі триваєте?* (361).

Таким чином, важливим компонентом мови повісті А. Крушельницького “Рубають ліс” є гуцульські діалектні риси: у мові персонажів – деякі фонетичні, морфологічні, лексичні, в авторській мові – тільки лексичні. Різномірневі гуцульські діалектизми виконують специфічні художні функції. У мові персонажів вкраплені різномірневі діалектизми виконують характерологічну функцію, прикріплюючи їх до певної соціально-етнографічного середовища – селян-гуцулів з їхнім неповторним етнокультурним і господарським буттям. Лексичні діалектизми, використані в авторській мові, номінують реалії позамовної дійсності, для яких літературна мова не має своїх відповідників, або ж має, але діалектне слово протиставляється літературному як таке, яке більш

адекватне і прив'язане до теми й сюжету художнього твору, забезпечуючи етнографічну достовірність повісткування. До того ж, як справедливо пише І. Оссоветський [1971: 331] “діалектне слово в літературному творі, окрім позначення тієї чи іншої реалії, тобто крім вживання в номінативній функції, вносить у текст особливу експресію, враження свіжості, небанальності”. Однією з прикметних особливостей використання гуцульських діалектних рис у повісті є авторське почуття міри їх вживання, внаслідок чого діалектизми, виконуючи важливі художні функції у творі, не переобтяжують його.

Література

Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. редактор Я. Закревська. Львів 1997, 232 с.

Оссоветский, И. А.: Диалектная лексика в произведениях советской художественной литературы 50-60-х годов. In: Вопросы языка современной русской литературы. Наука, Москва 1971, с. 301-385.

Summary

The article analyses the use of the Hutsuls' dialect features in the story by A. Crushelnyts'ky "Rubayut Lis" ("Chopped Forest"). It is estimated, that in the characters' language only some of the dialectal and morphological dialecticisms are used. Lexical dialecticisms are used both in the author's speech and in the speech of the characters. The dialecticisms perform important stylistic functions in the story.

Внесок Августина Волошина та Івана Панькевича в розвиток мовознавчої науки на Закарпатті

Чикут Віта

Ужгородський національний університет

На початок 20-х років ХХ ст. на Закарпатті помітно активізується суспільне життя: створюються нові політичні партії, виникають культурно-освітні товариства, різні громадські організації. Масовими тиражами виходять науково-популярні підручники, зокрема з історії та мовознавства. Учительська громадськість ставила навіть питання про відкриття університету в Ужгороді, і хоч воно не було завчасним, однак позитивного розв'язання не одержало.

Велику роль у культурно-просвітницькому житті відіграло товариство “Просвіта”, засноване 9 травня 1920 року братами Михайлом і Юрієм Брацайками та А.Волошином. Товариство гуртує науковців, ставить перед ними конкретні завдання вивчати історію, етнографію, фольклор, мовні проблеми.

Центральним проблематичним питанням мовознавчої науки стає питання про характер мови русинів, яке викликало цілий ряд дискусій та полемічних праць. Вчені-мовознавці поділились із цього приводу на три групи. Перші доводили, що мова русинів — це діалект української, тому літературною має стати саме українська мова. Другі стверджували, що розмовна мова закарпатців близька до російської і наводили відповідні паралелі. Так виникла москвофільська течія, яскравим прикладом плідної діяльності якої стало товариство О.Духновича, котре мало свої періодичні видання на Закарпатті, а також видрукувало багато книг російською мовою. Третя група науковців твердо стояла на позиціях самостійності, вважаючи мову місцевих жителів оригінальною, властивою тільки русинам як окремому народові.

Мовне питання стало не лише предметом наукових дискусій, воно було розглянуте і на державному рівні. У 1919 році уряд Чехословацької республіки поставив перед Академією наук завдання визначити і зайняти свою позицію, пов'язану з цією проблемою. 4 грудня 1919 року відбулася нарада, скликана Міністерством шкільництва та національної освіти, яка прийняла рішення дотримуватися таких принципів:

1. Тільки сам народ чи етнічна група мають право обирати літературну мову, тому думка чеських фахівців про мову Підкарпатської Русі не має важити більше, ніж вибір місцевих жителів.

2. Створення штучної літературної слов'янської мови є не лише важким і помилковим, а навіть з політичної точки зору шкідливим, оскільки поглиблює дезінтеграцію у державі.

3. “Оскільки місцевий русинський діалект Підкарпатської Русі... є, безперечно, діалектом малоруським, то й літературною мовою місцевого населення слід визнати малоруську літературну мову, яку використовують найближчі сусіди та співплемінники, тобто галицький варіант української літературної мови” [Тіхий 1996 :130 — 131].

4. Рекомендувати в середніх школах ввести вивчення російської мови, як і чехословацької.

5. Проаналізувати літературні твори попередніх письменників, на основі чого створити літературну мову, взявши до уваги положення граматики А.Волошина. “Найдоречніше було б довірити це завдання молодому філологу, який має належну підготовку” [Тіхий 1996 :131].

Однак прийняття такого рішення не припинило мовної полеміки, а, навпаки, дискусія розгорілася з новою силою. У ній узяло участь широке коло вчених і політичних діячів не лише вихідців із Закарпаття, а й емігрантів з Галичини та Наддніпрянської України. Прибічниками українського напрямку стали Юрій і Михайло Брацайки, А.Штефан, В.Желтвай, Зореслав, Л.Дем'ян, А.Волошин, Г.Стрипський та інші.

Проблемою, яка вимагала нагального розв'язання, було створення нових граматик і підручників.

Велику роль у розв'язанні цього питання відіграв Августин Волошин. „У його плідному творчому житті поєднався таланти педагога широкого профілю — від математика й фізика до мовознавця й літературознавця, від упорядника букварів і шкільних читанок до автора фундаментальних підручників з педагогіки, методики, від книжок про основи віри до художніх творів з соціально-патріотичним і морально-повчальним змістом” [Мишанич 2002 : 5].

Учителі у школах Закарпаття на перших порах змушені були користуватися граматиною А.Волошина для початкових класів, яка була видана 1889 р. і перевидана 1919 р. Останнє видання граматики було рекомендоване для вивчення в школах першим учительським з'їздом, який відбувся в 1920 році. У його підручниках простежується русофільська орієнтація, та як зауважує П.Чучка, А.Волошин “поволі наближує їхню мову до загальноукраїнських літературних норм” [Чучка 1993 :32]. І видана “Методична граматика карпаторуського язика” 1923 року є свідченням відхилення А.Волошина від русофільських позицій.

Граматики А.Волошина написані етимологічним правописом. У граматиці 1924 року А.Волошин подає характеристику та основні відмінності етимологічного правопису від фонетичного. Підручники з мови є більш практичного типу, ніж теоретичного. Автор в основному подає вправи, тексти, закликає учнів до самостійної роботи, до логічного

мислення. Теоретичні відомості ж подає дуже стисло, формулюючи коротку дефініцію. А.Волошин зазначає: „Правило не для того подано, обы ученики дослѡвно „без книжки” оповѣдали, но для точнѣйшоѣ стилизаціѣ свойства того языкового факта” [Волошин 1927 :3].

Новим явищем у розвитку мовознавчої науки на Закарпатті був підручник А.Волошина „Наука стилизации”, в якому автор подав зразки стилістичних вправ, зазначаючи, що вчитель має сам добирати для уроків матеріал, який пов’язаний з оточенням дитини. Навчання має бути спрямоване на розвиток самостійної логічної думки учня. Автор подає після текстів завдання, які мають сприяти цьому, наприклад: переказати текст, написати прочитане, творчо переробити текст.

Крім підручників для шкіл у спадщині А.Волошина є і праці, в яких подає відомості про те, яким має бути навчання, яким критеріям мають відповідати підручники. Так, у праці “Педагогика и дидактика для учительских семинарий” він зазначав, що підручник рідної мови не має бути сухим збірником правил, а має опиратися на живу мову. Для того, щоб підручник виконував свою функцію, мають дотримуватись два принципи:

- 1) “учинити свѣдомым знанє языка;
- 2) розвивати логичное думанє” [Волошин 1923 :130].

А.Волошин робить висновок, що “каждое... правило має быти доказано и на живом, говореном языкѣ наглядно представлено. Граматика є лиш помочним средством розвиваня свойств родного языка и розвиваня розума” [Волошин 1923 :131].

У мовознавчій спадщині А.Волошина важливе місце займають праці, які присвячені захисту використання кириличного письма — „Спомини”(1923), „Оборона кирилики” та відстоюванню самобутності української мови — „О письменном язиці подкарпатских русинов” (1921). В останній науковець розглядає питання чи є українська мова самостійною. Подаючи матеріал про заборони української мови в царській Росії, про взаємовпливи між мовами, розглядаючи пам’ятки української літературної мови науковець підтверджує, що „вокалізм малоруського языка не позволяє примінити правила великоруського письма до малоруського” [Волошин 1921 :211]. Щодо запитання якою мовою писати, то А.Волошин відповідає: „так і пишім, як народ говорить: попросту, ясно, бо сила языкова у народу, але без кривди наших нарічій” [Волошин 1921 :227].

Помітною постаттю в мовознавчій науці цього періоду став Іван Панькевич, який “був далекоглядним ученим і політиком. Він правильно зорієнтувався у мовній обстановці й усвідомив, що негайне, революційне введення української літературної мови може спричинити цілком негативний вислід, тому її треба вводити поступово, шляхом еволюції, кладучи в основу українську галицьку граматичну базу та місцеві закарпатські, зокрема верховинські, діалекти” [Федака 2000 :9].

І.Панькевич на той час був відомим ученим, фольклористом,

етнографом, літературознавцем, педагогом, істориком. Він був добре обізнаний із традиціями, діалектними особливостями мови населення регіону. Тому не випадково за дорученням уряду та у зв'язку з займаною посадою його першорядною справою стало укладення “Граматики руського язика для молодших клас шкіл середних и горожанських”, яка була видрукувана у 1922 році видавництвом “Карпатія” у місті Мукачеві, перевидана в 1927 та в 1936 роках. Третє видання вийшло з багатьма доповненнями і деякими принциповими змінами.

ГраMATика І.Панькевича написана фонетико-етимологічним правописом, який названо “панькевичівка”, хоч, як зауважив М.Мушинка, “Панькевич не створив новий правопис, а лише пристосував давній правопис київського лінгвіста Максимовича, вживаний у Галичині, до закарпатських умов” [Мушинка 1992 :58]. За словами самого автора, в основному правопис перейнято від граматики О.Огоновського, за якою вчилися у галицьких школах. Правопис І.Панькевича фіксує цілий ряд загальноукраїнських рис, а також значну кількість місцевих мовних особливостей. У порівнянні з попередньою правописною практикою “панькевичівка” стала важливим позитивним явищем, кроком до поступового переходу на фонетичний правопис. Як зазначає Б.Галас, “із фонетичним правописом граMATика взагалі не мала шансів побачити світ” [Галас 1992 :186 — 187], тому в ній поєднано фонетичний правопис із традиційним. Сам І.Панькевич стверджує, що його граMATика побудована лише на історико-етимологічному правописі: “наша правопись не есть фонетична, бо не каже *пиши як чуєш*, на прим.: *читвирь мѣсто четверь* и т.д. Она основується на етимології, але бере під увагу також історію нашого язика і змѣну звукѡв” [Панькевич 1922 : 101].

Якщо порівняти “Граматику...” І.Панькевича і “Методичну граматику...” А.Волошина, то побачимо, що в підручнику І.Панькевича немає жодного запитання, жодної вправи для виконання учнями. Виклад матеріалу у підручнику суто теоретичний. І.Панькевичу варто було б помістити хоча б деякі завдання для практичної роботи на уроці чи для виконання домашніх завдань.

Таке поєднання теоретичних положень із вправами чи запитаннями для перевірки стало б запорукою вищої результативності у вивченні рідної мови. Можливо, І.Панькевич свідомо не подав практичних завдань, оскільки бачив свій підручник як теоретично-наукову працю, а не практичну граматику.

Аналізуючи цей період розвитку мовознавства на Закарпатті, Ф.Тіхий дає схвальну оцінку граMATикам І.Панькевича, однак принагідно зауважує: “Шкода, що у своїх зусиллях створити граматику І.Панькевич не об’єднався з А.Волошином, якого земляки заслужено вважають авторитетним знавцем рідної мови. ... Об’єднаними зусиллями практик Волошин та теоретик Панькевич могли створити найкращу граматику для

шкіл вищого ступеня, а крім того, були б усунуті всякі підстави для звинувачень, що підкарпатським русинам, мовляв, пишуть граматики чужинці” [Тіхий 1996 :132].

І.Панькевич має безперечні заслуги у розвитку української мовознавчої науки на Закарпатті не лише як автор граматик. І нині не втратили свого значення для дослідників історії розвитку та діалектних особливостей закарпатських говірок його розвідки і дослідження, зокрема “Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. Звучня і морфологія” (1938), “Нарис історії закарпатських говорів” (1958), “Закарпатський діалектичний варіант української літературної мови XVII-XVIII ст.” (1958), “Діалектичний підкарпаторуський словарь” та ін. Особливу вагу має зібраний ним фактичний матеріал, який заслуговує на всебічну увагу фахівців.

Як бачимо, А.Волошин та І.Панькевич відіграли чи не найголовнішу роль на початку ХХ століття у розвитку мовознавчої науки на Закарпатті.

Література

Веґеш М. Історичні дослідження. Т. III. Августин Волошин: педагог, політик, людина. — Ужгород, 2000.

Галас Б.К. Значення наукової та просвітницької діяльності І.Панькевича для утвердження української літературної мови на Закарпатті // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам’яті Івана Панькевича (23—24 жовтня 1992 року). — Ужгород, 1992. — С.179—181.

Кляп М.І. Педагогічна та освітньо-культурна діяльність Августина Волошина в міжвоєнний період (1919—1939) — Ужгород: В.Падяка, 2001.

Мишианич О. Життя і творчість Августина Волошина. — Ужгород: Закарпаття, 2002.

Мушинка М.І. Іван Панькевич і Закарпаття // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам’яті Івана Панькевича (23—24 жовтня 1992 року). — Ужгород, 1992. — С. 151—175.

Тіхий Франтішек. Розвиток сучасної літературної мови на Підкарпатській Русі / Переклад Любомира Белея та Михайла Сюська. — Ужгород, 1996.

Федака П. Формування національної свідомості закарпатських українців у міжвоєнному двадцятиріччі (1920—1939) // Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді. Річник IV (XVIII). — Ужгород, 2000. — С. 6—13.

Чучка П.П. Питання літературної і державної мови в Карпатській Україні // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5—6 травня 1992 року). — Ужгород, 1993. — С. 30—38.

Волошин А. О письменном языкѣ підкарпатських Русинов. — Ужгород: Унію, 1921.

Волошин А. Методична граматика карпато-руського языка для низших клас народних шкѣл. Вид. IV. — Ужгород: Унію, 1924.

Волошин А. Наука стилизации. Для IV. V и VI клас народних школ. — Ужгород: Викторія, 1923.

Волошин А. Практична граматика руського языка для народних,

горожанских и средних школ. Частина II. Складня (Синтаксис). — Ужгород: Унію, 1927.

Волошин А. Педагогика и дидактика для учительских семинарий. — Ужгород, 1923.

Панькевич І.А. Граматика руського языка для молодших кляс шкѳл середних и горожанських. — Мукачево: Карпатія, 1922.

Панькевич І.А. Граматика руського языка для молодших кляс шкѳл середних и горожанських. — Прага, 1936.

Zusammenfassung

Im Artikel wurde den Beitrag von Avhustyn Voloschyn und Ivan Pankevitsch zur Entwicklung der Sprachwissenschaft in der Zakarpatja insbesondere zur Erarbeitung der Problematik der Grammatik charakterisiert. Besondere Aufmerksamkeit schenkte man den Werken von Wissenschaftler, die eine große Rolle in der Bildung des Rechtsreibungssystem in der Zakarpatja spielten.

Міждіалектні українсько-білоруські контакти при творенні суржику на північному заході Чернігівської області

Дель Гаудіо Сальваторе
Віденський університет

Про існування, природу та можливе походження суржику написано досить багато. Розуміючи під цією назвою різноманітні форми мовної мішанини, вченими пропонувалися різні визначення для окреслення зазначеного феномену [див. Flier 1998:113; Масенко 2004:104-114; Тараненко 2004: 665:668; Bilaniuk 2005: 104; Del Gaudio 2006: 237] тощо.

У цій статті ми маємо намір розглянути окремі аспекти регіональної варіації суржику, що мають вияв у Чернігівській області (зокрема в Ріпкинському районі) в контексті діалектного субстрату північно-поліських діалектів на тлі українсько-білоруських міжмовних та міждіалектних контактних елементів.

Отже, мета статті – проаналізувати суржиково-діалектальні аспекти північного заходу Чернігівської області, що мають відповідні (спільні) риси з білоруськими говорами, відокремлюючи їх від автентичних місцевих рис, які належать до підсистеми української мови, а також від тих узагальнених рис, котрі вже репрезентують існування суржику як системи зі своїми регіональними особливостями.

Місцеві діалекти є важливим джерелом інформації для реконструкції та аналізу функціонування української мови, її культури на давніх етапах тощо. Значний інтерес становлять ті місцеві говірки, що поєднують у собі риси діалектів сусідніх народів. До них належать і говірки Ріпкинського краю, що межує з Білорусією.

Об'єктом нашого дослідження стало мовлення Ріпкинського краю (зокрема селища міського типу цього району – Замглай), де було проведене опитування.

Незважаючи на те, що внаслідок практичного польового дослідження на північному заході Чернігівської області у нас виник величезний інтерес до регіонального характеру суржику, ми вирішили не залишати поза увагою діалектний субстрат цієї території. Джерела діалектних характеристик і їх теоретичних аспектів дослідження складають наукові праці з діалектології української мови та праці з питань українсько-білоруських мовних зв'язків [Жилко 1966: 76-79; Бевзенко 1980: 200-208; Матвіяч І.Г. 1990:44-50; Кривіцькі 2003: 160-180]. Також дорогоцінним джерелом інформації для українсько-білоруських міждіалектних контактів є неопублікована науково-дослідницька робота Силенок [2007: 1-32].

Північні або поліські діалекти обіймають північну частину української мовної території, деякі південні райони Білорусі і навіть окремі суміжні населені пункти Польщі. Північна межа з білоруською мовою часто не зовсім чітко виявлена. Тут можна почути численні українсько-білоруські говірки, що пояснюється давніми мовними контактами, які сягають періоду формування мови української народності. Саме у той час, як на основі діалектів півдня й південного заходу земель Київської Русі формується мова української народності, на півночі цієї території дещо відокремлено продовжують функціонувати діалектні масиви, що визначаються як північні (поліські) говори. Багато спільного в цих говорах з південними білоруськими. Поліська група діалектів сформувалась на основі племінних діалектів древлян, північних полян і частини сіверського племінного союзу. Полісся справедливо оцінюється як одна з архаїчних зон слов'янського світу [Жилко 1958: 17-31].

На думку деяких етнолінгвістів [Пономарів 1994:151], в епоху Київської Русі Полісся було центром східнослов'янської мовної спільності. Інноваційні центри знаходились тоді на периферії східнослов'янської території.

Тут почали формуватись етнодіалектні зони, які згодом стали основою для білоруської, української та російської мов. А Полісся набуло значення периферії по відношенню до основних білоруської, української та російської етномовних територій. І зберегло більше архаїчних рис, ніж інші східнослов'янські регіони. Взагалі Полісся – архаїчний в усіх відношеннях регіон, зокрема його східнополіський говір. Місцева говірка саме цього регіону і є предметом нашого дослідження.

Як зазначає Пономарів у своїй праці «Українська етнографія», найбільшою мірою зберегли давньоруські культурні й мовні елементи сіверяни. «Сіверяни й дотепер, – пише він, – куштують призабуті страви (*вушка, кулагу, розінки*), зберігають давньоруські весільні пісні – *зукавки*; вживають архаїчні слова (*аброть, атаба, прісак, летась*); пом'якшують деякі займенники (*йон, яна, яни*)» [Пономарів 1994:151]. Міждіалектні українсько-білоруські контакти зумовлені історичними зв'язками – перебуванням українського і білоруського народів у межах литовської держави та існуванням українсько-білоруської мови у цій державі (14-16 ст.). Саме тоді та й пізніше відбувся величезний вплив білоруських говорів. Свідченням цього можуть бути історичні пам'ятки: грамоти, ділові документи, закони, юридична література. Аналіз грамот, опублікованих В. Розовим, В. Русанівським і В. Скляренком [Жовтобрюх 1979: 37], виявляє в документах з Волині, Київщини і Білорусі такі слова, характерні тільки для цього ареалу, як *бочка, вкупе, вьлми, корьчма, обаполь*.

Внаслідок українсько-білоруських мовних контактів збагачувалась і писемність обох народів. Велику роль у процесі збагачення української

писемності білорусизмами відіграла перекладацько-видавнича діяльність білоруського першодрукаря Франциска Скорини [Moser 2005].

Його переклади біблійних книг «простою мовою» поширювалися також в Україні і стали зразком для наслідування українськими книжниками 16 ст.

В Україні з'явилися перекладені «мовою руською» Пересопницьке Євангеліє, Крехівський Апостол та ін. Елементи білоруської мови проникли навіть в Острозьку Біблію (1581).

У свою чергу, старобілоруська писемність збагачувалась шляхом проникнення до неї деяких специфічних рис української мови. Український вплив на білоруську писемність посилювався в 17 ст. Цьому сприяла творчість діячів української культури в Білорусі, а білоруських – в Україні. Так, наприклад, у «Лексиконі» Памви Беринди 1653 р., виданому під Оршею у Білорусі, вжиті слова згідно з українською вимовою, які в київському виданні 1627 р. подані за традиційною орфографією: *досить* – *досьть*, *цилитель* – *цьлитель*, *що* – *што*.

Нова хвиля українсько-білоруських мовних взаємин у 19 ст. була пов'язана з популярністю в Білорусі поезій Т. Шевченка та орієнтацією багатьох представників нової білоруської літератури на народній основі на українську класичну літературу [Силенок 2007: 7-8].

Зазначимо тепер найхарактерніші фонетичні та морфологічні риси цих говорів, підкреслюючи ті суржикові форми, які відрізняються від типових діалектних рис, мабуть, під впливом української стандартизації та через культурний престиж російської мови.

Північні (поліські) діалекти української мови мають дуже відмінні фонетичні особливості від південно-східних та південно-західних наріч. Деякі фонетичні риси північних говорів походять ще від племінних діалектів східного слов'янства, інші витворилися внаслідок діалектотворчого процесу на півночі України або шляхом міждіалектних контактів білоруської та української мов.

До рис, що витворились внаслідок міждіалектних контактів, належить насамперед білоруське «акання»; наприклад *ад'ін*, *лаша*, *каза*, *кал'і*, *тади*, *каз'ен'а*, *кашул'а*, *маладийе*, *хад'іть*, *атава*, *галава*, *вада*, *пабієгла*. Ця риса зберігається також у суржику цього району.

Суттєвою різницею між місцевими говірками та суржиком є відсутність дифтонгів *yo*, характерна для лівобережнополіських діалектів, як свідчать і білоруські говірки. Наприклад: діалект. *пуол*, *стуол*, *двуор*, *муост* - суржик *пол*, *стол*, *двор*, *мост* тощо.

У ненаголошеній позиції *o* замінився звуком *a*: *муост* – *масти*; *двуор* – *двари*; *пуол* – *пали*.

Ю.М. Силенок [Силенок 2007: 13] вважає, що наявність дифтонгів у місцевій говірці не можна вважати суто білоруською рисою, що виникла у місцевому діалекті внаслідок впливу білоруських говорів. Швидше навпаки.

Коли врахувати, що в говорах, на основі яких сформувалась білоруська мова, подовження давнього *ō* та *ē* пізніше втрачилось, а в говорах, що лягли в основу української мови, збереглося і вже на українському ґрунті дифтонгізувалось (потім розвинулось у монофтонг, а в північних говорах збереглося), то можна стверджувати, що це реліктове явище є наслідком впливу північного діалекту, в тому числі й місцевого говору, на мову близького зарубіжжя.

Широке вживання *ie* на місці давнього *ē* в нових закритих складах, які утворилися внаслідок занепаду редукованого [ɛ]: *печь > нѣч > ніеч > ніч*, - є характерною і для суржику.

Система голосних білоруської мови дещо відмінна від української. В українській мові звука [ы] немає. Йому відповідає український звук [и], який розвинувся з двох колишніх голосних давньоруської мови [ы] та [и] (вимовлявся *i*), що послідовно злилися в один звук. Їхнє місце заступила фонема [ы]. В окремих діалектах української мови повного злиття звуків *ы* та *i* не відбулося, як наприклад, у північноукраїнських говорах [Баймут et alii 1957: 33]. Наприклад: д.-р. *сынъ*, укр. *син*, блр. *сын*; д.-р. *синь*, укр. *синій*, блр. *сіні*.

У білоруській мові зберігається давній [i], перед яким приголосні палаталізуються: *раб'іт'і*, *н'іва*, *с'іла*, *хадз'іт'і*.

Ці білоруські риси наявні і в місцевій говірці і частково в суржику, де не всі приголосні палаталізуються. Наприклад: *Йон стаў/в сініі ад холада*; *н'ема сілі ў руках*.

Як відзначає Ліхадзієвська [Ліхадзієвська 1997: 237-241], систему приголосних звуків білоруської мови за твердістю / м'якістю складають 14 пар звуків:

[п] - [п'], [б] - [б'], [м] - [м'], [в] - [в'], [ф] - [ф'], [у], [т] - [ц'], [д] - [дз'], [с] - [с'], [з] - [з'], [н] - [н'], [л] - [л'], [к] - [к'], [г] - [г'], [х] - [х'].

Парними за твердістю / м'якістю фонемами у білоруській мові є: п – п', б – б', в – в', м – м', т – т', д – д', с – с', з – з', н – н', л – л'.

Непарні звуки *р*, *ц*, *ч*, *ж*, *ш* представлені тільки твердими звуками;

г, *к*, *х* мають м'які варіанти перед *i* [*наг'і*], [*сах'і*], [*палк'і*].

Усі м'які в білоруській мові зустрічаються перед голосними заднього ряду: *бялок*, *вязка*, *сяброўка*, *памер*; перед [у] м'які губні відзначаються тільки у запозиченнях: *бюро*, *мюзікхол*. Тверді і м'які відрізняються перед [i]: *біты* – *быт*, *сіта* – *сыты*.

В українській мові у складі приголосних налічується 22 твердих і 10 м'яких фонем.

Тверді: *б*, *в*, *г*, *д*, *ж*, *з*, *к*, *л*, *м*, *н*, *п*, *р*, *с*, *т*, *ф*, *х*, *ц*, *ч*, *ш*; м'які: *д*, *з*, *л*, *н*, *р*, *с*, *т*, *ц*, *й*, *дз*.

Фонемні пари за твердістю / м'якістю:

[д] - [д'], [з] - [з'], [л] - [л'], [н] - [н'], [р] - [р'], [с] - [с'], [т] - [т'].

Решта приголосних: *б, п, в, м, ф, г, з, к, х, ж, ч, ш* м'яких фонем не має. Хоча в позиції перед [i] вони вимовляються напівпом'якшено [Ліхадзієвська 1997: 237-241].

Отже, співставлення білоруських і українських приголосних за твердістю / м'якістю виявляє як подібні, так і своєрідні елементи.

У нашому випадку м'яка вимова приголосних перед етимологічним [e], [i] є вже ознакою білоруських говірок: [деўка], [плетен'], [сел'ск'і]. Ця білоруська риса характерна і для місцевої говірки. Саме вона є своєрідною особливістю, що відрізняє її від інших українських говорів та інших варіантів суржику.

Наприклад: *Л'іст'е, д'іет'і, т'ебіе (Р.в.), табіе (Д.в.), л'ежанка, закап'елак, протав'ень, віельце (гільце), п'іражк'і, в'ішн'а, вул'іца, б'еда.*

Надпалатальність [d] і [t] у білоруській мові зумовила виникнення «дзекання» і «цекання» (*дзень, жолудзь, цесны, чытаць*). У місцевій говірці та в суржику «дзекання» і «цекання» відсутнє, а от звучання [-ться] у дієсловах як [-ца] витворилось під впливом білоруських говірок: *паміцца, атлічацца, катіцца.*

Мініе бацца, шо там л'ежить. (м.г.) – *Мені бачиться (здається), що там л'ежить.*

В українській літературній мові відсутня м'якість приголосних перед етимологічним [e] та [i] (укр. *и*): *листя, вулиця, вишня, лежанка, небо, нива, земля.*

Внаслідок взаємодії білорусько-українських говорів у місцевій говірці витворилась така риса, як твердість шиплячих, незалежно від позиції в слові.

Пишаніца (блр.г.) – *пиєніца* (м.г.= суржик);

Жызьнь, жыццё (блр.г.) – *жизнь* (м.г. = суржик);

Ноч (блр.г.) – *нуоч* (м.г.) – *ноч* (суржик);

На плечы (блр.г.) – *на плечи* (м.г.= суржик);

Чатыры (блр.г.) – *чєтири, чатири* (м.г.= суржик);

Вячэраць (блр.г.) – *в'ечєрать* (м.г.);

Жэнічына, жанчына (блр.г.) – *жєнищина, жєнка* (м.г.= суржик);

Звуки [p] і [ц] у білоруській говірці представлені тільки твердими: *зорка, бура, рэка, раўчак, рэзнікі, града, градка, Рэпкі*. Шляхом міждіалектних контактів у місцевій говірці і частково у суржику також відбулось ствердіння [p] перед голосними заднього ряду: *бурак, гавару, ратуйт'є, радно, бура, зара.*

Якая бура разыгралась. (блр.г.) – *Якая бура разигралась.* (м.г.)

Ідзі будам вячєраць. (блр.г.) – *Іді будам в'ечєрать.* (м.г.)

Твердим є і звук [ц] у звукосполученнях *ца, цо, цу* і в суфіксах *-ц, -ец, -цьк(ий)*:

палец (блр.г.) – *пал'єц* (м.г.= суржик);

спадніца (блр.г.) – *спадніца* (м.г.);

сенцы (блр.г.) – *сіенцы* (м.г.);
завіца (блр.г.) – *завіца* (м.г.);
танцоваць (блр.г.) – *танцавать* (м.г.= суржик);

Сабака дзівіцца у вочы, скачэ на плечы. (м.г.) – *Сабака дзівіцца у вочы, скачэ на плечы.* (блр.г.);

Калісь каці ткалі. (м.г.) – *Калісь кацы ткалі.* (біл.г.)

Задньоязыкові приголосні, як і в білоруських говірках, мають м'які варіанти перед [i]: *нагі, сахі, палкі; доўгі* (блр.г.), *буркі, бурачнікі, ногі, скуолькі, буракі, туолькі, пірагі, бахіли* (м.г.)

Для місцевих говірок і суржику характерна відсутність протетичного [в] перед початковими голосними: *акно, улік, агонь, авторак.* Але під впливом білоруських говірок у мовленні місцевих жителів можна почути приставний [в]: *у вочы, вакно.* Найяскравіше ця риса виражена у мові жителів сусідніх сіл – Вербівки, Грибової Рудні. Часто у місцевій говірці існують паралельні форми: *вуліца – уліца; акно – вакно* тощо.

У морфології можна помітити наступні діалектальні та суржикові особливості.

Українські особові займенники *він, вона, воно*, які у суржику інших регіонів зберігають в основному літературну форму, мають такі ж форми, як і в білоруській мові: *ён, яны, яна, яно.* Наприклад, *Ён ідзе ў школу. Яни йдуць у школу* (блр.говори.). *Яни йдуть у школу* (місцеві говори.)

Его, еговый (блр.г.) – *Его, еговий* (м.г.). Наприклад: *еговий дом.* Здебільшого вживається у мові старожилів, а не в суржику.

Однакові форми прислівників уживаються як у говірках білоруської мови, так і в місцевих говірках та суржику: *калі, тади* тощо. Наприклад: *калі йана прішла, м'єніе н'є було дома.*

Вказівні займенники [с'єї], [с'айа], [с'ейе] достатньо поширені в місцевих, але менше вживаються в суржику.

Закінчення прикметників чоловічого роду в називному відмінку однини має переважно скорочену форму, тобто без кінцевого *й* (i): *добры* (*добры хлеб*) (блр.г.) – *добри* (*добри стуол*) (м.г.); *доугі* (*доугі язык*) (блр.г.) – *довгі* (*довгі нуож*) (м.г.); *кароткі* (*кароткі пояс*) (блр.г.) – *кароткі* (*кароткі хвуост*) (м.г.); *салёны* (*салёны памідор*) (блр.г.) – *салони* (*сальони агурок*) (м.г.).

Поряд із усіченою формою прикметників у місцевій говірці існує і повна форма, тобто із закінченням *-ий*: *добрий, ловкий.*

Прикметники жіночого й середнього роду в називному відмінку однини мають повні, нестягнені закінчення: [маладаіа], [доугаіа], [з'ел'єнаіа].

В інфінітиві з основами на голосні звуки: *расказаті, рабіті, хадіті*, суфікс *-ті* може функціонувати, напевно, внаслідок контактування місцевих говірок з білоруськими, хоча у суржику є більш поширеним суфікс *-ть*, особливо в мовленні молоді.

Існування суфікса *-ова* у таких дієсловах, як *целовать, мальовать* тощо.

Отже, ми запропонували короткий аналіз найхарактерніших рис діалектного субстрату суржиків північного заходу Чернігівської області, де існує тривалий контакт з білоруськими говорами й на яким базується цей варіант суржиків. Ми зосередили увагу лише на окремих фонологічних та морфологічних аспектах, відмежовуючи найбільш типові суржикові риси від тих, що належать виключно до діалектальної підсистеми української мови. За нашими спостереженнями, цілком можна констатувати, що і специфічні діалектні слова (хоча ми й не розглядали детально лексику), і ще більшою мірою деякі морфо-фонологічні риси мають тенденцію до зникнення з ужитку в мовленні молодого покоління ймовірно тому, що воно орієнтується на російську або українську вимови та через сильний вплив стандартизації, яка призводить до поступової втрати особливостей місцевої говірки. Однак, як нами було виявлено, деякі риси білоруської мови, наявні в місцевій говірці з давніх часів внаслідок міжмовних контактів, зберігаються й донині, особливо в мовленні найстаршого покоління.

Література

- Баймут, М.К.: Порівняльна граматики української і російської мови. Радянська школа. Київ, 1957.
- Бевзенко, С.П.: Українська діалектологія. Вища школа. Київ, 1980.
- Крывіцкі, А.А.: Дыялекталогія беларускай мовы. Вышэйшая школа. Мінск 2003.
- Жилко Ф.Т.: Говори української мови. Радянська школа. Київ, 1958.
- Жилко Ф.Т.: Нариси з діалектології української мови. Радянська школа. Київ, 1966.
- Жовтобрюх, М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г.: Історія української мови: Фонетика. Вища школа. Київ 1979.
- Ліхадзівська, Л.: Кореляція твердості – м'якості приголосних у білоруській і українській мовах // Український діалектологічний збірник. Ред. Грищенко П.Ю. Довіра. Київ 1997.
- Масенко, Л. Т.: Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. КМ Академія. Київ 2004. С. 104-114.
- Матвіяс, І.Г.: Українська Мова і її говори. Наукова думка. Київ 1990.
- Пономарів, А.П. Українська етнографія: Курс лекцій. Либідь. Київ 1994.
- Силенок, Ю.М. Дослідження міждіалектних українсько-білоруських контактів на території Ріпкинщини. Неопублікована науково-дослідницька робота. Чернігів 2007.
- Українська мова: енциклопедія / Ред. В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови) та ін. 2-ге вид., виправ. і доп. Укр. енци. Київ 2004.
- Bilaniuk, L.: Contested Tongues. Language Politics and Cultural Correction in Ukraine Cornell University Press. 2005.
- Del Gaudio, S.: On the Nature of Surzhyk: Diachronic Aspects. In: Wiener Slawistischer Almanach. 58/2006, p. 235-249.
- Flier, Michael S.: Surzhyk: The Rules of Engagement.

In: Harvard Ukrainian Studies, XXII/1998, p. 113-136.

Moser, M. Vorlesung: Ukrainisch Sprachwissenschaft II. Wien 2005.

Summary

Prior to the present contribution, we tried to demonstrate that dialects play a considerable role in the formation of local varieties of prototype (or, basic) Suržyk.

In this paper we illustrated some of the most salient characteristics of the kind of Suržyk spoken in the North-Western Černihiv Region, where the situation is even more complex in consequence of the Belarusian contacting dialects. Particular attention was paid to the speech used in the area around the Rypkin district, especially to the small town of Zamhlaj.

A concise contrastive approach of the main phonetic/phonological and morphological characteristics of standard Ukrainian and Belarusian, and their respective transitional dialects (along the Ukrainian-Belarusian dialectal continuum) was necessary, in order to highlight, and at times separate, pure dialectisms from Suržykisms. Lexic was only sporadically considered.

Лексико-семантичні типи предикатних лексем у складі предикативних частин просторово-ототожнювальних речень

Арделян Марина

Харківський державний університет харчування та торгівлі

Лексико-семантичне оформлення займенниково-співвідносних речень просторової семантики становить їхню власне семантичну ознаку, яка суттєво впливає на характер висловлюваного змісту.

Формальний ототожнювальний механізм та просторове значення кореляційної єдності передбачають заміщеність синтаксичних позицій, які є в головній і підрядній частинах досліджуваних конструкцій лексемами певного семантичного типу. Це стосується передусім предикатних лексем та їх просторових поширювачів-локалізаторів.

Предикатні лексеми – це особливі семантичні сутності мови. Вони типізуються мовою не у формі словникових одиниць, а у формі “структурних схем речень” [Степанов 1980: 312]. Предикати структурують пропозицію й організують лексико-семантичну структуру висловлень. Предикатні лексеми відображають події, стани, дії й задають інші ознаки висловлення - визначають тип лексико-семантичного наповнення решти синтаксичних позицій у його формальній структурі.

Предикатним лексемам у головній і підрядній частинах займенниково-співвідносних ототожнювальних речень властива подібність. Вона визначається тотожністю корелята і сполучного слова, які є поширювачами предикатних лексем. Тотожність поширювачів, обов'язкових компонентів у структурі цих речень, і задає подібність предикатних лексем: вони мають належати до одного семантичного типу – того, що вимагає таких поширювачів, якими є корелят і його відповідник у підрядній частині. Оскільки кореляційна єдність у структурі цих речень має просторове значення, то предикатні лексеми будуть належати до того типу, який передбачає наявність саме такого предиката на позначення буття або локально орієнтованих у певному просторі дій. Це передусім екзистенційні й пасивно-екзистенційні лексеми, а також лексеми зі значенням руху. У реченні: *Скрізь, де є руда в надрах, буде й наука твоя* (О. Гончар) і в головній і в підрядній частині містяться предикати буття (є; буде). Різні предикати руху (іде; приїжає; приїхати) містяться в головній і підрядній частині речення: *І тому чоловік собі іде, не псуючи крові хапливістю, і, нарешті, приїжає туди, куди йому треба [приїхати – М.А.]* (В. Винниченко). У головній частині речення: *[Дід не хотів іти, але] його повели туди, де стояли і кричали інші* (В. Винниченко) вжито предикат на

позначення переміщення в просторі (повели), а в підрядній частині – орієнтованого положення в просторі (стояли).

Із тотожністю співвідносного та сполучного слів (*там = де*) у досліджуваних реченнях пов'язана семантична тотожність предикатних лексем у складі головної та підрядної частин, що дозволяє говорити про дзеркальність організації цих частин. Отже, дзеркальність лексико-семантичного оформлення предикативних частин є наслідком тотожності співвідносного та сполучного слів, яка задана формальним механізмом цих речень, а також однаковою семантичною сполучуваністю цих слів.

Предикатні лексеми, які функціонують у складі займенниково-співвідносних речень просторової семантики займають певне місце в класифікації предикатів: вони належать до певних семантичних типів предикатної лексики.

Л.В. Щерба розрізняє три типи предикатів: предикати зі значенням 1) дії; 2) стану; 3) якості. Кожний із цих типів предикатів він пов'язує зі специфічними формальними засобами вираження: перше значення передається, на його думку, дієсловами; друге – зв'язкою разом із деяким обмеженим колом слів, які належать до особливого морфологічного класу (*на жаль, потрібно* та ін.) й іноді закріплені за якоюсь окремою синтаксичною моделлю; третє – зв'язкою та повним прикметником [Щерба 1974: 90]. Учений зауважує, що мовні одиниці, які мають те саме лексичне значення, можуть різнитися за їх належністю до класу дій, якостей або станів, наприклад: *Він шумить* (дія); *він шумний* (якість). Ідеї Л.В. Щерби отримали визнання і розвивалися у працях В.В. Виноградова, Б.О. Ільїшина.

У класифікації З. Вендлера, який розвинув ідеї Л.В. Щерби, предикати-прикметники вміщені до класу стану, але увага акцентується передусім на дієсловах стану. З. Вендлер поділяє всі дієслова (дієслівні значення) на чотири групи: 1) слова зі значенням “діяльності”; 2) слова зі значенням “виконання”; 3) слова зі значенням “досягнення”; 4) слова зі значенням “стану” [Vendler 1967: 103].

Класифікація предикатів, запропонована Селіверстовою О.Н., відображає нові підходи до аналізу предикатної лексики. Вона містить такі семантичні типи: предикати зі значеннями 1) дії; 2) процесу; 3) стану; 4) якості і кількості якостей, які поєднані у предметі; 5) знаходження у просторі; 6) потенціальності; 7) класу і “зв'язку”; 8) результату і факту. Кожен із цих типів предикатних лексем був поділений на декілька підвидів [1: 151]. Локативні, екзистенціальні і пасивно-екзистенціальні конструкції поєднано в цій праці в один клас просторових конструкцій із предикатами “знаходження у просторі”.

Спроба класифікувати дієслівну лексику на власне семантичних засадах належить Шведовій Н.Ю. Запропонована лексико-семантична дієслівна класифікація виходить із компонентно-семантичної класифікації Ф. Данеша, яку побудовано на основі дихотонії “дієслова дії – дієслова

стану” [Daneš, 1971: 193-207]. Аналіз структури значення дієслова береться тут як підґрунтя для вивчення семантичної структури дієслівного речення. Класифікація дієслів будується як синтаксично релевантна: кожне дієслівне значення містить у своєму ядрі визначену структуру семантичних елементів, які потенційно можуть бути синтаксично значущими. У цілому згадані класифікації спираються на лексичні дієслівні семи різного ступеня узагальненості і можуть служити безпосереднім підґрунтям для аналізу семантичної будови речення.

Дієслівна лексика, за Н.Ю. Шведовою, організовується в складну і розгалужену систему протиставлень. Найважливішим є протиставлення лексем зі значенням буття – небуття, які розглядаються серед дієслів стану. До цього класу слів належать: буття: *бути, існувати*; небуття: *відомості відсутні*. Різні фази буття - передбуття: *зароджуватися, наближатися*; виникнення: *починатися, виникнути, запізнитися* (поява у співвіднесеності з часом), *відродитися* (поява знову), *виявитися* (виявлення і самовиявлення); становлення: *ставати, робитися*; здійснення: *здійснитися, зробитися*; існування: *жити, бути, існувати* (власне існування), *блимає возник* (нестабільності), *криється помилка* (таїни); існування, яке самовиявляється і сприйняття загального або недиференційованого значення: *виявлятися* (самовиявлення), *спостерігатися* (сприйняття), *гриміти, звеніти; червоніти; нестися [про запах]; нащупувати, прощупувати* (самовиявлення і сприйняття органами чуття), *наповнювати, нараховуватися* (з кількісною характеристикою), *“бути десь”*: *пролягати* (з локальною характеристикою), *“бути десь і якимось”*: *витися, височити, завалитися* (у поєднанні з якісною характеристикою), *зимувати* (з темпоральною характеристикою – без будь-яких ускладнень [2: 311-316].

На думку Н.Ю. Шведової, дієслова, які називають стан буття, являють собою лексичну систему і виявляють ознаки системи. Усі дієслова, які входять до цієї системи, мають спільний компонент лексичного значення: “існувати, перебувати у стані буття”. Цією семою формується інваріантне значення будь-якого з таких дієслів. Буття у багатьох випадках здобуває найменування дієсловом за участю асоціативних семомодифікаторів, які створюють образну картину станів буття. Буттєві дієслова мають загальний фонд якісно-оцінних значень. Майже на всіх фазах стану буття може бути представлено як таке, що оцінюється позитивно або негативно; інтенсивно або слабо, поступово; стабільно або нестабільно; вільно або важко; відкрито, явно або таємно. Важливою є думка автора про те, що дієслова буття мають важливі синтаксичні характеристики, які їх поєднують. Сюди належать специфічні явища зі сфери їхніх формальних і семантичних зв'язків, як облігаторних, так і необлігаторних, а також зі сфери облігаторної відсутності зв'язків [2: 311-316].

Що ж до інших дієслів, які поширюються локативами (а саме вони цікаві у зв'язку з аналізом просторово-ототожнювальних речень), то їхнє місце визначено Н.Ю. Шведовою так: дієслова зі значенням володіння (користування) розглядаються автором серед дієслів інтелектуально-емоційно-фізичного стану, дієслова ж зі значенням місцезнаходження – серед дієслів фізичного стану, а саме пов'язаних зі станом нестабільності. Дієслова руху представлені в класифікації Н.Ю. Шведової у класі дієслів зі значенням дії, а саме серед дієслів конкретно-фізичної дії.

Класифікація дієслівної лексики, викладена в згаданій праці Н.Ю. Шведової, мала позитивний вплив на подальші семантико-синтаксичні дослідження. Вона дозволила реалізувати новий підхід до актуальних питань аналізу речення – з позиції лексичної семантики. Подальші синтаксичні дослідження, здійснювані з погляду на дієслівну лексику, викладеного Н.Ю. Шведовою, доводять плідність аналізу речення, його структури і семантики, на основі положення про значущість лексико-семантичного оформлення синтаксичних позицій у його складі, передусім позиції предиката. Йдеться про наукові розвідки аналізу реченнєвих структур із дієслівними лексемами певного семантичного типу (Т.В. Гончарова, О.М. Лазуткіна, О.П. Жданова, Т.В. Кузнєцова та ін.).

Повна і детальна класифікація предикатної лексики відсутня в сучасних працях із лексичної семантики і семантичного синтаксису. Як модель опису окремих фрагментів предикатної лексики можна розглядати класифікацію лексем зі значенням руху. Ця класифікація використовується в роботі у частині, присвяченій просторово-ототожнювальним реченням, головна частина яких містить такі предикатні лексеми. Що ж до інших груп, то аналіз окремих із них здійснювався у зв'язку з розв'язанням питань, необхідних для досягнення інших цілей, наприклад, в межах семантико-синтаксичних досліджень. Приклад такого аналізу становить праця Н.Д. Арутюнової, Е.М. Ширяєва “Русское предложение. Бытийный тип”, де представлено систему предикатів буття і володіння в російській мові. Основні положення цієї праці також знайшли застосування в дослідженні просторово-ототожнювальних речень. Що ж до предикатів зі значенням місцезнаходження в просторі, то для аналізу даних конструкцій можна використати результати дисертаційного дослідження М.А. Орлової “Семантика глаголов ориентированного положения в пространстве”.

У статті прийнято загальне для згаданих праць положення про те, що наявність просторових поширювачів передбачають предикатні лексеми певних семантичних типів. Це лексеми зі значенням “знаходження в просторі”, а саме лексеми на позначення буття, володіння (пасесив), місцезнаходження в просторі, руху. Виходячи з цього можна окреслити коло досліджуваних конструкцій української мови й відмежувати їх від висловлень іншого структурно-семантичного типу. Це завдання диктує потребу в послідовному розгляді речень із просторовим значенням

кореляційної єдності з боку наявності в їх структурі лексем, які можуть сполучатися з локативами: буття, володіння, місцезнаходження й руху. Виявлення таких речень за належністю предикатних лексем у їх складі до згаданих семантичних типів ускладнює та обставина, що кожен із цих типів представлений у мові широким колом лексем – як тих, для яких такі значення є первинним і єдиним, так і різноманітних аналогів цих лексем, для яких одне зі згаданих значень є вторинним, супровідним, додатковим. Разом із тим аналіз, спрямований на повний опис типових для просторово-ототожнювальних конструкцій предикатних лексем, дозволяє суттєво оптимізувати процедуру їхнього синтаксичного аналізу, полегшити завдання їх відмежування від інших типів складнопідрядного речення.

Як показав аналіз, не всі лексеми зі значенням “знаходження в просторі” вживаються у складнопідрядних реченнях із просторовою семантикою. Неможливим для них є використання в головній та підрядній частинах предикатних лексем зі значенням володіння (пасесиву). Це пояснюється тим, що в пасесивних реченнях сфера буття представлена дуже специфічно – як зовнішній або внутрішній мікросвіт людини, тому в простих за своєю будовою реченнях буття локативи представлені лексемами предметного значення: *В руках у нього була шапка*. Оскільки в досліджуваних конструкціях локалізаторами є кореляти просторової семантики, що становить сутність цих речень, то в них не можуть уживатися предикати з пасесивними значеннями.

Таким чином, у просторово-ототожнювальних реченнях уживаються предикати таких семантичних типів: буття, місцезнаходження й руху. Вони об’єднані спільним значенням “знаходження в просторі”.

Література

- Семантические типы предикатов. Наука, Москва 1982, с. 368.
Славянское языкознание. IX Международный съезд славистов. Наука, Москва 1983, с. 322.
Степанов, Ю.С.: К универсальной классификации предикатов. In: Известия АН СССР. Серия лит-ры и языка. Т. 39;4/1980, с.311-323.
Щерба, Л.В.: Языковая система и речевая деятельность. Наука, Ленинград 1974.
Daneš, Fr.: Pokus o strukturní analýzu slovesných významu. In: Slovo a slovesnost, 3/1971, s 193-207.
Vendler, Z.: Verbs and times. In: Z. Vendler. Linguistics in Philosophy. Ithaca, 1967.

Summary

Space-identifying sentences are analyzed in the article. The predicates of the semantic types of existence, location and movement, which are united by the common meaning «location in the space» are affirmed to be used in such construction

Фреймова структура українського дієслова та її відображення засобами інших мов

Соколова Світлана

Інститут української мови НАН України

Теорія фреймів зародилася у другій половині 20-го століття на стику психології, логіки, математики та мовознавства у зв'язку із пошуком підходів до створення штучного інтелекту. Саме тоді виникає поняття фрейма як “одного із способів подання стереотипної ситуації” [Минский 1988: 289], відображеної у свідомості людини. Ключовим у визначенні є слово “стереотипний”, оскільки фрейми – це “пакети інформації (збережені у пам'яті або створені в ній за необхідністю з компонентів, що є у пам'яті)” [Петров, Герасимов 1988: 8]. Фрейми як відображення знань зазнають експлікації мовними засобами (як тексти), а деякі з них можуть бути закладені у самій мові, її граматичному ладі та лексиці [Филлмор 1988: 65]. Саме такими є фрейми, пов'язані з аспектуальними модифікаціями дієслова у слов'янських мовах. Дієслово недоконаного виду (НДВ) є свого роду конструктором, на базі якого формується фрейм, а семантика дієслів доконаного виду (ДВ) “більшою мірою пристосована для характеристики окремих фрагментів фрейма, тому що майже завжди позначає фазу розвитку певного загального процесу” [Соколов 1991: 126]. Спробуємо застосувати ідею про фреймову структуру слов'янських дієслів до зіставлення явищ, з одного боку, української (укр.) та російської (рос.) мов, а з іншого – німецької (нім.), яка не має граматичної категорії виду.

Дієслова просторового розташування предмета (ДПРП), або позиції [Майсак 2005: 120] (укр. *висіти, лежати, сидіти, стояти*, рос. *висеть, лежатъ, сидеть, стоятъ*), у слов'янських мовах разом із спільнокореновими утворюють “дієслівний комплекс, унікальний за структурно-семантичною складністю і водночас стрункістю, що характеризується як винятковою шириною, розгалуженістю словотворчих гнізд, так і багатством полісемії” [Лопатин 1996: 241]. Усі вони регулярно семантично співвідносні з видовими парами дієслів каузування суб'єктом (S₁) стану об'єкта (О) (укр. *класти – покласти; садити, саджати, садовити – посадити, всадовити*; рос. *класть – положить; садить, сажать – посадить, усадить*) та суб'єктом (S₂) власного стану (укр. *лягати – лягти; сидати – сісти* та ін.; рос. *ложиться – лечь; садиться – сесть*). Найпоширенішим типом семантичних відношень у видових парах є відношення “дія – її результат”, ДПРП не мають видової пари та мотивують

похідні зі значенням обмеженої тривалості стану (*повисіти, пролежати, відстояти чергу*) або з інтенсивно-результативним значенням (*достоятися, належатися, засидітися, відсидіти*). Семантична близькість ДПРП і відповідних дієслів каузування спричиняє можливість їхнього функціонування у подібних контекстах, іноді – у варіантах фразеологічних зворотів, оскільки у свідомості носіїв мови кожне з ДПРП у згорнутому вигляді вказує на певну ситуацію, що виходить за рамки видових відношень, тобто фрейм, а одне з дієслів фрейма може викликати асоціацію з іншим і, за певних умов, розглядатися як його синонім (*стати – стояти, повиснути – висіти* та ін.). Максимальна довжина ланцюжка спільнокорених дієслів у такому фреймі в укр. та рос. мовах дорівнює шести (див. табл 1). У нім. мові розрізняють лише окремі форми на позначення каузування стану (об'єкта – *stellen*, суб'єкта – *sich stellen*) та ДПРП (*stehen*).

Таблиця 1.

Мова	Дія S ₁ , спрямов. на зміну стану O	Результат (початок стану об'єкта)	Дія S ₂ , спрямов. на зміну свого стану	Результат (початок стану S ₂)	Стан S ₂	Стан S ₂ , обмежен. в часі
	1	2	3	4	5	6
укр.	ставити, становити	поставити (та ін.)	ставати становитися вставати (установити)	стати встати (устати)	стояти	постояти, простояти (та ін.)
	класти	покласти	лягати	лягти	лежати	полежати, пролежати
	садити саджати садовити	посадити всадовити	сідати	сісти	сидіти	посидіти, просидіти
	вішати	повісити	повисати, виснути I	повиснути	висіти виснути II	повисіти, провисіти
рос.	ставить	поставить (и др.)	вставать, становиться	встать, стать	стоять	постоять, простоятъ
	класть	положить	ложиться	лечь	лежать	полежать, пролежать
	садить сажать	посадить усадить	садиться	сесть	сидеть	посидеть просидеть
	вешать	повесить	повисати, виснуть I	повиснуть	висеть виснуть II	
нім.	(hin)stellen		sich stellen, aufstehen		(eine Zeitlang) stehen, stehenbleiben	
	(hin)legen		sich legen		(eine Zeitlang) liegen	
	(hin)setzen, Platz nehmen lassen		sich setzen, Platz nehmen		(eine Zeitlang) sitzen	
	(auf)hängen, einhängen		hängen(bleiben), herabhängen		(eine Zeitlang) hängen	

Як приклад розглянемо фрейми на основі ЛСВ укр. *стояти*, рос. *стоять* та нім. *stehen*. Як ДПРП, так і дієслова каузування стану в усіх мовах багатозначні, а їхня семантична дуже подібна в українській та російській мовах. Специфіка полягає переважно у формальній варіативності (дублюванні) каузативних дієслів, співвідносних з різними ЛСВ ДПРП. Найбільшою мірою варіативність притаманна українській мові. У табл. відображено фрейм, що відповідає значенню укр. дієслова *стояти* ('бути на ногах у вертикальному положенні, не рухаючись з місця (про людину і тварину)'), представлений повним ланцюжком з усіма варіантами для кожної ланки. Такий самий фрейм, але з меншою кількістю варіантів, спостерігаємо й у рос. мові: У структурі нім. мови відмінність між ланками 1 та 2, 3 та 4, 5 та 6 не закладена, їх можна (але не обов'язково треба!) виразити лише за допомогою часових форм (перфект – не перфект) та лексичних засобів. Пор.: (1-2) *Sie stellte den Kleinen auf den Stuhl* – (3-4) *Ich möchte mich nicht setzen, ich stelle mich lieber* – (5) *Der Zug war voll, wir mußten stehen* – (6) *(eine Zeitlang) stehen, stehenbleiben*.

Співвідносність ЛСВ ДПРП з каузативними дієсловами залежить переважно від семантичних причин, зокрема суб'єкт стану S_2 -істота пов'язаний передусім з власною каузативною дією, проте не виключає й об'єктної. S_2 -неістота асоціюється з дією над ним, проте повні фрейми можливі, якщо дієслово 3-ьої ланки (НДВ) набуває значення постійної ознаки, властивості S_2 , відповідно дієслово 4-ої ланки (ДВ) позначає одноразовий вияв цієї ознаки, а співвіднесений з НДВ 5-ої ланки вказує на початок стану. Напр.: (1) укр. *ставити, становити* 'поміщати куди-н., розміщувати десь' – (2) *поставити, встановити* – (3) *ставати* 'уміщатися в якому-небудь місці (про предмети)' – (4) *стати (Стіл тут стане)* – (5) *стояти* – 'бути поставленим, міститися на якій-н. горизонтальній поверхні'. У рос. мові фрейм також повний, із синонімом до *поставить* – *установить*, а до *становиться* / *стать*, *встать* – *входит* / *войти*. У нім. мові 3-4 ланки можуть бути виражені лише аналітично (*sich hinstellen lassen; hingestellt werden*) або дієсловом з іншим коренем (*Der Tisch kann hier nicht hingestellt werden; Der Schrank ging in die Nische hinein*).

В укр. та рос. мовах повні фрейми відповідають також значенням дієслова *стояти* з S_2 -неістотою – об'єктом будівництва або транспортним засобом. Укр. *ставити, становити* – *поставити*, рос. *ставит* – *поставить*, вказують на процес будівництва та 'паркування' транспортного засобу, укр. *ставати* / *вставати* / *установити* – *стати, встати* / *устати* та рос. *вставать* – *встать* – відповідно на процес виникнення, а укр. *ставати* – *стати, зупинятися* – *зупинитися* та рос. *вставать* – *встать, стать, остановиться* – *останавливаться* – зупинки. У нім. мові єдність фрейма не закладена у структурі мови, але її можна виразити лексичними засобами: (1-2) *aufbauen* ('будувати'), *errichten* ('споруджувати'), *hinstellen* ('встановлювати') – (3-4) *entstehen* ('виникати'), *hingestellt werden* ('бути

встановленим') – (5-6) *stehen* ('стояти'). Ланки 4 та 5 у нім. мові можна розмежувати лише за допомогою часових форм: *In drei Monaten wird das Haus stehen* (4) та *Auf dem Platz steht ein Denkmal* (5). Нерозчленованість ланок 4 та 5 може проявлятися у слов'янських мовах синонімією конструкцій з відповідними дієсловами у значеннях *стати* 'зупинитися' та *стояти* 'бути нерухомим', а в нім. – можливістю вживання дієслова *stehenbleiben* на позначення 4-х ланок фрейма. Пор. укр. – *Боже! Чого ж це я стою (= стала)? — спохватилася мати* (Григорій Тютюнник); рос. *Черной точкой стоим (=стал) в небе коршун (М. Горький)*; нім. (3) *Das Pferd bleibt langsam stehen*. – (4) *Das Pferd ist stehengeblieben*. – (5-6) *Das Pferd blieb (eine Zeitlang) stehen*.

За суб'єкта-неістоти нерідко неможливими стають 3-тя та 4-та, проблематичною – 6-та ланки: (1) укр. *ставити, становити*, рос. *ставить* 'зображувати на папері, писати що-н.' – (2) укр. *поставити*, рос. *поставить* – (5) укр. *стояти*, рос. *стоять* 'бути написаним, указаним де-н.; значитися'. За наявності у нім. мові відповідного значення дієслова *stehen* (*In der Zeitung steht, es steht geschrieben*), об'єктно-каузативне значення в ній передають дієслова з іншим коренем (нім. *schreiben, unterschreiben* ('написати, підписати'), *stempeln* ('поставити печатку').

Якщо S₂ – природні явища, то у фреймах відсутні 1-ша та 2-га ланки: (3) укр. *ставати, вставати/установити, поставати* 'робитися видимим, доступним зорові' (*А перед ними [бійцями] знову вставала панорама гір, нижчі і вищі кряжі* (О.Гончар)); рос. *вставать, открываться* – (4) укр. *стати, встати /устати, постати*; рос. *встать, открыться* – (5) укр. *стояти* 'бути розташованим, знаходитися де-н., займати якийсь простір' (*Ясні, охоплені багрянцем, гори стояли до самого небокраю* (О.Гончар)); рос. *стоять*). У нім. мові є відповідне значення дієслова *stehen* (*Ein Fichtenbaum steht einsam...* (H.Heine)), але каузативне значення передають дієслова *aufsteigen, erscheinen*. Співвідносними є ЛСВ 'міститися на якому-н. рівні, займати якесь місце, положення (про небесні світила)' укр. *стояти*, рос. *стоять* та нім. *Die Sonne steht am Himmel*. Пор. у значенні входження до стану: укр. *Ой високо сонце в ясному небі стало* (Леся Українка); рос. *Луна уже встала на небосклоне* (И.Тургенев), але нім. *aufgehen, aufsteigen, uber den Horizont erscheinen*.

ЛСВ зі значенням постійної властивості предметів не передбачають входження в стан (активного чи пасивного), тому співвідносні лише ланки 5-6 або дієслово НДВ взагалі ізольоване. Такі ЛСВ досить рідко збігаються в усіх трьох мовах, подекуди є спільними лише для рос. та укр. мов. Пор. укр. *Давно вже сніг покрити зелену руту, а мені в думці чогось весняні спогади стоять* (Леся Українка) та рос. *Одно с мучительной ясностью стоим в голове: поскорее бы отец и мать уезжали* (Н.Гарин-Михайловский); лише укр. – *Пара волів, пара коней на синові стоять* (А.Головка), лише рос. *во всем теле стоим такая лень, что лучше*

замерзнуть, чем двинуться с места (А.Чехов) та лише нім. *Der Hut steht ihr sehr gut* (капелюх їй дуже пасує’).

Ми розглянули лише деякі лінійні фрейми, закладені у семантиці дієслів розташування в просторі. Якщо у слов’янських мовах фреймова семантика внутрішньо притаманна усім дієсловам, співвідносним за видом, то у німецькій у разі необхідності (але не обов’язково) її можна передати іншими засобами – межах тексту. Можливе також розгортання фреймових структур на основі об’єктно-каузативних дієслів “за вертикаллю” внаслідок модифікації дієслівного значення за допомогою різних префіксів (укр. *наставити – наставляти, підставити – підставляти, відставити – відставляти*, нім. *hinstellen, unterstellen, wegstellen* та ін.). Фреймові ситуації, які можна передбачити на основі дієслів НСВ, не завжди однозначно відповідають ЛСВ спільнокореневих дієслів, співвідносних у першому значенні. У нім. мові фрейми, закладені в периферійних значеннях ДПРП, є переважно імпліцитними, саме тому фреймовий підхід вважаємо перспективним у методиці для вивчення дієслівної лексики, особливо як нерідної. Багатозначні дієслова доцільно подавати фреймовими блоками і з контекстами для кожної ланки фрейма. Можливе створення навчального посібника на основі дієслівних фреймов, водночас необхідна розробка теорії дієслівних фреймов на великому фактичному матеріалі. Можливе використання її здобутків у лексикографічній практиці.

Література

Лопатин, В.В.: Глаголы пространственного расположения предмета, их словообразовательные и семантические связи. In: Словарь. Грамматика. Текст. Москва, 1996, с. 241- 254.

Майсак, Т.А.: Типология грамматикализации конструкций с глаголами движения и глаголами позиции. Языки славянских культур, Москва, 2005.

Минский, М.: Остроумие и логика когнитивного бессознательного. In: Новое в зарубежной лингвистике, вып. XXIII (Когнитивные аспекты языка). Прогресс, Москва, 1988, с. 281 – 309.

Петров, В.В., Герасимов В.И.: На пути к когнитивной модели языка (вступительная статья). In: Новое в зарубежной лингвистике, вып. XXIII (Когнитивные аспекты языка). Прогресс, Москва, 1988, с. 5 – 11.

Соколов, О.М., Пионтовская, Т.А.: Система лингвистических конструктов, формирующих фреймы на глагольно-предикативной основе. In: Системные исследования: Методологические проблемы. Ежегодник, 1991. Москва, 1991. – С. 124 – 141.

Филлмор, Ч.: Фреймы и семантика понимания. In: Новое в зарубежной лингвистике, вып. XXIII (Когнитивные аспекты языка). Прогресс, Москва, 1988, с. 52 – 92.

Resümee

Im Beitrag wird die Framesemantik der polysemantischen Positionsverben des Ukrainischen, Russischen und Deutschen beobachtet. Die

grammatische Kategorie des Aspekts in den slavischen Sprachen bedingt die Framestruktur der slavischen Verben, die im Deutschen anderer Weise und nicht obligatorisch ausgedrückt werden.

Конверсивність прийменникових одиниць в українській мові

Ситар Ганна

Донецький національний університет

У рамках міжнародного проекту «Слов'янські прийменники в синхронії і діяchronії: морфологія і синтаксис» запропоновано концепцію граматики прийменника у слов'янських мовах, основними положеннями якої є такі: 1) прийменниковими є дві групи одиниць: а) власне прийменники: *в, до, після, всупереч* та ін.; б) еквіваленти прийменників, які виконують функцію прийменника, але базові лексеми залишаються в межах вихідної частини мови: *на згадку про, у/в союзі з, на відстані ... від, з питання* і под. [Всеволодова, Клобуков, Кукушкіна, Поликарпов 2003; Загнітко, Данилюк, Ситар, Щукіна 2007]; 2) прийменникові одиниці мають системні синтагматичні й парадигматичні характеристики [Всеволодова 2004]. До останніх належать синонімічні, антонімічні й конверсивні відношення [Всеволодова 2004; Виноградова, Чекалина 2004].

У граматиці й лексикології термін «конверсив» уживається в кількох значеннях: а) речення, що позначають одну ситуацію з різних ракурсів; б) лексеми, які виражають різні напрями відношення [Апресян 1995; Всеволодова 2000; Лайонз 1978; Селіванова 2006; Ситар 2007 та ін.]. При цьому головну увагу мовознавців зосереджено на самостійних частинах мови – дієсловах (*продати* ↔ *купити*), іменниках (*батько* ↔ *син*), прикметниках (*довший* ↔ *коротший*), прислівниках (*вище* ↔ *нижче*).

Оскільки конверсія можлива між будь-якими двома предметами, пов'язаними певними відношеннями [Всеволодова 2000: 452; Ломтев 1972: 112], цілком умотивованим видається припустити продуктивність конверсивних відношень й серед прийменникових одиниць. Наявність конверсивних прийменників переважно тільки констатується [Апресян 1995: 266; Новиков 1977: 219; Кронгауз 2001: 181], водночас зміна напрямку відношення у сфері прийменникових одиниць – явище досить поширене, воно становить один з механізмів розв'язання мовцем комунікативних завдань [Всеволодова 2004; Виноградова, Чекалина 2007], пор.: *Назва «снігова людина» з'явилась у 1921 році, коли в Гімалаях експедиція на чолі з альпіністом Говардом Бері помітила сліди величезних розмірів* (Дзеркало тижня. 7-13.02.2004) ↔ *Назва «снігова людина» з'явилась у 1921 році, коли в Гімалаях альпініст Говард Бері на чолі експедиції помітив сліди величезних розмірів* (у першому реченні йдеться про

відкриття всього колективу експедиції, у другому наголошено на ролі керівника); *Раніше О.Крикун досить тривалий час працював разом з О.Деркачем, а його нинішнім призначенням займався особисто губернатор В.Яцуба...* (Дзеркало тижня. 27.09.-3.10.2003) ↔ *Раніше О.Деркач досить тривалий час працював разом з О.Крикуном...* (два речення передають одну ситуацію, але вибір О.Крикуна як «вихідної точки», тобто теми висловлення, пояснюється тим, що текст, з якого почерпнуто приклад, присвячено саме О.Крикуну).

Накопичений на сьогодні досвід аналізу повнозначних слів-конверсивів [Апресян 1995; Лайонз 1978; Новиков 1977; Хомякова 1976 та ін.] засвідчує потребу їх опису за такими параметрами: 1) частиномовна належність; 2) валентний потенціал; 3) симетричність / несиметричність; 4) належність до певного семантичного класу, групи, підрупи; 5) контекстуальна вільність / зв'язаність; 6) наявність / відсутність семантичних зсувів; 7) тотожність / нетотожність формально-граматичної структури речень з конверсивами [Ситар 2007: 50]. Метою пропонованого дослідження є з'ясувати, чи придатні ці критерії для характеристики приєменникових конверсивних одиниць. Розглянемо їх у наведеній послідовності.

1. Щодо частиномовної належності треба ще раз підкреслити, що як приєменникові розглядаємо два різновиди одиниць:

1.1. Власне приєменники: *Я оце тільки що була над морем...* (І.Нечуй-Левицький) ↔ *Піди мною оце тільки що було море.*

1.2. Еквіваленти приєменників – словоформи інших частин мови або багатоконпонентні структури, що за певних умов регулярно виконують функцію приєменника: *Протягом понад двох десятиліть поляки у союзі з угорцями билися з литовцями, підтримуваними більшістю українців, за Галичину й Волинь* (О.Субтельний. Історія України) ↔ *Протягом понад двох десятиліть угорці у союзі з поляками билися з литовцями, підтримуваними більшістю українців, за Галичину й Волинь.*

2. Валентний потенціал. Як відомо, валентність – це «здатність слова визначати кількість і якість залежних від нього словоформ, зумовлена його семантичними і граматичними властивостями» [Українська мова 2000: 59] (автор статті Й.Ф.Андерш). Традиційним є погляд, згідно з яким ця здатність властива дієсловам, деяким групам іменників і прикметників. М.Д.Степанова і Г.Хельбіг висунули тезу про наявність валентного потенціалу й у службових частин мови, у тому числі й у приєменників [Степанова, Хельбіг 1978], пор. також доповідь Л.Льоннгрена, виголошену на міжнародній конференції «Грамматика слов'янського приєменника» (м. Москва, жовтень 2003 р. (матеріали конференції, на жаль, досі не опубліковано. Зауважимо, що в такому разі йдеться про семантичну (або в

іншій термінології – логіко-семантичну) валентність, тобто про прогнозованість при прийменниках-конверсивах однакової кількості якісно тотожних гнізд. Оскільки для виникнення відношення потрібно щонайменше два учасники, прийменники-конверсиви є дво- і більше валентними, пор.: *У медпункті в неї на чистім столі поряд з реєстраційною книгою завжди лежить закладений бланком рецепта томик чийхось поезій* (О.Гончар) ↔ *У медпункті в неї на чистім столі поряд з томиком чийхось поезій, закладеним бланком рецепта, завжди лежить реєстраційна книга; Трагедія сталася у шістдесяти кілометрах на південь від столиці країни – міста Кіто* (Новини ТСН. Канал «1+1». 25.09.2006) ↔ *Столиця країни – місто Кіто – у шістдесяти кілометрах на північ від місця трагедії.*

3. Симетричність / несиметричність є основною структурною опозицією не тільки для дієслів, іменників і прикметників, але й для прийменників. З урахуванням цього протиставлення виділяємо два різновиди прийменникових одиниць-конверсивів.

3.1. Конверсиви є симетричними в тому випадку, якщо при одному прийменнику в межах опису однієї ситуації дійності стоять імена різних її учасників, пор.: *НБУ працює разом з урядом над якісною оцінкою прогнозової ситуації...* (Дзеркало тижня. 21-27.01.2006) ↔ *Уряд працює разом з НБУ над якісною оцінкою прогнозової ситуації.* На позначення таких конверсивів (щоправда, йшлося про самостійні частини мови) Л.О.Новіков запропонував термін «конверсив у собі» [Новіков 1977] (пор. «одиничні коверсиви» [Хомякова 1976]).

3.2. Той самий «стан речей» може бути позначено й реченнями з несиметричними конверсивами-прийменниками, пор.: *Релігійний обряд шлюбу не є підставою для виникнення у жінки та чоловіка прав та обов'язків подружжя, крім випадків, коли релігійний обряд шлюбу відбувся до створення або відновлення державних органів реєстрації актів цивільного стану* (Сімейний кодекс України) ↔ *Релігійний обряд шлюбу не є підставою для виникнення у жінки та чоловіка прав та обов'язків подружжя, крім випадків, коли створення або відновлення державних органів реєстрації актів цивільного стану відбулося після релігійного обряду шлюбу.*

4. Належність до певного семантичного класу, групи, підгрупи. Аналіз зібраного фактичного матеріалу засвідчив, що прийменникові конверсиви в українській мові можуть виражати чотири типи семантико-синтаксичних відношень (з подальшою диференціацією у їхніх межах підтипів, що потребує окремого дослідження).

4.1. Просторові відношення: ... *старші йшли попереду молодших* (П.Загребельний) ↔ *Молодші йшли позаду старших.*

4.2. Часові відношення: *Формування рослинного покриву на відвалах шахт відбувається заново на субстратах, де немає рослин, паралельно з утворенням едафотопу* (Жуков С.П. Антропогенна сукцесія рослинності

відвалів вугільних шахт Донбасу: Автореф. дис. ... канд. біолог. наук. Дніпропетровськ, 1999) ↔ *Утворення едафотону відбувається на субстратах, де немає рослин, паралельно з формуванням рослинного покриву на відвалах шахт.*

4.3. Реляційні відношення: Терещук у парі з Михайлом Філімою взяли гору й у парній зустрічі (Львівська газета. 19.07.2005) ↔ Михайло Філіма в парі з Терещуком взяли гору й у парній зустрічі.

4.4. Характеризаційні відношення: [Макс] *Лежить у норі перин, а руки в рукавичках* (В.Винниченко) ↔ [Макс] *Лежить у норі перин, а на руках – рукавички.*

5. Контекстуальна вільність / зв'язаність. Відповідно до цієї опозиції розмежовуємо:

5.1. Контекстуально вільні конверсиви: *Літери були точнісінько під ієрогліфами* (В.Драчук) – *Ієрогліфи були точнісінько над літерами.*

5.2. Контекстуально зв'язанні пари приєменників реалізують обернені відношення тільки за певних умов: ...*Поля лежали під шаром криги* (Дзеркало тижня. – 6-12.09.2003) – *Шар криги лежав на полях.*

6. Наявність / відсутність семантичних зсувів (власне конверсиви / квазіконверсиви).

6.1. Речення з власне конверсивами мають обернені структури і є тотожними з погляду змісту (див., напр., попередній приклад).

6.2. Квазіконверсиви (термін Ю.Д.Апресяна) характеризуються наявністю семантичних зсувів: *Петренко та Іванов у складі комісії поїхали до лікарні* ↔ *Комісія у складі Петренка та Іванова поїхала до лікарні* (комісія має різний обсяг охоплення цілого: у другому реченні вона складається тільки з Петренка та Іванова, в першому кількість її членів не відома). Пор. також речення *За нею слідком пішли Махнівська, Комашко й Мавродін. Вони пішли, попарувались. Комашко узяв під руку Саню, Мавродін пішов поруч з Махнівською* (І.Нечуй-Левицький) ↔ *Комашко узяв під руку Саню, Махнівська пішла поруч з Мавродіном*, де відмінності стосуються ініціаторів дії.

7. Тотожність / нетотожність структури речень з конверсивами. Усі речення із симетричними конверсивами (див. попередній приклад) є однаковими з погляду будови. У випадку з несиметричними приєменниками можливі відмінності у формально-граматичній структурі, зумовлені особливостями їх керування: *Після Різдва Христового настає Новий Старий Рік...* (Інформаційний сервер Київського Патріархату: cerkva.info/2007/01/12/staryj_novuj_rik.htm) ↔ *Різдво настає перед Новим Старим Роком.*

Отже, конверсивні відношення у сфері приєменникових одиниць є складником парадигми приєменників. Зміна напрямку відношення – один з механізмів вирішення мовцем комунікативних завдань. Усі

розглянуті ознаки виявилися релевантними для опису прийменникових одиниць-конверсивів.

Література

Апресян, Ю.Д.: Избранные труды, том I. Лексическая семантика. Школа «Языки русской культуры», Издательская фирма «Восточная литература РАН», Москва 1995.

Виноградова, Е.Н., Чекалина, В.Л.: К вопросу о грамматике русского предлога. Статья 1. Первые результаты. Понятие парадигмы предлога. *Ип: Вестник МГУ. Серия 9. Филология. 5/2004, с. 7-35.*

Виноградова Е.Н., Чекалина В.Л. К вопросу о грамматике русского предлога: конверсия. Ип: Русский язык: исторические судьбы и современность: III Международный конгресс исследователей русского языка: Труды и материалы. МАКС Пресс, Москва 2007, с. 267-268.

Всеволодова, М.: «Предлоги в синхронии и диахронии: морфология и синтаксис». Первые результаты межнационального проекта. *Ип: Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту. ДонНУ, Донецьк 2004, с. 173-179.*

Всеволодова, М.В.: Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка. – М.: Изд-во МГУ, 2000.

Всеволодова, М.В., Клобуков, Е.В., Кукушкина, О.В., Поликарпов, А.А.: К основаниям функционально-коммуникативной грамматики русского предлога. *Ип: Вестник МГУ. Серия 9. Филология 2/2003, с. 17-58.*

Загнітко, А.П., Данилюк, І.Г., Ситар, Г.В., Щукіна, І.А.: Словник українських прийменників. ТОВ ВКФ «БАО», Донецьк 2007.

Кронгауз, М.А.: Семантика. Рос. гос. гуманит. ун-т, Москва 2001.

Лайонз, Дж.: Введение в теоретическую лингвистику. Прогресс, Москва 1978.

Ломтев, Т.П.: Предложение и его грамматические категории. Изд-во Моск. ун-та, Москва 1972.

Новиков, Л.А.: Семантика русского языка. Высшая школа, Москва 1977.

Селіванова, О.: Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Довкілля-К, Полтава 2006.

Ситар, Г.В.: Моделі речень із предикатами відношення частини й цілого в українській мові. ДонНУ, Донецьк 2007.

Степанова, М.Д., Хельбиг, Г.: Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. Высшая школа, Москва 1978.

Хомякова, Е.Г.: Семантико-синтаксический анализ конверсных отношений глаголов в современном английском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Ленинград, 1976.

Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М.,
Тараненко О.О. (співголови), М.П.Зяблюк та ін. Українська енциклопедія, Київ,
2000.

Summary

The phenomenon of conversion within the limits of prepositions in Ukrainian is analysed.

The criteria of their description are offered, the basic types of prepositions-conversives are selected.

Роль сполучників у вираженні непрямой модальності

Холод Уляна

Університет імені Палацького в Оломоуці

До важливих завдань сучасної синтаксичної теорії належить вивчення структури синтаксичних конструкцій, починаючи від найменшої реченнєвої одиниці (синтаксеми) аж до складного синтаксичного утворення. Належне місце у цій піраміді синтаксичної системи української мови, де на певних рівнях знаходяться різні за структурою, граматичним та інформаційним наповненням синтаксичні конструкції, займає граматико – семантична категорія модальності.

На основі твердження Я.Бауера [Bauer 1967] реченнєву модальність потрібно розуміти як вираження відношення мовця до змісту висловлення. Для вираження модальності використовуються різні засоби: інтонаційні, лексичні або лексично – граматичні, морфологічні та синтаксичні, також і співучасть названих засобів та вплив контексту, коли створюється функціонально – семантичне поле [Бондарко 1983].

Дієслівну модальність можна вважати маркованою модальністю, яка має різні ступені маркованості [Мельничук 1966]. І хоча на формально – граматичному рівні модальної маркованості додають певні визначені мовні засоби, насамперед модальні дієслова та модальні частки [Русанівський 2000], на семантичному ж рівні у модальному маркуванні беруть участь різноманітні мовні чинники: лексичні засоби, порядок слів у реченні, інтонація, контекст, створюючи різні ступені модальної інтенсивності [Palmer 2000]. Така ситуація добре простежується у перекладах, зокрема у таких реченнях:

Tak potom bych se musel já držet s něčím špatným [Čapek 1956: 390].

То виходить, я пристав до поганих [Чапек 1978: 223].

У чеському оригіналі модальність виражена умовним способом дієслова та модальним словом *musel*, але в українському перекладі модально – семантичний рівень знижується, тому що з формально – граматичного погляду це речення модально немарковане. Проте на семантичному рівні модальність виражена вставним словом *виходить*, яке передає значення непевненості мовця у правдивості змісту висловлюваного.

Згідно з концепцією В. Виноградова [Виноградов 1975] процес формування та розвитку т. зв. складних речень з підрядними частинами у російській мові пов'язаний з утворенням складних модальних конструкцій. Модальність складної реченнєвої конструкції є специфічна своєю композицією. Це означає, що така модальність об'єднує різні модальні

значення окремих членів реченнєвої конструкції та загального семантичного цілого (приєднання головних та другорядних частин речення).

Для структури складного речення досить часто є характерним динамічне поєднання дієслівних синтагм різного модального відтінку або різної модальної кваліфікації. Якщо речення поєднуються у складне синтаксичне ціле на основі сурядного зв'язку, то кожне складове речення може бути рівноцінно модальними [Sgall 2001] як і інші, але у випадку підрядного зв'язку, другорядні речення не мають самостійно вираженої модальності, тому що виражають непрямую модальність без власної кінцевої інтонації. Носієм базової модальності у такій конструкції є завжди головне речення [Sedlaček 1973].

То якби він приснився комусь із родичів по першому коліну, то ще б можна було вгадувати [Тютюнник 1981: 36].

Важливу модально-підсилюючу роль у таких конструкціях відіграють сполучники. За дослідженнями А.Шахматова [Виноградов 1975] модальна функція сполучників виникла від модальних слів та часток. Наприклад, в українській мові є часто вживаною частка *чи* у питальних реченнях як самостійних, так і залежних: *Чи ти не гралася з дітьми, коли я тебе покликала? Він запитав мене, чи хочу я поїхати з ним.*

В Історичній граматиці чеської мови Я. Гебауера [Gebauer 1929], як і в Старочеському словнику [Gebauer 1903], функція чеських сполучників *i* та *ani* визначається як сполучна та підсилююча, яка характерна і для української мови [Бусел 2003].

Модальні відтінки сполучників ще недостатньо вивчені, незважаючи на те, що це питання дуже важливе для з'ясування етимології граматичних взаємин між синтаксичними одиницями у складних реченнях. Звичайно, що аналіз значень різних сполучників тісно пов'язаний з простеженням усіх типів складних речень не тільки окремої мови, але і двох мов у порівняльному плані. Від різниці модальних значень та від їх інтенсивності залежить також різниця типів підрядних речень і навіть типів складних речень. Але цього у статті охопити не можна.

Подивімося на вибрані реченнєві конструкції мови оригіналу (далі МО) та мови перекладу (далі МП) на матеріалах української та чеської мов для зіставлення та з'ясування модально – підсилювальної функції сполучників. Приклади наводитимуться у такому порядку: спочатку речення МО, а під ним речення МП. Порівняймо, наприклад, дві конструкції зі сполучником *i* в МО та іншим її еквівалентом у МП:

Тато ж... він якось і не старів, одинаковий зоставався і в двадцять, і в тридцять годочків... сокіл був. с..... такий, смуглий, очі так і печуть – чорнюці [Тютюнник 1986: 300].

Tvůj otec jako by nestárnul, byl stejnej ve dvaceti jako ve třiceti... chlap jako svíce, snědej jako cikán a oči měl černý, jiskrný, zrovna člověka propalovaly [Āutunyk 1981: 165].

У реченні МО знаходимо немарковану модальність з оцінюючим відтінком, виражену усією конструкцією з центром інтенсивності у першому реченні, де важливу підсилюючу роль відіграє сполучник і у значенні підсилюючої частки *naviř/dokonře*. Підтвердженням цьому є переклад чеською, де ця найінтенсивніша модальність виражена умовним способом дієслова *jako by nestárnul*.

Наступний приклад демонструє модально – підсилюючі функції сполучників *ani* в МО та *ř* в МП:

To by ani nebyla matka, kdyby si to nechala libiř [Čapek 1956:398].

To vře ř ne mami bude ta, řo take řterpiř [Чапек 1978: 239].

Далі у двох реченнєвих конструкціях можна побачити підсилюючу функцію сполучника *ani* в МП, *ř* в МО цю функцію виконує заперечна частка *ni – ni*:

Jakbi ř vořo ne taka liřa godina, to mo' z řňogo řořř i vyiřlo b.A to ř baciři: ni vřagiti, ni vřuti... [Тютюнник 1986]

Kdyby nebyly takovř zřř řasy, mořňá ře by z řř řřo řylo. Ale jen se na řřo pořivřej: nemá si co oblřknout, ani obout... [Tuřunyk 1981: 79].

У наведених прикладах можна поспостерігати вплив контексту на підсилення модальності. Перше складне речення У МО та МП мають з однаковою інтенсивністю виражену модальність. Головні речення мають марковану модальність, виражену дієслівними конструкціями *mo' ...vyiřlo/mořňá...bylo* з підсилюючою функцією сполучника і в МО та залежні речення мають немарковану непряму модальність. Наступні речення містять так звану емоційно – оцінюючу модальність – евалюативну [Grepř, Karlík 1998] з вираженням непрямої підсилюючої модальності сполучником *ani* та часткою *ni – ni*. Отже, два складні речення утворюють модальне функціонально – семантичне поле.

У наступних прикладах підтверджує факт модально – підсилюючої дії сполучника *ř* у МП, але у МО модальність маркована та виражена дієсловом умовного способу *abyř ...řel – mav bi řti*:

No, deset hodin; to abyř uř řel domř [Čapek 1978: 39].

Ogo, vře deřata, pořa ř dořomu [Чапек 1987: 283].

Порівняймо ще дві реченнєві конструкції, де модально – підсилювальну роль виконуватиме як у МО, так і в МП сполучник *ani / ani* у функції частки *naviř*.

Oči mamini řuři, hlas ani zřignetřsa, i ř řuřo za nim: řpogadi ři ne řemľatř, ři i ne boľatř – voři zakam řanili [Тютюнник 1986: 301].

Matřiny oči jsou řuřř a hlas se ři ani nezachvřje. Ciřim, ře se ři nesvřřa řrdce, vřpominky ři neboli – zkařenřly [Tuřunyk 1981: 166].

Складну синтаксичне ціле МО містить так звану описову або оцінюючу модальність [Čechovř 2000], підсилену сполучником *ani* у функції частки *naviř*. Отже, друге складове речення несе базову модальність, яка

набирає своєї інтенсивності через семантичний вплив наступних складових речень, поєднаних і сурядним, і підрядним зв'язками.

У МП формально – граматичне оформлення набуло вигляду не одного синтаксичного цілого, але двох складних речень. І хоч на формально – граматичному рівні у МП відбулася зміна, проте прагматичний підхід до перекладу конструкції МО зумовив створення семантично еквівалентного тексту. Отже, у МП базова модальність виражена складовою частиною першого складного речення разом з підсилювальним сполучником *ani*. Друге складне речення є семантичною опорою першого, висвітленням його змісту.

Отже, можна зробити висновок, що сполучники виражають модальність, перебуваючи у функції часток, для яких є характерною рисою виконувати роль підсилювачів модальної інтенсивності [Русанівський 2000].

Яскравим прикладом підсилювальної дії часток можуть бути наступні реченнєві конструкції для порівняння:

Nějakou metodu člověk musí mít [Čapek 1978: 16].

Треба ж мати якийсь метод [Чапек 1987: 283].

Тут ідеться про частки *ж(же)* в українській мові, які, як видно з прикладу, додають інтенсивності як маркованій модальності, так у випадку немаркованої модальності підвищують рівень маркованості. Прикладом будуть такі конструкції:

Ted' se nemůže ani zaznamenat, že jsem byl tak vysoko [Čapek 1956: 374].

Бо як же тепер установлять, що я піднявся так високо? [Чапек 1978: 217]

У МО модальність виражена предикативним модальним словом *мочь/могти* та інфінітивом *zaznamenat/* зазначити з підсилюючою дією сполучника *ani*.

У МП речення перетворилося на модально немарковане. Створення модального поля відбувається завдяки питальній інтонації та підсилювальній дії частки *же*.

Ще один приклад реченнєвих конструкцій презентує подвійний підсилювально – модальний вплив як сполучника, так і частки:

Навіщо ж людину мучити, як вона й так мучиться? [Тютюнник 1986: 301].

Proč bych měl někoho trápit, když se dost natrápí sám? [Tuťunuk 1981: 166].

У реченні МО зустрічаємося з оцінюючою модальністю, яка має низький ступінь маркованості. Ця модальність набирає більшої інтенсивності при допомозі питальної інтонації, частки *ж* та сполучника *й*. У цьому складному реченні МО носієм базової модальності є перше речення, другорядне ж речення дає відповідь на питання першого речення та є виразником непрямої модальності. У конструкції МП головна частина складного речення є модально маркованою, де модальність виражена кондиціоналом та теж збережено у перекладі питальну інтонацію.

Таким чином, на основі порівняння реченнєвих конструкцій чеської та української мов, можна зробити висновок, що в обох мовах сполучники

стають невіддільною частиною комплексного вираження непрямої модальності та виконують у реченні функцію модально конститутивних елементів [Svoboda 1966].

Література.

Бондарко, А.В.: Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. Наука, Ленинград 1983, с. 40 – 55.

Бусел, В.Т. та колектив авторів: Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ, Ірпінь 2003, с. 18; с.393.

Виноградов, В. В.: О категории модальности и модальных глаголах в русском языке. Исследования по русской грамматике. Москва 1975, с. 53 – 87.

Мельничук, О.С.: Розвиток структури слов'янського речення. Наукова думка, Київ 1966, с.64 – 111.

Русанівський В.М. та колектив авторів: Українська мова. Енциклопедія. Київ 2000, с. 338–339.

Чапек, К.: Оповідання з одної та з другої кишені. Переклад українською: Лісняк, Ю. Київ 1987.

Чапек, К.: Оповідання та п'єси. Переклад українською : Лісняк, Ю. Київ. 1978.

Bauer, J.: Modálnost výpovědi a kategorie slovesného modu. Jazykovědný časopis 18, 1967, s. 89-92.

Čapek, K.: Hry. Praha 1956.

Čapek, K.: Povídky z jedné a z druhé kapsy. Praha 1978.

Čechová, M. a kolektiv: Čeština – řeč a jazyk. Praha 2000, s. 255 – 258.

Gebauer, J.: Historická mluvnice jazyka českého, díl IV. Skladba, Praha 1929, s. 687-689.

Gebauer, J.: Slovník stročeský, díl I., A – J. Praha 1903, s. 580-583.

Grepl, M. – Karlík, P.: Skladba češtiny. Olomouc 1998.

Palmer, F.: Palmer, F.: Mood and modality, In: Huddleston, R., Pullum, A. The Cambridge Grammar of the English language. 2000, 172 – 212.

Sedláček, J.: O modalitě vedlejších vět v slovanských jazycích. OSS, Brno 1973, s. 325-327.

Sgall, P.: Pojmy věta hlavní a věta vedlejší. SaS 2001, s. 215-218.

Svoboda, K.: K podstatě věty zejména z hlediska modálnosti. SaS 27, 1966, s. 97-103.

Resümee

In ihrer Arbeit befasst sich die Autorin mit dem Problem der direkten und indirekten Modalität im Satzgefüge. Diese geschieht mittels verstärkter Rolle von Konjunktionen. Der Hauptbeitrag der vorgelegten Analyse besteht im Einfluss der Konjunktionen auf die modale Ebene, wie auch auf die Merkmalhaftigkeit und –losigkeit der Satzkonstruktionen als eines Bestandteils des funktional-semantischen Feldes des Gesamttextes. Die Autorin verwendete in ihrem vergleichenden Beitrag die Materialien aus dem Bereich der schönen ukrainischen und tschechischen Literatur.

Деякі особливості валентно-інтенційних структур двоскладних дієслівних речень в українській мові в порівнянні з чеською

Немець Ростислав

Університет імені Палацького в Оломоуці

Кожне речення можна розглянути на різних рівнях, проте ядро цього розгляду передусім полягає у відрізненні двох рівнів: формально-граматичного та семантичного.

Вихідним пунктом нашого аналізу стало дієслівне речення. Саме воно є основним типом речення в українській та чеській мовах, тому перекладач зустрічатиме цей тип речення найчастіше. Ядро дієслівного речення утворюється за допомогою предикатного виразу (предикатор), який стоїть в означеній формі дієслова (*verbum finitum*, VF) та містить у собі дві складові: валентну, яка знаходиться на формально-граматичному рівні, та інтенційну, яка належить до семантичного плану. Співвідношення валентного та інтенційного рівнів утворює рівень комплексний.

Українська та чеська мови, завдяки генетичній спорідненості, містять ряд спільних ознак, однак є в них і відмінності, які часто є джерелом помилок у перекладі. Наступні рядки присвячені результатам аналізу українських белетристичних текстів і їх чеських белетристичних перекладів або перекладів чеською мовою, зроблених автором цієї статті. Велика увага приділена порівняльному українсько-чеському аспекту, що дозволяє використати висновки аналізу у перекладацькій справі.

Вихідним пунктом нашого аналізу стали мінімальні (валентні та інтенційні) реченнєві структури (*ZVS = základové větné struktury*), які містять крім двох головних членів речення (підмет та присудок) ще й інші, т. зв. конститутивні компоненти, які творять речення мінімальним, проте достатнім і граматично завершеним.

Перша відмінність – це частота вживання односкладних дієслівних речень (тобто речень, базою яких є тільки правовалентний предикатор) та двоскладних дієслівних речень (тобто речень з двосторонньо валентними предикаторами). В українській мові односкладні речення трапляються частіше, ніж у чеській мові. Тому українська система односкладних речень, на відміну від чеської, має ширші функціональні можливості. В українській мові за допомогою односкладного речення можна виразити набагато більше різних ситуацій, у яких чеська мова припускає лише переклад двоскладним дієслівним реченням. Щоб уникнути калькування, перекладач не повинен забувати про певні функціональні обмеження щодо можливостей чеських односкладних реченнєвих конструкцій. Тому краще перетворити таке

речення на двоскладне, яке у чеській мові, безсумнівно, переважає, напр.: *Auto перекинуло. Auto to převrátilo./Auto se převrátilo./Auto bylo převráceno. – Гілку віднесло вітром. Vitr odnesl větvíčku./Větvíčka byla odnesena větrem.* Проте: **Auto převrátilo. *Větvíčku odneslo.* Таке преферування двоскладних речень у чеській мові можна за Й.Ф. Андершем частково пояснити тим, що у чеській діє певна типологічна „тенденція до номінативізації суб’єкта [Андерш 2004: 22]“, яка виникла внаслідок впливу германської мовної групи (тут, передусім, німецької на чеську), у якій односкладних речень практично немає, оскільки у них завжди додається формальний підмет: нім. „es“, англ. „it“, і т.п. Наприклад: *Es regnet. Prší. Дощить. – Es hat den Mann getötet. Zabílo to muže. Чоловіка вбило.*) Ф. Копечний [Ф. Кореčný 1958: 160] поділяє навіть чеські односкладні речення за німецькою моделлю на „es-věty“ (es-речення) та „man-věty“ (man-речення).

Друга відмінність та пов’язані з нею перекладацькі труднощі полягають у різному ступені заміщення суб’єктної позиції, яку творить особовий займенник. З цим питанням міцно пов’язане розуміння українських односкладних означено-особових речень та еквівалентних речень у чеській мові (*věty s nevyjádřeným určitým podmětem*). У чеській мові є загальною нормою, що підмет, утворений особовим займенником, залишається, як правило, невираженим передусім тоді, коли його можна відновити за ситуацією та контекстом або з означеної форми дієслова, напр.: *Jdu. Я йду. – Zpíváš. Ти співаєш.* Чеський особовий займенник залишається непропущеним лише у тих випадках, коли треба підкреслити висловлення чи уникнути двозначності. *Já tam nepůjdu – ty půjdeš! Я там не піду, ти підеш!* Часто заміщенням підметної позиції особовим займенником передаються також стилістичні забарвлення та інтенції автора. Особові займенники вживаються, у першу чергу, в усному мовленні та служать також для передачі почуттів, експресії. Детальніший опис уживання особових займенників у ролі підмета подає, наприклад, В. Шмілауер [V. Šmilauer 1966: 127].

Українська мова значно більше послуговується особовими займенниками у ролі підмета. Тут є нормою саме вживання особових займенників навіть тоді, коли закінчення особової форми дієслова однозначно вказує на особу й число. Та лише на цій підставі можна було б особовий займенник, безсумнівно, відновити (йдеться про певну мовну редундантність). Пропущений підмет ставиться у граматичній реченнєвій формулі у дужки (напр.: *(Já) Spím. Я сплю.*), тому що нереалізовану позицію можна на підставі дієслівного закінчення відновити, напр. *Spím. Сплю. Já spím. Я сплю. – Spíš. Спиш. Ты спиш. Ты спиш.* Щодо подібності односкладних означено-особових речень до двоскладних К.Ф. Шульжук [Шульжук, К. Ф. 2004: 114] зауважує, що вони „викликають найбільше дискусій у сучасному мовознавстві. Одні лінгвісти беззастережно відносять їх до двоскладних, інші – до односкладних.“ До першої групи лінгвістів можна віднести Й.

Андерша [Андерш, Й. Ф. 1987: 134], який цей тип речень (тобто означено-особові речення) зараховує до т. зв. „модифікацій двоскладних мінімальних реченневих структур” (чесь. *modifikace dvočlenných ZVS*), до другої групи належать, наприклад, автори підручника Сучасна українська мова за ред. О. Д. Пономарева [Сучасна українська мова 2001: 321] та багато інших, у яких цей тип речень віднесено до односкладних.

В аналізованих автором статті белетристичних та газетних текстах використано підхід від форми до значення, який має ряд переваг – завдяки генетичній спорідненості в обох мовах є багато подібних валентних структур. Разом із тим аналіз підтвердив, що між обома мовами існують і певні відмінності, а саме:

1) Відсутність деяких валентних структур або в українській, або в чеській мовах. Так, наприклад, у чеській мові на відміну від української немає структур $S_N - VF - \text{proti } S_G$, $S_N - VF - \text{z } S_I$. Першій конструкції відповідає у чеській структура $S_N - VF - \text{proti } S_D$, другій – чеська структура $S_N - VF - \text{s } S_L$. У чеській мові власне прийменник „z” поєднується лише з родовим. Напр.: *Todí proti цього дуже активно protestovala demokratická opozice* [Експрес 2006: 5]. *Tehdy proti tomu velmi silně protestovala demokratická opozice.* – У одній із головних шкіл у празьких Стодулках чеські діти шкільного віку знайомились із українською культурою, історією та етносом [Пороги 2006: 10]. *V jedné z hlavních škol v pražských Stodůlkách se české děti seznamovaly s ukrajinskou kulturou, historií a etnikem.*

2) Різна продуктивність певних структур, представлених в обох мовах. Наприклад, структура $S_N - VF - S_G$ має ширший діапазон функціонування в українській мові, ніж у чеській. Це пояснюється тим, що передусім в українській мові донині продуктивний партитивний та заперечний родовий. Хоча у чеській мові генітивні конструкції цього типу також можливі, вони вже вийшли з активного ужитку та служать для передачі книжного або архаїчного враження, або вони залишилися незмінними у декількох стійких зворотах. Конструкціям з первинним партитивним родовим у сучасній чеській мові відповідають здебільшого конструкції $S_N - VF - \text{trochu } S_G / \text{kousek } S_G$ або конструкція із знахідним $S_N - VF - S_A$, напр.: *Нарвав я собі полину* [Тютюнник 1981: 322]. *Natrhál jsem si pelyněk* [Тут’юнук 1986: 194]. *Natrhál jsem si trochu pelynku. / Natrhál jsem si pelynku* (книж.). Чеський заперечний родовий зберігся в декількох стійких зворотах, та сьогодні він звучить уже архаїчно. Замість нього, звичайно, вживається знахідний, напр.: *Немає грошей. Není peněz* (стійкий зворот)/*Nejsou peníze*. Структура $S_N - VF - S_I$ також більше поширена в українській мові. У чеській мові їй часто відповідають інші структури, у яких додаток оформлений іншими відмінками, часто з прийменником, напр.: *Потроху цікавився нашою проблемою* *Культурний союз українських*

трудожачих [Пороги 2006: 20]. *Trošinku se o náš problém/naším problémem zajímal Kulturní svaz ukrajinských pracujících.*

Значного поширення в українській мові одержала структура $S_N - VF$ – про S_A , яка не лише містить семантику кількох чеських речень, утворених за структурою $S_N - VF - pro S_A$ (напр. *Sestra marila pro zlatý prsten.*), але є також відповідником до чеської структури $S_N - VF - o S_L$ (яка, до речі, у сучасній українській мові практично відсутня, напр.: *Якось ви розповідали про себе, про друзів своїх* [Гончар 1978: 320]. *Hodně jste mi vyprávěl o sobě i o svýchruzích* [Hončar 1975: 22].) або інших структур, напр.: *Навіть ніхто не згадав про його традиційний відпочинок на Ховерлі* [Пороги 2006: 25]. *Dokonce (si na) jeho tradiční dovolenou na Hoverle nikdo nevzpomněl.*

Структура $S_N - VF - do S_G$ семантично відповідає здебільшого чеським реченням, утвореним за структурою $S_N - VF - do S_G$, напр.: *Vin přišel do Čechy. Přijel do Česka.*, проте вона може передавати також семантику речень, яку в чеській мові виражають речення, утворені за структурою $S_N - VF - k S_D$ (якої, до речі, у сучасній українській мові немає, напр.: *Море підкрадається до хлоп'яти* [Гончар 1978: 316]. *Moře se přikrádá k chlapci* [Hončar 1975: 17].).

Аналіз конкретного мовного матеріалу однозначно підтвердив існування білатерального асиметричного стосунку між валентними та інтенційними мінімальними реченневими структурами. Цей стосунок помітний тоді, коли якась одна окрема валентна структура виражає кілька інтенційних структур і, навпаки, якась одна інтенційна структура може бути виражена кількома валентними структурами.

Аналіз мовного матеріалу показав:

- 1) що потенційність окремих членів треба розглядати завжди в рамках конкретного речення-висловлювання;
- 2) що деякі дієслова мають більше як одне значення, а, отже, і більше предикаторів, внаслідок чого вони можуть відкривати більшу кількість конститутивних (облігаторних і потенційних) позицій, напр.: здібність *Vin čítá. Čte.*, актуальну діяльність *Vin čítá gazetu. Čte noviny.*, дізнатися про щось *Я читав про це. Četl jsem o tom.*;
- 3) що одне дієслово може мати відмінне керування в залежності від характеру реалізації його значення (див. нижче);
- 4) що окреме дієслово може, незмінюючи свого значення, мати різне керування, напр.: *Я вже про це думав. Už jsem o tom/nad tím přemýšlel.*;
- 5) що потенційні позиції можуть часто бути нереалізованими в реченнях-висловлюваннях, залежно від контекстуального оточення, напр.: *Працівник перевіз бандероль з Оломоуця до Унічова.*, замість

повно реалізованої структури *хто – перевезти – що – чим – звідки – куди*.

Вищенаведені фактори свідчать про те, що окрема лексична одиниця (дієслово), залежно від конкретних мовних реалізацій, може бути базою для конститутування різних валентних структур, пор.: $S_N - VF - S_A$: *знати що* і *vědět co*; $S_N - VF - \text{про } S_A$: *знати про що* і *vědět o čem*; $S_N - VF - S_A - \text{про } S_A$: *знати що про що* і *vědět co o čem*.

У проаналізованому мовному матеріалі найуживанішою є двовалентна трикомпонентна структура $S_N - VF - S_{G,D,A,I}$ (майже 40% усіх прикладів), а в її рамках – структура $S_N - VF - S_A$ (майже 60% прикладів).

З аналізу мовного матеріалу випливає, що кількість прикладів з наростаючою мірою заміщення всіх функціональних конститутивних позицій будь-якого дієслова-предиката зменшується. Тому кількість представлених у вибірці прикладів реалізованих п'ятикомпонентних структур досить мала.

Джерела

- Газета Експрес, 21-28 вересня 2006.
Гончар, О.: Циклон. In: Твори в шести томах. Том четвертий. Дніпро, Київ 1978.
Тютюнник, Г. М.: Вибрані твори. Оповідання. Повісті. Дніпро, Київ 1981.
Часопис Пороги, вересень 2006.
Hončar, O.: Cyklón. Československý spisovatel, Praha 1975.
Tuřunňuk, H.: Červený prach. Odeon, Praha 1986.

Література

- Андерш, Й. Ф.: Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. Наукова думка, Київ 1987.
Андерш, Й. Ф.: Типологія простого слов'янського речення і український мовний матеріал. In: *Ucrainica I. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury*. Vydavatelství Univerzity Palackého, Olomouc 2004.
Сучасна українська мова. За ред. О. Д. Пономарева. Видання третє, перероблене. Либідь, Київ 2001.
Шульжук, К. Ф.: Синтаксис української мови. Підручник. Академія, Київ 2004.
Daneš, F. – Grepl, M. – Hlavsa, Z.: *Mluvnice češtiny 3. Skladba*. Academia, Praha 1987.
Grepl, M. – Karlík, P.: *Skladba spisovné češtiny*. SPN, Praha 1986.
Havránek, B. – Jedlička, A.: *Česká mluvnice*. SPN, Praha 1981.
Kopečný, F.: *Základy české skladby*. SPN, Praha 1958.
Němec, R.: *Valenčně-intenční typy dvoučlenných slovesných vět v ukrajinštině (ve srovnání s češtinou)*. Diplomová práce, Olomouc 2007.
Šmilauer, V.: *Novočeská skladba*. SPN, Praha 1966.

Resümee

Im Artikel werden ukrainische und tschechische Satzkonstruktionen mit Subjekt behandelt und v.a. in Hinsicht auf die Unterschiede in ihrer Valenz und Intention verglichen. Der Artikel basiert auf Resultaten der Recherchen in konkreten ukrainischen Texten und deren tschechischen Übersetzungen. Die praktische Verwendbarkeit dieses Artikels liegt darin, dass er auf einige typische Fehler, die während der Übersetzungsarbeit entstehen, aufmerksam macht.

Метафора як семантична основа “прихованої” предикації у художньому тексті

Кульбабська Олена

Чернівецький національний університет імені Ю.Федьковича

Серед найбільш актуальних завдань сучасної лінгвістики можна виділити низку проблем художньої мови, яка відзначається складністю змістової, структурної та комунікативної організації. Зокрема увагу вчених привертають проблеми “образності” мовних засобів, покликаних виконувати *поетичну функцію*, що “реалізується належним чином лише в тому разі, коли текст задовольняє, уяву читача, відповідає його смакам і викликає в нього адекватне сприйняття” [Загнітко 2006: 54-55]. У цьому аспекті особливий інтерес викликає *метафора*, що є “потужним концептуальним знаряддям і дає змогу її дослідникам досягти найвіддаленіших куточків концептуального поля людини” [Селіванова 2006: 328].

У сучасних лінгвокогнітивних дослідженнях метафоричні аномалії пов’язують з метафоричним характером понятійної системи, із взаємодією ментальних просторів, коли “ми змальовуємо один тип об’єктів у термінах об’єктів іншого типу” [Лакофф, Джонсон 1990: 387; 389]. У цьому аспекті важливим постає висновок Н.Д.Арутюнової про дві основні функції, що впливають на формування категорійного й лексичного значень слова: *функція ідентифікації* предмета мовлення, яку реалізує тема повідомлення, і *функція предикації*, співвідносна з ремою [Арутюнова 1998: 347]. Із цими важливими для мовної комунікації функціями пов’язані поняття *суб’єкта* та *предиката* [Вихованець 1993: 137-139].

Семантичними ознаками *ідентифікувальних імен* є багатозначність (дескрипції), нерозчленованість значення, формування зони синтезу, дифузності, що сприяє номінації класів об’єктів. Напр., за межі ідентифікувальної лексики не виходить *номінативна* (лексикалізована) *метафора*, завдання якої – вказати на об’єкти дійсності, замінюючи одне дескриптивне значення іншим (*журавель* (птаха) і *журавель* (криниця), *голка* (швацька) і *голка* (ялинки)). “Метафора цього типу переважно наочна. Вона апелює не до інтуїції, а до зору. Відповідаючи акту уподібнення, вона, проте, не спалахує, предсталаючи предмет у новому, цілковито зміненому світлі” [Арутюнова 1998: 358].

Предикативне слово, на думку учених, потребує експозиції, за допомогою якої стверджується ідея слова (Ф.Вегенер, С.Лангер, М.Мегентесов, Г.Хазагеров та ін.). Експозиція – це вербальний контекст слова, акт предикації, результатом якої є метафора [Луценко 2003: 167]. У цьому аспекті загальномовні іменникові метафори – це колишні двочленні метафори (*ніжка*

стола, ручка дверей), але в процесі згасання образності відпала й потреба в побутовому мовленні іменувати другий член метафори, напр.: *ручка, ніжка*. Таким чином, суб'єктність (слова), номінація – це наслідок такого “згасання”, тобто результат “зняття предикації”, коли мова постає “сховищем “прив’ядших” метафор” [Лангер 2000: 126-127]. У функціональному плані номінативна метафора здебільшого породжує омонімію, напр.: *Літак вже набрав чималу висоту і тепер летить, роблячи велике коло над аеродромом* (В.Собко); *Там мої сестриці, там гірські русалки, вільні Літавиці, будуть танцювати коло на травіці* (Леся Українка).

На противагу ідентифікувальним, *предикатні слова* створюють зону аналізу, розчленованості смислу, необхідних для фіксації повідомлюваного, його визначеності, що забезпечує взаєморозуміння співбесідників [Арутюнова 1998: 347]. Зокрема на зорієнтованість предикатної метафори в прагматичний простір вказує А.П.Загнітко: “...від того, чи зможе “розкрити” читач метафору, прямо залежить, чи відбудеться передача авторського відношення до світу (особливо в текстах поетичних), чи буде реалізована прагматична функція художнього тексту” [2006: 196]. У функціонально-синтаксичному аспекті предикатні метафори є ресурсом для пошуків образу, способу індивідуалізації чи оцінки предмета, смислових нюансів тощо, а не для номінації.

Когнітивна (предикатна) *метафора* спрямована насамперед на досягнення гносеологічних цілей, оскільки “із засобу створення образу <...> стає способом формування значень, яких бракує мові” [Арутюнова 1998: 362]. Вона виникає внаслідок зсуву у сполучуваності предикатних слів (перенесення значення). Напр., прикметник *холодний*, крім вживання в прямому значенні “який має низьку або відносно низьку температуру (про повітря, вітер і т.ін.)” [ВТС 2000: 1349], може характеризувати відчуття душевного холоду (*холодний погляд*), цілковито байдуже, безпристрасне ставлення (*холодний темперамент*), властивість бути поміркованим (*холодний розум*) та ін. Крім того, говорять про *холодний тон, прийом, кольори, людину* тощо.

Інколи когнітивна метафора походить із порівняння, як-от: *Вітер вив і сипав холодним дощем* (З.Тулуб). У наведеному контексті *вити* – перен. утворювати звуки, подібні до виття *вовків, собак* [ВТС 2003: 219]. У цьому разі спостерігаємо, з одного боку, розширення диференційних ознак і появу іншої категорії реалій, а з іншого, збіднення предиката (напр., усунення вказівки на суб'єкт-істоту в дієслові *вити*). За спостереженнями Н.Д.Арутюнової, цей процес ґрунтується на двох основних принципах: 1) від конкретного до абстрактного; 2) на принципі антропо- та зооморфізму [1998: 361].

Серед ознакових слів найбільші метафоричні потенції мають такі категорії семантичних предикатів: 1) дескриптивні дієслова, зокрема ті, що в семантиці містять вказівку на спосіб виконання дії та мають у валентній рамці суб'єкт-істоту (*шепотіти, ковтати, гризти* тощо); 2) дієслова, що однозначно імплікують предмет порівняння (*достигати, танути, давати* тощо); 3) якісні прикметники (*білий, низький, пісний* тощо); 4) конкретні іменники у сполучі з

абстрактними іменниками (*павутина брехні, панцир самоти* тощо). У семантико-синтаксичній структурі речення зазначені класи слів формують ускладнювальні компоненти – вторинні предикатні синтаксеми, у значенні яких “домінує семантика відношень, супроводжувана первинною для предикатів семантикою дії, процесу, стану, якості і под.” [Вихованець 1993: 269]. У такий спосіб “прихована” предикація має власну семантичну основу – когнітивну метафору, вказуючи, напр., на спільну процесуальну ознаку, релевантну для предметної сутності й вторинну для абстрактної: через байдужість “продираються” важко, як і через стіну; у хворобі особистість “губиться”, як і в безодні. Відзначимо, що в предикатній метафорі клас допоміжного суб’єкта не позначений, оскільки його імплікує ознакове слово. Напр., якщо *мороз* називають “*колючим*”, то прикметник вказує і на додатковий суб’єкт (*зброю з вістрям*), і на релевантну ознаку морозу: “який викликає почуття болю, що нагадує укол” [ВТС 2003: 443].

Функції когнітивної метафори полягають у тому, що вона: 1) диференціює ознаки, які стосуються іншого аспекту матерії (пор.: *залізний цвях* і *залізна воля*); 2) створює ознакову лексику “невидимих світів” – духовного начала людини (напр.: *яскрава особистість, легкий характер*); 3) збагачує мову логічними предикатами на позначення послідовності, причиновості, наслідку, допусту, переносючи ознаку від предмета до події, думки, ідеї, факту (напр.: *наставати, передувати, виводити* та ін.); 4) слугує джерелом полісемії слів та метафоричних дериватів (*шепіт дібров, посмішка долі*).

На відміну від номінативної та когнітивної *образна метафора* виникла не з потреби називати субстанцією або її ознаки, а спричинена необхідністю відтворювати побачений та осмислений зв’язок, збіжність різних конкретних явищ, розкриваючи властивості одного з них через властивості іншого, напр.: *мелодії, подібні намисту* (як намисто) або *мелодії – справжнє намисто* // *Русалки у водах збирають мелодій намисто* (Т.Севернюк). Саме образна метафора і є тією формою, у якій осмислюємо подібність ознак різних явищ і відмінність об’єктів із спільною властивістю, як-от: *ліс рук, килим квітів, скло води* та ін. Отже, метафоризація значення може супроводжуватися *змістовою транспозицією*, тобто переходом з розряду ідентифікувальних імен в категорію предикатів, співвідносних з іншим класом предметів (предметом).

Образна метафора, побудована за схемою “конкретний іменник + конкретний іменник”, завжди може розгортатися в присубстантивний порівняльний зворот, напр.: *Ця дівчинка схожа на ляльку* // *Ця дівчинка як лялька* // *Ця дівчинка – справжня лялька*. Речення подібності трансформуються в речення тотожності, точніше кажучи, *таксонімічної предикації* [Арутюнова 1998: 353]. Вилучення з порівняння компаративної зв’язки *як* (*мов, немов, ніби, нібито, немовбито*) або предикативів *подібний, нагадує, схожий* можна кваліфікувати як основний прийом створення метафори. Цей процес має на меті суттєву зміну синтаксичної структури, як-от: *модель порівняння*. А подібно до В за ознакою С; *модель типової метафори* (репрезентанта процесу

пізнання): А це В.

В образній метафорі стрижневе слово вжито в переносному значенні, а залежне – у прямому. Денотат основного суб'єкта метафори є денотатом словосполучення. Сигніфікат допоміжного суб'єкта метафори не відповідає денотату основного, що й спричинює зсув номінації. Напр.: розглянемо ЛЗ слова “копиця” – 1. Невеликий стіжок сіна, соломи тощо. *У порівн. 2. *рідко*. Те саме, що *копа* 1. 3. перен. Велика кількість, купа чого-небудь [ВТС 2003: 453]. Невідповідність денотата сигніфікату слова *копиця* і породжує переносне значення цього слова. При цьому відбувається взаємодія сигніфікатів слів *копиця* і *волосся*: сигніфікат слова *волосся* отримує від слова *копиця* ознаку ‘кількість’, а також асоціативну конотативну ознаку ‘пишне, розкуйовджене’. Натомість лексема *волосся* усуває з сигніфікату слова *копиця* субстанціальну ознаку ‘сіно’, ‘солома’. Отже, будучи засобом характеристики об'єкта, метафора завжди зберігає зорієнтованість на цей об'єкт; скорочуючи компаративну зв'язку, зникають і підстави для порівняння.

Перехід до розряду речень таксонімічної предикації зумовлює смислову специфіку метафори: вона виражає усталену подібність, що розкриває сутність предмета, і насамкінець його постійну ознаку. Тому метафоричні висловлення не припускають будь-яких роз'яснень чи модифікаторів (обставин часу й місця). Проте метафора може встановлювати регулярний зв'язок не з суб'єктом, а з дією суб'єкта (*бігти рясю, йти гуськом, атакувати лавою*). Як тільки складається таке поєднання, ім'я адвербіалізується, набуваючи нового смислу, і виникає адвербіальна метафора.

Розуміння образної метафори у художньому тексті варіативне. Апелюючи до інтуїції, метафора цього типу залишає адресату можливість творчої інтерпретації. І в цьому полягає перенесення семантичного принципу, який діє в межах ідентифікувальної лексики, у предикацію: імена конкретних, відомих співбесідникам предметів можуть викликати в них різні образи, емоції та уявлення. І це анітрохи не заважає комунікації. Таким чином, образна метафора має такі мовні особливості: 1) розгортається у присубстантивний порівняльний зворот; 2) має конструктивно обумовлене значення; 3) не виконує оцінної функції; 4) не має чітко фіксованої позиції в реченні.

Поєднання конкретного імені з абстрактним породжує не образи, а символи, тому можна говорити про *символічну метафору*, переносні значення якої мають свої мовні особливості [Русанівський 1967]. Напр.: *жарини конфлікту – конфлікт, що жевріє або розгортається; вузол проблем – проблеми, які важко вирішити, розв'язати*. Поєднання конкретного імені з абстрактним не є номінативним еквівалентом абстрактному слову ще й тому, що конкретне ім'я функціонує в словосполученні як “прихований” предикат.

Висновки й перспективи: 1. Враховуючи мовні функції, можна виділити такі різновиди метафор: а) *номінативна* (власне перенесення найменування), що виникає внаслідок “зняття” предикації, заміни одного дескриптивного значення іншим і породжує омонімію; б) *когнітивна*, що є результатом

семантичного зсуву у сполучуваності предметних слів (перенесення значення); в) *образна*, поява якої зумовлена переходом ідентифікувального (дескриптивного) значення в предметне, а призначення – розвивати фігуральні значення та синонімічність мовних засобів; г) *символічна*, що ґрунтується на поєднанні неоднорідних за своєю природою сутностей – предметної та абстрактної, що не мають реально збіжних властивостей; репрезентує естетичну форму пізнання суб'єктом зв'язків внутрішнього, духовного світу людини. 2. Для метафори первинною є функція характеристизації, таким чином, конкретні імена не ідентифікують явища, а предикують власні ознаки іншим явищам, не перебуваючи при цьому в позиції основного предиката. У художньому тексті метафора – потужне джерело виникнення зони вторинних предикатів. 3. Значення метафори зумовлюють ознаки допоміжного суб'єкта. У такий спосіб метафора виникає як результат предикуювання ознак допоміжного суб'єкта основному суб'єктові. 4. Дослідження ролі метафори в механізмі предикуювання простого речення дає змогу вказати на інтелектуальну й емотивну спроможність сучасної української мови – на теренах процесів ускладнення синтаксичних структур виражати складну різноманітну інформацію конденсованими засобами.

Література

- Арутюнова, Н.Д.: В сторону семиотики и стилистики. In: Язык и мир человека. Языки русской культуры, Москва 1998, с. 274-402.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел, Перун, Київ 2003.
- Вихованець, І.: Граматика української мови: Синтаксис. Либідь, Київ 1993.
- Загнітко, А.: Лінгвістика тексту: Теорія і практикум. Науково-навчальний посібник. ДонНУ, Донецьк 2006.
- Лангер, С.: Философия в новом ключе. Исследование символики разума, ритуала и искусства. Республика, Москва 2000.
- Лакофф Дж., Джонсон М.: Метафоры, которыми мы живем. In: Теория метафоры. Прогресс, Москва 1990, с. 387-416.
- Луценко, Н.: Предикативная природа слова. In: Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр. 11/2003, с. 166-177.
- Селіванова, О.: Сучасна лінгвістика: Термінологічна енциклопедія. Довкілля-К, Полтава 2006.

Summary

The article is a systematic study of a metaphor which is characterized as phenomenon of mental models representation on the basis of semasiology, onomasiology, lingvocognitive and other investigations synthesizing.

Фреймова методика як спосіб моделювання сполучуваності слів в українській мові

Лангенбах Маргарита

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Поширення міждисциплінарних досліджень, що є загальною тенденцією розвитку сучасної науки, зумовлюють те, що мовознавство все частіше звертається до проблем та методів з інших галузей знання, зокрема когнітивної психології та інформатики.

У зв'язку з цим, останнім часом з'являється багато праць, присвячених питанням моделювання мовно-мисленнєвих процесів, а також дослідженню та опису мовних явищ у контексті формалізації природних мов. Дана стаття висвітлює проблему формалізованого опису семантико-синтаксичної сполучуваності слів.

Об'єктом розгляду були обрані іменникові словосполучення української мови, предметом – закономірності сполучуваності іменників у складі таких сполук.

Метою дослідження є моделювання закономірностей семантико-синтаксичної сполучуваності іменників у вигляді формалізованих фреймових структур.

У світлі сучасних наукових теорій (теорія глибинних відмінків Ч. Філмора, теорія фреймів, що розроблялася М. Мінським, Т. Ван Дейком, та ін.) глибинна семантико-синтаксична сполучуваність постає як явище, в основі якого лежить ідея відтворення у мові мисленнєвих процесів оперування поняттями. Це, в свою чергу, означає, що предмет нашого дослідження знаходиться на перетині інтересів різних наук, у сферу зацікавлення яких входить вивчення та моделювання людської мови. У першу чергу, до таких наук належать лінгвістика, психологія (в її когнітивному аспекті) та інформатика.

Сполучуваність – явище системне. У сполучуваності спостерігаються певні закономірності, що дозволяють виділити моделі, що лежать в основі конкретних словосполучень. Ці моделі ґрунтуються на граматичних та семантичних властивостях [Сиротинина 2006]. Отже, сполучуваності притаманна системність. З іншого боку, сполучуваність – це реалізація потенційних валентних можливостей у вигляді структури, яка виражається різноманітними міжслівними зв'язками. Тому надзвичайно важливим є завдання виявити правила комбінування, основні принципи та закони, які керують побудовою значущих послідовностей мовних знаків (словосполучень, речень, текстів). З'ясувати роль сполучуваності в організації мови як системи – важлива теоретична задача, оскільки сполучуваність організовує семантико-синтаксичну структуру мови. Крім

того, лексичний та граматичний рівні мови є надзвичайно важливими для розуміння основних принципів творення та функціонування мови як системного явища: «Виступаючи безпосередньою ареною поєднання плану вираження з планом змісту, лексика і граматики стають тими сферами мовної системи, які утворюють її серцевину, складають її найбільш репрезентативну частину» [Адмони 1979: 8].

Ця ідея помітно вплинула на подальший розвиток лінгвістичних досліджень у зв'язку з проблемами і задачами створення штучного інтелекту (машинного перекладу, автоматичного реферування, анотування тощо), що обумовило розширення сфери зацікавлень науки про мову. Її розвиток, зокрема, спричинив появу низки теорій формалізованого опису мови. На сьогодні існує чимало досліджень, присвячених проблемам формалізації мови, робиться багато спроб створення комп'ютерних систем аналізу та корпусів текстів, розробляються теорії системних зв'язків у мові тощо.

З 80-х рр. 20 ст. активно розвивається фреймовий підхід до моделювання синтаксичних та лексико-семантичних структур. Ця методика, вперше запропонована М. Мінським, в подальшому розвинута Ч. Філмором та детально описана у книзі «FrameNet II: Extended Theory and Practice» [Ruppenhofer 2006], може бути надзвичайно корисною для формалізованого опису сполучуваності, оскільки поєднує синтаксичний та лексичний аспекти.

Широке розповсюдження у лінгвістиці термін «фрейм» набув після виходу в світ праць М. Мінського. Фреймовий опис передбачає створення моделей словосполучень у вигляді рамкових структур. Слова, які створюють фрейм (головне слово та залежні від нього слова) приписуються до певних семантичних полів, організованих у вигляді тезаурусу, який відтворює понятійну структуру мови. Крім того, різноманітними видами відношень пов'язані самі фрейми, що дозволяє поєднати синтаксичні структури та лексико-семантичні зв'язки в єдину логічно організовану систему. Фреймова методика є надзвичайно перспективною, оскільки незаперечною є її важлива теоретична роль у відтворенні, унаочненні та ретельній систематизації знань про будову мови та правила поєднання слів у зв'язні висловлювання.

Для розв'язання описаних вище завдань необхідним є накопичення мовного матеріалу. Чим більший за обсягом корпус текстів, тим більшу кількість моделей можна виділити та описати, а отже, повніше охопити розмаїття мовних структур та точніше визначити основні закономірності їх функціонування. Тому останнім часом серед міжнародної лінгвістичної спільноти поширюється ідея створення національних корпусів текстів, організованих за тезаурусно-фреймовим принципом [Азарова 2006].

У зв'язку з цим актуальною виявляється проблема створення аналогічної системи для українського мовного матеріалу. Оскільки це

завдання дуже широке та потребує чимало роботи, доцільним є розбиття роботи на етапи, зокрема розробка методики на одному з типів словосполучень (у даному випадку – на матеріалі іменникових словосполучень). Дослідження, описане в даній статті, є одним з початкових етапів на шляху створення української системи формалізованого представлення мови.

Опис сполучуваності іменників був організований в декілька етапів. Першим етапом було окреслення кола проблемних питань та вироблення методики опису. Для цього необхідно було чітко визначити перелік явищ, що піддаються дослідженню, а також визначити найважливіші параметри опису сполучуваності.

Відомо, що тип словосполучення та особливості зв'язків між його компонентами залежать від частиномовної приналежності головного слова [Скоблїкова 2005: 175]. Тому вирішено було досліджувати лише ті сполучення слів, у яких іменник керує іншим словом, граматично, семантично або обома способами. Також були взяті до уваги сурядні словосполучення, оскільки при сурядному зв'язку так само існують певні семантичні закономірності поєднання слів. Словосполучення, в яких іменник є залежним від дієслова, прикметника тощо, були віднесені до сфери дослідження сполучуваності цих частин мови.

Для того, щоб полегшити здійснення аналізу матеріалу, було створене спеціальне програмне забезпечення. На цьому етапі була розроблена програма для автоматизованого аналізу вибірки. Матеріалу приписувалася така інформація: частиномовна приналежність слів, що входять до словосполучення, їх граматичні форми, лексичні значення, семантична категорія за тезаурусом та типи зв'язку. Зв'язки описувалися на двох рівнях – формально-граматичному (узгодження, керування тощо) та семантико-синтаксичному (суб'єкт, об'єкт, інструмент та ін.). Отримана на виході інформація накопичувалася у лінгвістичній базі даних. Після створення розміченого масиву даних була проведена кількісна обробка інформації, яка дозволила визначити основні й периферійні граматичні та семантичні моделі сполучуваності іменників української мови. Отримані моделі були зведені в єдину систему та організовані у вигляді семантико-синтаксичних фреймів. Структура фрейму така: головне слово з інформацією про те, до якої семантичної групи воно належить, граматична форма та семантична група залежного слова, граматичний та семантичний типи зв'язку. Таким чином, встановлювалася відповідність між формально-граматичною та лексико-семантичною складовими сполучуваності.

У перспективі отримана інформація дозволить розв'язати низку важливих теоретичних та практичних завдань. Зокрема, на базі отриманих моделей граматичної та лексико-семантичної сполучуваності, можна дослідити, яким чином відбувається кореляція між синтаксичною та лексико-семантичною структурою мовних одиниць. Крім того, на базі

отриманого корпусу моделей можна робити висновки про типовість\нетиповість та перспективність\неперспективність тих чи інших моделей творення словосполучень в українській мові. Також можна застосувати цю інформацію в дослідженнях когнітивного аспекту мови, оскільки інформація про семантичну сполучуваність дає змогу провести певні паралелі між мовленнєвими та мисленнєвими процесами.

Література

Адмони, В. Г.: Структура грамматического значения и его статус в системе языка. In: Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках. Ленинград 1979, с. 6-36.

Азарова, И.В. Синопальникова, А.А., Яворская, М.В.: Принципы построения wordnet-тезауруса RussNet. In: Труды международной конференции «Диалог 2006». Наука, Москва 2006.

Дейк, Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. Прогресс, Москва 1989.

Минский, М.: Остроумие и логика когнитивного бессознательного. In: Новое в зарубежной лингвистике - 23. Прогресс, Москва 1988.

Сиротинина, О. Б.: Лекции по синтаксису русского языка. КомКнига, Москва 2006.

Скобликова, Е.С.: Согласование и управление в русском языке. Изд.2. Москва 2005.

Ruppenhofer, J., Ellsworth, M., Petruck, M.: FrameNet II: Extended Theory and Practice. Berkeley 2006.

Summary

This article is dedicated to the problem of the frame methodic in the context of analysis of the nouns valence in the Ukrainian language. The methodic of the linguistic frames may solve such important problems as to describe the words valence in Ukrainian language, to model syntactic and semantic structure of the language and find out what dependencies between the lexical semantics and syntax exist in the Ukrainian language.

Keywords: frame methodic, language structure, syntax, semantics, valency, noun phrases.

Проблема сприйняття довгих подовжених та подвоєних приголосних у сучасній українській мові: експериментально-фонетичне дослідження

Глізнуца Наталія

Одеський Національний Політехнічний університет

Триває майже століття у сучасній українській мові полеміка навколо довгих приголосних фонем. Розрізняються довгі подвоєні та подовжені приголосні. **Фонетична** природа довгих подвоєних та подовжених приголосних на перший погляд є ясною і прозорою як у плані їхнього походження, так і артикуляційного й акустичного характеру, проте **фонематичний статус** їх залишається предметом наукової дискусії.

Дослідники, які розглядали це питання, давали різну кількість довгих приголосних фонем, і єдиної точки зору поки що не існує.

Визначення існування довгих приголосних фонем та яку роль вони відіграють в сучасній українській мові – є **метою роботи**.

На першому етапі дослідження фонетисти зіштовхуються з визначенням фонемі взагалі. І від того, як дослідник розуміє, що таке фонема, та якої школи він дотримується, - він нараховує різну кількість приголосних довгих фонем.

Питанням з визначення довгих приголосних сучасної української мови почали займатися І.І.Ковалик, П.П.Коструба, Г.М.Міжєвська, А.А.Москаленко, М.Ф.Наконечний, Л.І.Проконова, І.П.Сунцова, Г.В.Шило. Всі вчені визначили різну кількість приголосних фонем, і тут вирішальну роль відіграло визначення кількості довгих приголосних. Саме довгих приголосних дослідники нараховують неоднакову кількість, тому що деякі з них не відповідають принципам, за якими визначають звукові функціональні одиниці.

Наприклад, П.П. Коструба виділяє 32 приголосні фонемі (твердих 22, м'яких 10) подовжені не називає, і говорить про те, що українській мові не властива категорія довгих приголосних у протиставленні коротким у межах морфеми; [Коструба 1962:12].

І.І. Ковалик виділяє 35 консонантем, з них довгих /с:/, /л'/:/, /н'/:/; [Ковалик 1973:12].

Г.В.Шило виділяє 45 (коротких твердих 22, м'яких 19, довгих твердих 2, м'яких 2), тобто вчений визнає 4 довгих приголосних фонем, а саме /н:/, /с:/, /д'/:/, /л'/:/; [Шило1948: 145].

Г.М. Міжєвська виділяє 52 (коротких твердих 22, м'яких 19, довгих м'яких 10), а саме /д'/:/, /т'/:/, /з'/:/, /с'/:/, /ц'/:/, /л'/:/, /н'/:/, /ж'/:/, /ч'/:/, /ш'/:/; - довгих твердих не виділяє; [Міжєвська 1958: 69-70].

А.А. Москаленко виділяє 42 (коротких твердих 22, м'яких 10, довгих м'яких 10), а саме /д':/, /т':/, /з':/, /с':/, /ц':/, /л':/, /н':/, /ж':/, /ч':/, /ш':/, твердих довгих фонем дослідник не виділяє; [Москаленко 1947: 36].

М.Ф. Наконечний – 44 (коротких твердих 22, м'яких 10, довгих твердих 2, довгих м'яких 10), а саме /н:/, /н':/, /д':/, /т':/, /с:/, /с':/, /з':/, /ж':/, /ш':/, /ц':/, /ч':/, /л':/; [Курс сучасної української мови. 1951: 112].

Л.І. Прокопова – 41 (коротких твердих 22, м'яких 10, довгих твердих 2, довгих м'яких 8), а саме /н:/, /с:/, /д':/, /т':/, /н':/, /з':/, /с':/, /ш':/, /ч':/, /л':/, - без /ц':/ та /ж':/, тому що, на погляд вченої є тільки кілька слів з цими фонемами (/ц':/ та /ж':/), і вона їх не вважає окремими фонемами, тому що фонема /ц':/ живається в українській мові лише в слові *міццю* (ор.одн.від міць), а фонема /ж':/ не має протиставлень; [Прокопова 1958:50].

І.П.Сунцова – 41 (коротких твердих також 22, м'яких 10; довгих м'яких 9), тобто без /н:/, /с:/ і /ц':/. Вона вважає, що (/н:/, /с:/ і /ц':/) є фонемами з обмеженими можливостями вживання (існує кілька слів); Проблема ускладнюється тим, що дослідники вживають різну термінологію, в залежності від того, розглядають вони фонему як звукотип, чи, за МФШ, як складову частину морфеми. [Сунцова 1946:57]

В „Українській мові енциклопедії” Л.І. Прокопова дає чіткі правила про довгі звуки та подовжені приголосні. І називає довгими звуками – „звуки, що характеризуються більшою тривалістю звучання порівняно з іншими звуками. У складі голосних сучасної української мови довгих звуків немає, хоч їхня тривалість у наголошеній позиції звичайно дещо більша, ніж у ненаголошеній. У складі приголосних, крім звуків звичайної тривалості, виділяються й довгі. Одні з них виникли внаслідок збігу однакових звичайної довготи приголосних на межі двох морфем слова: *оббити* [об:ити], *ввести* [в:е"сти] – фонетичний; інші виникли внаслідок прогресивної асиміляції м'яким приголосним, після якого занепав слабкий зредукований [ь], наступного звука [j]: *жит'є- життя*, *т'ньо- тінню*. Після твердих приголосних звук [j] зберігається і довгі звуки у сполученні з ним не утворюються: *пір'я*, *любов'ю*. Кожний довгий приголосний виступає звуковим реалізатором двох фонем [жит'т'а], [т'ін'ну]” [Українська мова енциклопедія. 2000:147].

„Подовження приголосних – збільшена тривалість звучання приголосних внаслідок асиміляції [й] м'якими приголосним [л'], [н'], [д'], [т'], [з], [с'], [г'], [ч'], [ж'], [ц'], [ш'] у звукосполученнях, що виникли після занепаду зредукованих ь. П.п. відбулось у деяких формах іменників, прислівників та дієслова лити де з'явилися подовжені приголосні [д':], [ж':], [з':], [л':], [н':], [ч'], [ш'], [с':], [т':], [ц':] -роліа-[рол'ја]-[рол'ја]-[рол'л'а]-[рол'а]- *рілля*; судиа-[суд'ја]-[суд'ја]-[суд'д'а]- *суддя*. В українській мові цей фонетичний процес закінчився не раніше середини 13 ст., по – різному відобразившись у діалектах. У сучасних північних та південно-східних наріччях. Подовжені приголосні спостерігається більш-менш

послідовно, а в більшості південно-західних говорах воно не відбулося: *статя, житє, пічу*. Низький ступінь палаталізації у південних давньоруських говорах мали губні та р, артикуляційно віддалені від j, через що наступний [j] не асимілювався *б'ю, в'юн, п'явка, сім'я, пір'я*. Проте в деяких південно-східних говірках сильним ступенем палаталізації відзначався приголосний [r'], що артикуляційно зближувало його з наступним j і створювало умови для прогресивної асиміляції й подовження: *довірря, міжгірря, подвірря, пірря, матір'ю*.” [Українська мова енциклопедія. 2000:461]

Ю.О.Карпенко визначає що: „Терміном подовження називають довгі приголосні, що стоять у межах синхронічно одної морфеми (*волосся, піднісся, осінню, ссати, Ганна*), а терміном подвоєння – довгі приголосні, що з'явилися внаслідок збігу на межі двох морфем чи навіть слів (але в межах одного фонетичного слова): *роззутти, з зерном, роззява, стінний, осінній*. І подовження і подвоєння дають однаковий результат – один довгий звук.” [Карпенко1996:49]

Виникає питання, яке ж місце у системі мовного кодування та декодування інформації посідають довгі приголосні фонemi, та як їх розрізняють мовець, читач та слухач – в сучасній науковій лінгвістиці не існує, і тому це питання є **новітнім та актуальним**.

З'ясувати питання фонологічності довгих приголосних вимагає порівняльно-типологічне мовознавство, тому що для дослідження споріднених і неспоріднених мов потрібно ґрунтовно вивчити всі мовні мікросистеми кожної із порівнюваних мовних структур у термінах парадигматики та синтагматики.

Таким чином було проведено дослідження, в якому біли враховані всі можливі вживання довгих приголосних. Метою дослідження став розподіл довгих подвоєних та подовжених приголосних у текстах художньої літератури, та проведення пошукового експерименту щодо вимови та сприйняття довгих подвоєних та подовжених приголосних носіями української, російської мов та носіями інших мов.

В роботі було використано загальнонаукові методи: описовий та гіпотико-дедуктивний, ймовірно-статистичний та експериментальний.

Завдяки неоднаковій звуковій реалізації, фонemi можуть розрізняти мовні ознаки – смислові одиниці мови, створюючи їх звукову форму.

Значне місце відводиться власне слуховим спостереженням над вимовою довгих подвоєних та подовжених приголосних, проте чисто слухові спостереження не можуть дати об'єктивної і повної характеристики приголосних. Тільки експериментальний підхід „дозволяє спостерігати такі тонкощі у вимові, які зовсім недостатні на слух, і, що особливо важливо, він дає можливість розкласти артикуляцію звуків на окремі елементи, тоді як на слух вони сприймаються як єдине, неподільне ціле” [Зіндер 1979:21].

Був проведений експеримент сприйняття довгих подвоєних та подовжених приголосних у сучасній українській мові, який проходив в два етапи: I етап – всебічний розподіл довгих приголосних у художніх текстах; II етап – аналіз сприйняття. На першому етапі були поставлені такі завдання:

1) визначити дистрибуцію довгих і коротких приголосних у художніх текстах:

- а) у межах однієї морфеми,
- б) на стику двох морфем,
- в) на початку і в кінці слова,
- г) на стику двох слів,

2) провести статистичний аналіз частотності вживання букв на позначення довгих звуків та з'ясувати, чи довгота розмежовує фонему.

3) визначити сприйняття довгих і коротких приголосних носіями української мови та не носіями української мови (іноземцями), сюди входять: слуховий, квантативний та аудиторський аналізи.

Матеріалом дослідження послуговувало 396 сторінок художнього тексту П.А.Загребельного (роман „Безслідний Лукас”) та 190 сторінок художнього тексту В.О. Шевчука (роман „Срібне молоко”). Методом суцільної вибірки було виписано 682 словоформ з довгими подовженими приголосними та 1857 з довгими подвоєними приголосними, які становлять 1,5% відсотка від загальної кількості слів.

Для експерименту відібрано довгі подовжені та подвоєні приголосні в усіх комбінаторних і позиційних модифікаціях. Якщо в текстах не було зафіксовано потрібної дистрибуції довгих подовжених та коротких приголосних, було складено експериментальні речення, ряди слів і беззмистовні звукосполучення (з однією умовою – звукосполучення властиві українській літературній мові), в яких приголосні стояли б у потрібних позиціях.

Протиставлення довгі–короткі підбиралися в шести основних позиціях: на абсолютному початку слів (перед голосними заднього та переднього ряду), наприкінці слів (після голосних заднього та переднього ряду) з метою виявлення можливостей позиційного існування фонем. Спостереження проводилися переважно перед [a] та [i] з такими приголосними: [д']- [д' д']; [т']- [т' т']; [з']-[з' з']; [с]-[сс]; [с']-[с'с']; [ж']- [ж' ж'] [ш']-[ш'ш']; [ц'] - [ц'ц']; [л'] - [л'л']; [ч']-[ч' ч']; [м]-[м м]; [н]- [н н]; [н'] - [н' н'] [в]- [в в]; [в']- [в' в'].

Протиставлення здійснювались в іменниках, що означають одиничні й того ж кореня збірні іменники –у *груші* –у *грушиші*, *камін* – *каміння*, *скеля* – *скелля*, у *Віті* – у *вітті*, у *суді* – у *судді*, *безмежжі* – *без межі*, *читання* – *чи Таня*, дієслово з вказівним займенником *се* – *се*, та з формами дієслова *важ* – *важ*, *ввір* – *вір*, дієслова з іменниками *лють* – *лють*, прислівник та іменник *вись* – *вись*.

Подовжений палаталізований [ц'] протиставляється тільки з нулем звука у слові *міць – міццю*.

Подовжений палаталізований [ч'] протиставляється у межах однієї синтагми *благополуччя – поруч інколи*.

Підібрані пари слів, де довга подовжена приголосна фонема протиставлялась короткій, тобто підбиралась диференційна ознака. Приголосні фонемі стояли в одній позиції перед [a] та [i] та виконували змісторозрізнявальну функцію. Наприклад: 1) Я сьогодні був у *судді*. Я сьогодні був у *суді*. У *судді* справ було багато. У *суді* справ було багато. 2) Може, від тої глини і стали *скелля* міцні, мов сталевий дріт. Одна *скеля* залишилася на цьому боці. 3) *Читання* буде завтра? *Чи Таня* буде завтра?

До експерименту було залучено трьох носіїв української мови: УЧ₁ 22 роки, УЧ₂ 36 УЖ₁ 16 років. (У – означає рідна мова, Ч та Ж – стать чоловіча та жіноча). Диктори проживають в різних місцях України.

На першому етапі експерименту було запропоновано прочитати підібрані приклади, які ми записали за допомогою комп'ютерної програми Cool Edit. Спочатку читали приклади з короткими приголосними, потім з такими ж приголосними тільки подовженими і потім у порівнянні подовжені – короткі та приклади з довгими подвоєними приголосними.

На другому етапі дослідження провели слуховий та квантативний аналізи за допомогою програми Cool Edit, яка дає можливість зафіксувати на осцилограмі фактичну довжину приголосних.

Нижче подано результати дослідження:

Спостереження показало, що подовжені приголосні [т':], [ч':], [с':], [н:], [ш':], [ж':], [с:], [в:] мали більшу довготу, коли читалися окремо без порівняння, подовжені приголосні [н':], [л':], [д':], [м:] мали меншу довготу.

Довгота коротких приголосних була майже в два рази меншою в порівнянні з подовженими, наприклад у *почутті* 46,26 мс – у *почуті* 20,51 мс, *читання* 37,68 мс – *чи Таня* 12,56 мс, *ввір* 61,22 мс – *вір* 18,88 мс.

У порівнянні довгі подовжені – короткі, спостереження показало, що довгота подовжених приголосних також більша за короткі майже в два рази.

Найдовше звучав [л':] 81,91 мс у слові *скелля*.

Подовжені палаталізовані – *міць – міццю*, *тінь – тінню*, *цвіль – цвіллю*, *гусінь – гусінню*, *безліч – безлічню*, *суть – суттю* мали всі однакову довготу в межах 31,55 мс, лише слово *гаддя* виділялось своєю довготою 63,11 мс.

Отримані результати вказують на те, що довгі подовжені приголосні вимовляються майже в два рази довше, ніж короткі, вимовляються єдиною артикуляцією, в якійсь мірі відбувається спрощення, тому що не було помічено і не було виявлено будь-яких ознак, які б указували на спад інтенсивності голосового тону в середині приголосних.

Довгі подвоєні приголосні, які зустрічаються тільки на стику морфем утворюють структурну довготу при утворенні нового слова, одна з яких кінчається, а друга починається на той самий приголосний – *оббити, віддати, беззубий, кіннота, осінній*, та на стику двох слів – *без зірок, від двору, дам матері, об бетон*.

Експеримент показав, що на стику двох морфем приголосні вимовляються також довго і довгота їх виявилась в усіх майже однаковою в усіх прикладах, в межах 45,50мс, але була помічена змичка, мікропауза, тобто у звуків не було єдиної артикуляції, кожна приголосна мала самостійний вибух, тобто за О.О. Реформатським [Див.: Панов 1979:176], цю паузу можна назвати діаремою. Отже, ми маємо справу з подвоєними приголосними, які являють собою комбінацію двох приголосних, де перший позбавлений третьої фази (рекурсії), а другий приголосний – першої фази (екскурсії). Друга фаза (витримка) в обох приголосних збережена та подвоєна.

На третьому етапі дослідження був проведений аудиторський аналіз. Підібраний матеріал записали на магнітофонну плівку. Слова зачитував фахівець з фонетики. Диктор володіє чітким виразним мовленням, слова начитувалися у помірному темпі.

До аудиторського та слухового аналізів було залучено 40 осіб 12 чоловіків і 38 жінок (29 носіїв української мови та 11 носіїв української мови). З 29 чоловік не носіїв української мови прийняли участь – двоє китайців, один пакистанець, одна гречанка, один німець, 24 росіян з них 10 чоловік, які володіють і українською мовою.

Аудиторський аналіз показав, що носії української мови всі слова розпізнають та розуміють їх значення, незважаючи на те, що приголосні були поставлені в однакові позиції – *у суді – у судді, угіддів – у гідів, читання – чи Таня*. Тобто 100% сприйняття довгих подовжених та коротких приголосних.

Далі був проведений аудиторський аналіз з носіями інших мов (іноземцями), які не знають української мови та не розуміють значення слів.

Експеримент показав, що подовжені приголосні записували іноземці, зокрема китайці, пакистанці, німці та росіяни (двоє чоловік) 20% на місці другого подовженого [i] в деяких словах, наприклад, *читанія, зілія, судьі*, з [ь] *льють, льяний*, тобто відчували високу м'якість і позначали її двома голосними, або м'яким знаком. Таке позначення м'якості існує в німецькій мові – *Familie, Natalia*. В українській мові в результаті прогресивної асиміляції маємо подовжені м'які приголосні.

Останні учасники записували слова вірно з двома подовженими, крім слів з подовженими [с:] – *ссало – сало, ссе – се*. 65,5% записали слова без подовження, 24,1% з подовженими та 10,3% записали вірно тільки *ссало – сало*. Також не всі учасники почули подовжений [в:] – 65,5% чоловік написали подовжений *вваж – важ, ввір – вір*, а 34,5% написали короткий –

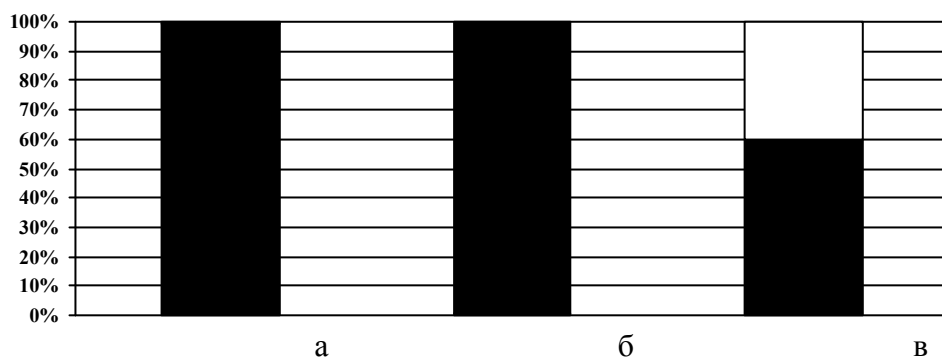
важ – важ, вір – вір, тобто не відчули ніякої різниці. Та подовжений [ш:] також був сприйнятий неоднозначно 48% записали літеру [щ] на місці [ш'ш'] – *у піддашші, у грушиші*. Подовжений [л:] 89% сприйняли вірно та 6,8% записали короткий [л] – *скелля – скеля* та 3% записали з апострофом.

Отже, з експерименту видно, що носії інших мов сприймають подовжені приголосні на 60%, тобто при вимові кодується довгота подовжених приголосних.

Слова з довгими подвоєними приголосними були сприйняті та записані правильно, як носіями так і не носіями української мови, тобто було 100% сприйняття довгих подвоєних приголосних.

ТАБЛИЦЯ 1.

Сприйняття довгих подовжених та подвоєних приголосних носіями української мови та носіями інших мов.

а – довгі подовжені приголосні на 100% сприймаються носіями української мови.

б – довгі подвоєні на 100% сприймаються як носіями української мови так і носіями інших мов.

в – довгі подовжені приголосні на 60% сприймаються носіями інших мов.

Таким чином можна припустити, що подовжені приголосні виступають в сучасній українській мові довгими фонемами, які протиставляються коротким. Саме подовженість, довгота впливає на семантику слів, тому можна говорити, що приголосні [д']- [д' д']; [т']- [т' т']; [з']- [з' з']; [с]-[сс]; [с']- [с'с']; [ж']- [ж' ж'] [ш']- [ш'ш']; [ц'] - [ц'ц']; [л'] - [л'л']; [ч']- [ч' ч']; [м]-[м м]; [н]- [н н]; [н'] - [н' н'] [в]- [в в]; [в']- [в' в'] виражають дві фонемні – коротку та довгу. Подовжені приголосні зустрічаються тільки в корневих морфемах, розрізняють

значення слів, тобто виконують змісторозрізнявальну функцію. Як видно довгота – диференційна ознака, а м'якість та передньоязиковість чи твердість та задньоязиковість (*Ганна – гана, Читання – чи Таня, у судді- у суді*) інтегральна ознака. Тому можна виділили 16 довгих фонем: п'ять твердих /м:/, /н:/, /с:/, /в:/ /л:/ та одинадцять м'яких /д'/, /з'/, /ж'/, /л'/, /н'/, /в'/, /т'/, /с'/, /ш'/, /ц'/, /ч'/.

З експерименту видно, що в сучасній українській мові слід розрізняти довгі фонemi (монофонemi), які на письмі відображаються двома однаковими приголосними, та які в сучасній українській мові називаються подовженими, та які знаходяться в межах однієї морфemi – *весілля, знання, суддя*, та подвоєні (біфонemi) які виникають на стику морфem – *оббити, віддати, дам матері*.

Експеримент показує, що потрібен синтетичний підхід до вивчення фонем. Опираючись на різні школи ми відійшли від систем, які пропонували дослідники, вивчаючи подовжені приголосні. В експерименті були враховані всі можливі позиції, в тому числі і слова іншомовного походження.

Література

Букатевич Н.И. и др. Очерки по сравнительной грамматике восточнославянских языков, Одеса, 1958.с. 69-72.

Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М.: Высшая школа, 1979. – 312с.

Карпенко Ю.О. Фонетика і фонологія сучасної української мови. Одеса. Одеський державний університет ім.І.І. Мечникова. 1996. – 209с.

Ковалик І.І. Про довгі приголосні фонemi в сучасній українській літературній мові. – Вісн. Льв. держ. ун-ту. ім. І. Франка: Сер. філол.. Львів, 1973, вип. 8. – 3-12с.

Коструба П.П. Про систему приголосних фонем сучасної української літературної мови. Питання українського мовознавства. кн. 5, 1962. – 112-121с.

Курс сучасної української літературної мови. Т.1 За ред. Л.А.Булаховського. К.: Рад.школа. 1951. – 519с.

Москаленко А.А. Фонетика сучасної української літературної мови. Одеса. 1947. – 48с. (ОДУ ім. І.І. Мечникова. На правах рукопису)

Панов М.В. Современный русский язык. Фонетика. М.: Высшая школа. 1979. – 253с.

Прокопова Л.І. Приголосні фонemi сучасної української літературної мови. Експериментально-фонетичне дослідження. (Ред. І.П. Сунцова. К.). За ред. Вид. Київськ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. 1958. – 112с.

Сунцова И.П. Фонетика иностранного языка в институтах и на факультетах иностранных языков. (Рукопис кандидат. дисертації), К., 1946. – 187с.
Українська мова енциклопедія. – К.: Вид. Українська енциклопедія. ім. М.П.Бажана.- 2000.-С.561

Шило Г.Ф., Палатограми українських звуків в порівнянні з палатограмами інших слов'янських мов і система фонем української мови. (Рукопис кандидат.

дисертації), Львів. 1946; його ж: Палатограми українських звуків і система фонем української мови, „Питання слов'янського мовознавства”, кн. I, Львів, 1948- 230с.

Resümee

Der Artikel ist der Analyse der Verteilung der langen Konsonanten in literarischen Texten und den Ergebnissen des phonematischen Experimentes auf die Wahrnehmung der langen verlängerten und verdoppelten Konsonanten der Sprachträger der ukrainischen Sprache und anderer Sprachen gewidmet.

Жанри наукового стилю української мови XVI – XVIII століть

Наснко Галина

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Українська літературна мова XVI - XVIII ст. мала розгалужену систему функціональних стилів, серед яких називають офіційно-діловий, конфесійний, науковий, публіцистичний, художній. Вони мали значні відмінності в жанрових характеристиках відносно нової літературної мови, а також різний статус жанрів усередині кожного стилю. Науковий стиль XVI ст. представлений історіографічною літературою (хронографами), жанрами передмов, післямов, посьвят. Пізніше розвивається жанр граматичної, лінгвістичної літератури (граматики, тлумачні і перекладні словники). Науково-практичний жанр (порадники, календарі, травники, місяцеслови) функціонував на живомовній основі. Як вказують дослідники, він існував переважно в рукописній формі [Передрієнко 2000: 604].

У другій половині XX ст. дослідження історії української літературної мови зосереджувалося на проблемах становлення нової української літературної мови на народній основі та описі цих процесів передусім на матеріалах художнього й офіційно-ділового мовлення. Відтак значний корпус наукових текстів, писаних зокрема церковнослов'янською (слов'яноруською) мовою, залишався мало вивченим. Останнім часом посилилася увага до проблем функціонування різноманітних термінологічних систем у текстах того часу (граматичної, риторичної, медичної, біологічної, психологічної), що дозволяє встановити й інші їх стилетворчі параметри. Стаття присвячена проблемі жанрової диференціації наукового стилю української літературної мови того часу.

Українські наукові твори XVI – XVIII ст. мають давню традицію вивчення в літературознавстві. Помічає один із їх різновидів І.Франко. Книжницю „О единой истинной православной вѣрѣ” Василя Суразького він визначає як „перший учений, систематично уложений трактат в обороні православія проти закидів, піднесених із католицького боку” [Франко 1984: 230].

Ю.Яворський, публікуючи рукопис „Діалогу про смерть” (список із стародруку 1629 р.), відрізняє його жанр від засвоєних із польської традиції діалогів чи розмов: „Это – на наш взгляд – просто духовно-назидательный трактат в случайной диалогической форме – не более!» [Яворский 1912: 242].

В.Отроковський, один із слухачів семінару В.Перетца, досліджував суспільну та літературну діяльність Тарасія Земки. Аналізуючи його

передмови до видань Лаврської типографії, він відзначав їх подібність до наукових творів: так, передмова до „Літургіаріону” 1629 р., в якій автор дає пояснення та тлумачення термінів літургії, має вигляд вченого богословського трактату, а сам зміст викладено „з можливою для того часу науковістю”. [Отроковський 1921: 55, 75]. Погляд на передмови та післямови до давніх видань як наукові твори в українському мовознавстві усталений [Чепіга: 1988].

М.Возняк, аналізуючи в своїй „Історії української літератури” вплив Києво-Могилянської академії на розвиток письменства XVII-XVIII ст., ототожнює з трактатами навіть барокові проповіді: „Побудовані згідно з правилами риторики, ці проповіді мають виразний поділ на частини, відзначаються штучністю й формалізмом, переповнені порівняннями й іншими стилістичними прикрасами, зате бідні змістом і почуваннями, бо ж перш усього це богословські трактати, побудовані на правилах шкільної риторики” [Возняк 1992: 553]. Водночас він утримується від тільки негативної оцінки цих творів, визнаючи, що київська ученість привчала „розум до абстрактної думки, розвивала інтереси до письменства, яке... все-таки спричинялося до вироблення літературних форм і смаку. Поза тим мала київська ученість ту якість, що при її сприянні щезла тупа ненависть до всього чужого, яку бачимо в сучасній Московщині” [Возняк 1992: 553].

С.Єфремов, досліджуючи літературні рухи в Україні XVII ст., особливу увагу звертає на значення науково-просвітницької спадщини Києво-Могилянської академії. Відзначаючи формальні параметри наукових творів, він оцінював академічну схоластику негативно. „Переймаючи готові форми науки з Заходу, і особливо з Польщі, керівники академії взяли те, що на Заході вже кінчало свій вік – схоластичну мудрість середніх віків, коли тим часом у Європі наука і письменство звернули вже з старого шляху й виробляли нові форми та методи. На Заході були вже тоді й Шекспір, і Мільтон, і Сервантес, і Мольєр, не згадуючи вже про менш відомих письменників; наука і філософська думка дали вже таких світочів, як Копернік, Галілей, Кеплер, Ньютон, Джордано Бруно, Бекон, Декарт, Спіноза, Лейбніц. Проте великий рух відродження наук і мистецтва не дійшов на Україну; замість нього запанувала в центрі освіти, в Київській академії, середньовічна схоластика, закута у важку броню формальної думки, що прибивала на цвіту й морозила всяке живіше слово, всяке свіже, не убане в схоластичні рямці почуття. Для незміцнілого в культурному житті громадянства була це велика небезпека, бо привчала його ставитись до форми з більшою пошаною, ніж до змісту, бо загрожувала дорогою до всякого новаторства, бо зміцнювала, нарешті, ті форми, які розбити дедалі було важче, а які тим часом надзвичайно сковували поступ.” [Єфремов 1995: 161]. На думку С.Єфремова, саме це стало причиною занепаду літературної мови, яка „все далі одходить од живого джерела народної мови й перетворюється на той „словено-руській языкъ”, який характеризує писання

всіх вихованців Київської академії й од мертвущого впливу якого визволялись письменники тим більше, що далі вони стояли од академії. Та от лихо – тоді вони далі стояли й од джерела науки тогочасної...” [Єфремов 1995: 161]. У цілому негативно висловлювався про наукові методи в проповідях Й.Галятовського й І.Огієнко: оцінюючи способи побудови аргументації, він зауважував: „Из приведенного приклада Галятовский, собственно говоря, делает не вывод, строго логический, а просто у него рождается ассоциация по *сходству или по смежности*» [Огієнко: 5-6].

Детально проаналізував наукову спадщину доби XVI – XVII ст. Д.Чижевський, даючи класифікацію трактатів як основного її жанру. Пов’язуючи їх появу з впливом бароко, він називає кілька різновидів. Перший – це граматичні праці: граматики М.Смотрицького, словник П.Беринди. Другий – полемічний: „Тренос” Мелетія Смотрицького польською мовою, твори Касіяна Саковича, „Літос”, що, можливо, написаний йому у відповідь П.Могилою, „Палінодія” З.Копистенського, прикрашена тим самим бароковим пафосом, викриками, зворотами, дотепами, приповідками, панегіриками (Острозькому) та ... промовою Гербурта на варшавському сеймі” [Чижевський 1993: 334]. Третій різновид наукового трактату – суто науковий: це „Зерцало богословії” К.Транквіліона Ставровецького, І.Гізеля „Мир з богом чоловіку” (1661 та 1678), де викладена система моральної богословії, та популярно-наукові розвідки Михайла Андрелли. До таких відносить також праці Гаврила Домецького: трактат „Путь к вічності”(1784) та ще два, надруковані вже в 20-му столітті. Писані вони „простою” мовою, що її Чижевський називає зразком мови освіченого суспільства кінця 17 століття. Окремим етапом у розвитку барокового трактату слід вважати твори Григорія Сковороди. Це певний розквіт форми, присутній також у анонімному творі „Начальная дверь ко християнському добронравію”: тут відзначає дослідник і систематичний розвиток і афористичний виклад думок, а ознаками стилю називає антитетичність, повторення, порівняння, асонанси [Чижевський 1993: 336]. П’ятий різновид трактату – діалогічний: „Книга о смерті” (1626 р.) – про останні миті життя людини як приклад натуралістичного письма та трактати Ф.Прокоповича „Разговор дереводіла з купцем” та „Разговор гражданина з селянином та півцем церковним”, цінні як зразок фіксації природної ходи мови та індивідуальної характеристики персонажів.

Таке розуміння жанру закріпилося в сучасному літературознавстві: „трактат – науково-теоретична праця, в якій аналізується складна проблема, всебічно аргументується нова концепція автора, особливо в епоху Класицизму і Просвітництва”(ЛСД, 694). В окремих визначеннях помітна спроба пов’язати стилістику твору з особливостями індивідуально-авторського письма: „Трактат – особливий спосіб викладу наукового твору, в якому виражене й авторське ставлення до описуваного” [Пещак 1994: 266].

Водночас визначення жанру наукового твору часто залежить від розуміння синкретичного характеру давнього письменства. Так, автори колективної праці „Києво-Могилянська академія в іменах” вживають такі визначення. „Літопис” Григорія Грабянки „є своєрідною предтечею наукової монографії і водночас кваліфікується істориками літератури як історичний роман, бароковий за стилістикою, естетикою і світоглядом” [Апанович 2001: 151]. „Записки” Василя Григоровича-Барського – „це своєрідний історико-літературно-графічний звіт чвертьстолітньої мандрівки” [Хижняк 2001: 154]. „Пересторога Україні” Василя Дворецького (1669) – перший історико-політичний трактат в Україні” [Мицик, Хижняк 2001: 177].

Дослідники помічають близькість трактатів до підручково-посібникової літератури. Це пов’язано з їх функціональною тотожністю: у навчальному процесі використовувалися й теоретичні, й методичні праці. Так, знищений твір Стефана Зизанія „Пояснення Нікейського символу” („Катехізис”) „призначався як підручник для шкільного вжитку і як посібник для масового читача: тут можна було знайти відповіді на основні питання, які могли виникнути в перебігу православно-католицької полеміки, підібрані аргументи зі Святого письма та творів святих отців” [Старовойт 1996: 34].

Різні підвиди трактатів визначаються за предметом розгляду: „Мир з Богом чоловіку” Іноентія Гізеля 1669 р. – релігійно-етичний трактат [Кралуц 1991: 183]. Свого часу М.Возняк називав його „підручником для духовенства при виконуванні тайн, зокрема тайни покути”, а трактат Й.Галятовського „Наука альбо способ зложення казання” – першим „підручником з гомілетики” [Возняк 1992: 567].

Класифікація наукових творів попередньо може бути представлена таким чином. Жанри теоретичних наукових творів: трактат (теологічний, філософський, морально-філософський, граматичний). Науково-практичні твори: підручник (буквар, граматики, словник (перекладний, тлумачний, ономастикон тощо), також з філософії, математики, гомілетики та ін. ; травники та лікарські поради, календарі. І теоретичні, і практичні жанри могли мати діалогічну форму. Жанри, що поєднують ознаки кількох стилів: полемічний трактат (науковий та публіцистичний, художній стиль), літопис (науковий та художній), проповідь (ораторський та художній стилі), передмови та післямови (науковий, художній, ораторський).

Перспективу їх вивчення вбачаємо в мовознавчій аргументації стильових параметрів та ознак.

Література

Апанович, О. М.: Граб’янка Григорій Іванович. In: Києво-Могилянська академія в іменах : XVII – XVIII ст. Видавничий Дім „КМ Академія”, Київ 2001, с.151 – 152.

- Возняк, М.* : Історія української літератури: У 2-х кн. Львів 1992, кн.1.
- Єфремов, С.*: Історія українського письменства. Femina, Київ 1995 .
- Кралюк, П.М.*: Трактат Інокентія Гізеля „Мир з Богом людині” як джерело з історії вільнодумства. In: Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації. Наукова думка, Київ 1991, с. 183 – 193.
- Мищик, Ю.А., Хижняк, З.І.*: Дворецький Василь Федорович. In: Києво-Могилянська академія в іменах : XVII – XVIII ст. Видавничий Дім „КМ Академія” , Київ 2001, с.177- 178.
- Огиенко, І.І.*: Научные знания в «Ключе разумения» Іоаннікія Галятовскаго, южно-русскаго проповедника ХУІІ века. Б.м. ,б.р.
- Отроковський, В.*: Тарасий Земка – южнорусский литературный деятель ХУІІ в. In: Сборник ОРЯС 2/ 1921, Т.96, с. 1- 122.
- Передрієнко, В.А.*: Сильові різновиди староукраїнської мови. In: Українська мова. Енциклопедія. „Українська енциклопедія” ім.М.П.Бажана, Київ 2000, с.604 - 605.
- Пещак, М.М.* :Розвиток давньоруського і староукраїнського наукового тексту . Українознавство, Київ 1994 .
- Старовойт, О.* : Стефан Зизаній. Львів 1996 .
- Франко, І.* : Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. In: Франко І. Зібр. тв.: У 50-ти тт. Наукова думка, Київ 1984 ,т. 41,с. 194 – 470.
- Хижняк, З.І.* : Григорович - Барський Василь Григорович .In: Києво-Могилянська академія в іменах : XVII – XVIII ст. Видавничий Дім „КМ Академія” , Київ 2001, с. 154 – 155.
- Чепіга, І.П.*: Передмови й післямови до українських стародруків як джерело вивчення історії літературної мови. In: Мовознавство 5/1988, с.16-25. *Чижевський, Д.І.*: Історія української літератури. ВЦ „Академія”, Київ 2003 .
- Яворський, Ю.А.* : Пропавшая западно-русская книга «Диалог о смерти» 1629 г. In: Известия ОРЯС, Т. XVI, Кн. 4 . Санкт-Петербург 1912 , с. 217-242.

Умовні скорочення назв джерел

ЛСД – Літературознавчий словник-довідник. ВЦ „Академія”, Київ 1997

Summary

The situation of research of the genres of the scientific style in the Ukrainian language of 16-18 century are analyzed in the article.

Семантичний спосіб термінотворення як джерело поповнення термінологічної лексики

Павлова Ольга

Рівненський державний гуманітарний університет

Семантичний спосіб термінотворення (або термінологізація і транстермінологізація), як свідчить аналіз, був одним із перших словотвірних прийомів утворення термінологічних найменувань у музичній термінології англійської, французької, російської та української мов. Шлях пристосування загальноживаних слів у якості термінологічних позначень проходив, як правило, через семантичну спеціалізацію, яка починалась із вживання їх у особливих контекстах. В.П. Даниленко зауважує, що слова, які були взяті із загальнолітературної мови і пристосовані для найменування спеціальних понять, нерідко могли використовуватись одночасно в декількох галузях, у різних сферах [1977: 99]. Це були в основному багатозначні за своєю семантичною структурою слова. І в спеціальних галузях знань ці слова використовувались для вираження одного із притаманних їм термінологічних значень, яке виділялось контекстуально. При цьому вони не втрачали свого зв'язку із загальною мовою, залишались його приналежністю. Наприклад, в англійській мові: *button* – 1) *загальножив.* гудзик; 2) кнопка; 3) *год.* завідна головка в годиннику; 4) *тех.* засув; заглушка; 5) *муз.* гудзик (у смичкових музичних інструментів); *key* – 1) *загальножив.* ключ; 2) *муз.* ключ, тональність; 3) *жив.* тон, відтінок (про фарбу); 4) *тех.* клин; плішка; чека; шпилька; закріпа; 5) *ел.* ключ; кнопка; важільний перемикач і т. д. У французькій мові: *table* – 1) *загальножив.* стіл, 2) *загальножив.* стіл, їжа, 3) застілля, 4) *церк.* верхня частина вітваря, 5) *іст.* скрижаль, дошка, 6) *тех.* стіл, стіл-планшет; дошка, плита, полиця; пульт; щит, 7) *муз.* дека (музичних інструментів), 8) *геол.* плита; стіл; *morceau* – 1) *загальножив.* шматок, кусок; 2) уривок літературного, художнього твору; твір живопису, архітектури; 3) *муз.* п'еса; частина твору і т.п. В українській мові: *журавель*: 1) *загальножив.* великий перелітний птах; 2) *загальножив.* довга жердина, приладнена біля колодязя як важіль для витягування води; 3) *муз.* мікрофонний журавель (жердина, на якій кріпиться мікрофон); 4) *муз.* народний сюжетний танець, в якому танцюючі зображають журавлів; *ребро*: 1) *загальножив.* дугоподібний скелетний утвір людини і хребетних тварин від хребта до грудної кістки; 2) *загальножив.* частина кістяка якої-небудь споруди або предмета, яка щось підтримує чи скріплює собою; 3) місце, лінія перетину двох площин; 3) *муз.* горизонтальна риска, що з'єднує кілька восьмих нот і використовується замість хвостиків і т.д.

Традиційно використовуваний у музичній термінології, як і у багатьох галузевих термінологіях, семантичний спосіб був особливо активний біля самих витоків утворення термінологічних систем, відміченим у своєму розвитку стихійністю, несистемністю і нестандартизованістю. На цьому етапі розвитку терміносистем „метафора, як зазначає В.Е. Дубовський, була часом єдиним способом систематизації значень. Як правило, основою для перенесення ставали предмети домашнього побуту, частини тіла та інші об'єкти і явища оточуючого світу. Метафоричне перенесення здійснюється на основі аналогій” [1980: 90]. Для терміноутворення шляхом метафоричного перенесення значень характерно те, що об'єкт термінування має якусь спільну рису з тим предметом чи явищем, назва якого використовується в якості терміна. Це може бути схожість за зовнішнім виглядом, за виконуваною функцією, за кількісною ознакою, за розміщенням, за формою, за призначенням, за виникненням, за суміжністю понять та ін.

Спостереження за мовним матеріалом свідчить, що між словником загальних національних літературних мов і термінологічною сферою музикознавства, як і інших галузей знання, відбувається глибока та складна взаємодія за двома напрямками: лексичному і структурному. Термінологізація, транстермінологізація і детермінологізація є поширеними видами цієї взаємодії. Термінологізація загальнолітературних лексичних одиниць і транстермінологізація лексичних одиниць інших підмов науки та техніки – це активний спосіб терміноутворення в сучасних європейських мовах, результат семантичної деривації в рамках готового мовного знака, заснований на звуженні та спеціалізації значення слова або на метафоричному і метонімічному перенесенні значень, зумовлених певним оточенням [Циткіна 1988: 45].

При термінологізації звукова оболонка уже існуючого в загальнонаціональній літературній мові слова (або словосполучення) використовується для позначення нового предмета чи явища в цілях спеціальної комунікації [Левицький 2001: 44]. Це найменування, що носить непрямий/вторинний характер, набуває нового термінологічного значення, яке включається у смислову структуру даного слова як самостійне значення, пов'язане з іншими значеннями відношеннями семантичного творення. Нове термінологічне значення слова при співвідношенні з іншими значеннями утворює опозиції на основі загального семантичного інваріанта і протиставлення їм за диференційною ознакою: пряме значення – переносне значення; загальне значення – спеціалізоване значення [Циткіна 1988: 46].

Наприклад, англійські слова: *cap*, *head*, що вживаються і в загальнолітературній мові, і в підмовах музики і інших галузях науки та техніки, мають такі смислові структури: *cap* – *n.* 1) кепка; кашкет; капелюх; чепець; ковпак; 2) шапка (гриба); 3) вершок, кришка; 4) *tex.* ковпачок, головка; наконечник; насадка (сваї); 5) *розм.* новий обід, накладений на

стару пневматичну шину шляхом вулканізації; 6) пістон, капсуль; 7) *ел.* цоколь (електролампи); 8) формат паперу (14д x 17д); 9) *муз.* кришка музичного інструмента; *head:* 1) голова; 2) голова; керівник; 3) передня частина чого-небудь; 4) ніс (судна); 5) верхня частина, кришка; 6) *тех., гідр.* натиск, тиск стовпа рідини; 7) *буд.* верхній брус віконної або дверної коробки; 8) *мор.* топ (щогли); 9) *муз.* головка (ноти); головка (струнного інструмента) і т.д.

При транстермінологізації звукова оболонка уже існуючого терміна в одній галузі знання застосовується для позначення спеціально-професійного поняття із іншої сфери знання. При цьому відбувається, як правило, повне чи часткове переосмислення цього терміна. Наприклад, в музичну терміносистему англійської, французької, російської та української мов були перенесені такі лінгвістичні терміни: англ. *syllable* – франц. *syllabe* – рос. *слог* – укр. *склад*, англ. *word* – франц. *mot* – рос./укр. *слово*, англ./франц. *accent* – рос./укр. *акцент*, англ. *interference* – франц. *interférence* – рос. *интерференция* – укр. *інтерференція*, англ. *borrowing* – франц. *emprunt* – рос. *заимствование* – укр. *запозичення*, англ. *onomatopoeia* – франц. *onomatopée* – рос. *ономатопея*, *звукотрапеза* – укр. *ономатопея*, *звукотрапеза*, англ. *language* – франц. *langue* – рос. *язык* – укр. *мова* та ряд інших. Підтвердженням термінологізації та транстермінологізації, на нашу думку, варто вважати включення слова в одно-, дво- чи багатомовний словник з певної спеціальності та його функціонування в науковій мові для вираження спеціально-професійного поняття.

Детермінологізація, тобто перенесення термінів підмов науки та техніки в розряд слів загальноживаної мови, виступає зворотнім боком процесу термінологізації. Слід зазначити, що терміни і детермінологізовані одиниці мають більше схожих, ніж відмінних рис. Їхня найбільш суттєва відмінність полягає у функціонуванні в різних сферах мови. Наприклад, музичні терміни російської та української мов доволі часто функціонують у текстах, які рекламують парфюмерну продукцію, наприклад: „Парфюмерная вода Giordani Gold. Роскошный *дуэт* белого жасмина и туберозы сменяется чувственным *соло* шипровой основы, вокруг которой изысканные *ноты* этого совершенного букета сливаются в одно целое”; „Глубока теплота й чуттєвість цього аромату передається завдяки цитрусовій *ноті*, яку супроводжує притишена *мелодія* імбіру, основний квітковий *тон* та вишукані *звуки* ветівєру, анілі та шкіри” і т.д. При детермінологізації, як правило, відбувається перетворення семантичної структури слова, розширення смислового обсягу поняття, накопичення нових сем у значенні слова, розвиток переносного значення слова, тобто деспеціалізація. Відповідь на питання: „Чому саме даний процес відбувається з даними одиницями?” лежить в галузі соціолінгвістики. Активність у зміні семантичного обсягу терміна, що супроводжується зміною його

функціональних характеристик, простежується, на думку А.Е. Левицького, в результаті популяризації в суспільстві цілої низки термінів науки та техніки, котрі поступово починають вживатися у повсякденному житті людини [2001: 46].

Як показує проведене дослідження, всі метафоричні терміни підмов науки та техніки різних мов, у тому числі і підмови музики, можна розділити принаймні на дві лексико-семантичні групи.

Перша група термінів включає в себе терміни-антропоморфізми та терміни-зооморфізми, тобто термінологізовані назви частин тіла людини та назви тварин і їх частин тіла. Наприклад, в англійській терміносистемі музики вживаються такі терміни-антропоморфізми та терміни-зооморфізми: *lip* (загальнонавч. губа) → *lip* – муз. амбушюр; *shoulder* (загальнонавч. плече) → *shoulder* – муз. плече (дзвона), *tongue* (загальнонавч. язик) → *tongue* – муз. язичок (у духових інструментів), *head* (загальнонавч. голова) → *head* – муз. головка (скрипки, флейти); мембрана (ударних інструментів), *leg* (загальнонавч. нога) → *leg* – муз. ніжка (рояля), *rib* (загальнонавч. ребро) → *rib* – муз. обичайка (бічна частина корпусу струнних дерев'яних інструментів), *waist* (загальнонавч. талія) → *waist* – муз. талія (вузька частина корпусу смичкових інструментів), *body* (загальнонавч. тіло) → *body* – муз. корпус (музичних інструментів), *finger* (загальнонавч. палець) → *finger* – муз. туше (характер дотику, удару пальців до клавіатури), *bones* (загальнонавч. кістки) → *bones* – муз. кастаньети (іспанський музичний інструмент), *tail* (загальнонавч. хвіст) → *tail* – муз. хвостик (ноти), *frog* (загальнонавч. жаба) → *frog* – муз. колодка, колодочка (деталь смичка струнних музичних інструментів) і т.д.

У французькій підмові музики використовуються такі терміни-антропоморфізми і терміни-зооморфізми: *tête* (загальнонавч. голова) → *tête* – муз. головка (скрипки, флейти, ноти), *flanc* (загальнонавч. бік) → *flanc* – муз. ребро (дзвона), *bouche* (загальнонавч. рот) → *bouche* – муз. ротик (лабіальної дудки, сопілки), *lèvre* (загальнонавч. губа) → *lèvre* – муз. губа (лабіальної дудки, сопілки), *piéd* (загальнонавч. нога) → *piéd* – муз. ніжка (рояля), *bec* (загальнонавч. дзьоб) → *bec* – муз. мундштук (у духових інструментів) і т.п.

У російській терміносистемі музики функціонують такі терміни-антропоморфізми і терміни-зооморфізми: загальнонавч. *язык* → муз. *язык* – серце (дзвона), загальнонавч. *язычок* → муз. *язычок* – язичок (у духових інструментів), загальнонавч. *голова* → муз. *голова* – головка (ноти, труби, молоточка), загальнонавч. *ножка* → муз. *ножка* – ніжка (рояля), загальнонавч. *плечо* → муз. *плечо* – плече (дзвона), загальнонавч. *шейка* → муз. *шейка* – шийка (смичкових інструментів), загальнонавч. *челюсть* → муз. *челюсть* – щелепа (афро-кубинський музичний інструмент із щелепи віслиюка), загальнонавч. *ухо* → муз. *ухо* – вухо (дзвона), загальнонавч. *перышко* → муз. *перышко* – плектр, медіатор, загальнонавч. *журавль* →

муз. *журавль* – журавель (мікрофонний), загальноновжив. *кобылка* → муз. *кобылка* – кобилка, підставка (для струн у скрипки, альту, віолончелі та інш.), загальноновжив. *коза* → муз. *коза* – коза, волинка (народний духово-язичковий інструмент), загальноновжив. *хвостик* → муз. *хвостик* – хвостик (ноти), загальноновжив. *улитка* → муз. *улитка* – завитка (колкового ящика), загальноновжив. *волк* → муз. *волк* – вовк, дисонанс у нерівномірній темпеції, загальноновжив. *жираф* → муз. *жираф* – жираф, жирафоподібне фортепіано (різновид вертикального фортепіано) і т.д.

В українській підмові музики широко поширені такі терміни-антропоморфізми і терміни-зооморфізми: загальноновжив. *хвостик* → муз. *хвостик* (ноти), загальноновжив. *головка* → муз. *головка* (скрипки, ноти), загальноновжив. *ребро* → муз. *ребро* (дзвона), загальноновжив. *ротик* → муз. *ротик* (лабіальної дудки, сопілки), загальноновжив. *губа* → муз. *губа* (лабіальної дудки, сопілки), загальноновжив. *ніжка* → муз. *ніжка* (рояля), загальноновжив. *шийка* → муз. *шийка* (скрипки), загальноновжив. *плече* → муз. *плече* (дзвона), загальноновжив. *серце* → муз. *серце* (дзвона), загальноновжив. *жираф* → муз. *жираф* (різновид вертикального фортепіано), загальноновжив. *журавель* → муз. *журавель* (українська народна пісня-танець), загальноновжив. *кобилка* → муз. *кобилка* (підставка для струн у струнних інструментів), загальноновжив. *коза* → муз. *коза* (український та польський пневматичний музичний інструмент) і т.д.

Друга група термінів досліджуваної терміносистеми, як і багатьох інших, складається із термінологізованих назв предметів домашнього побуту. Наприклад, в англійській терміносистемі музики вживаються такі терміни цього типу: *case* (загальноновжив. коробка, ящик; футляр, чохол) → *case* – муз. корпус (у фортепіано); футляр (музичних інструментів); *hammer* (загальноновжив. молоток) → *hammer* – муз. 1) серце (дзвона); 2) молоточок (рояля); *desk* (загальноновжив. письмовий стіл) → *desk* – муз. пулітр, пуліт (підставка для нот); *hook* (загальноновжив. гак, гачок) → *hook* – муз. хвостик (ноти); *fork* (загальноновжив. виделка) → *fork* – муз. камертон; *box* (загальноновжив. коробка, ящик) → *box* – муз. амер. розм. рояль, піаніно; *bottles* (загальноновжив. пляшки) → *bottles* – муз. пляшки (ударний музичний інструмент); *brushes* (загальноновжив. щітки) → *brushes* – муз. щітки для барабанів; *washboard* (загальноновжив. пральна дошка) → *washboard* – муз. пральна дошка (ритмічний інструмент північно-американських джаз-ансамблів); *brush* (загальноновжив. щітка) → *brush* – муз. щітка (ударний музичний інструмент) та інш.

У французькій музичній термінології функціонують такі терміни – термінологізовані предмети домашнього вжитку: *table* (загальноновжив. стіл) → *table* – муз. дека (у струнних музичних інструментів), *bocal* (загальноновжив. пляшка) → *bocal* – муз. свистковий мундштук, *baguette* (загальноновжив. паличка) → *baguette* – муз. паличка (диригента), *marteau* (загальноновжив. молоток) → *marteau* – муз. серце (дзвона), *capsule*

(загальножив. кришка пляшки) → *capsule* – муз. свистковий мундштук, *fenêtre* (загальножив. вікно) → *fenêtre* – муз. резонаторний отвір, *perche* (загальножив. жердина) → *perche* – муз. мікрофонний журавель та інш.

У російській терміносистемі музики широко поширені такі терміни цієї лексико-семантичної групи: загальножив. *крышка* → муз. *крышка* (музичного інструмента), загальножив. *коробочка* → муз. *коробочка* (дерев'яний ударний музичний інструмент), загальножив. *палочка* → муз. *палочка* (диригентська), загальножив. *бич, кнут* → муз. *бич, кнут* (ударний музичний інструмент), загальножив. *бутылки* → муз. *бутылки* – пляшки (ударний музичний інструмент), загальножив. *щетки* → муз. *щетки* – щітки для барабанів, загальножив. *щетка* → муз. *щетка* – щітка (ударних музичних інструментів), загальножив. *стиральная доска* → муз. *стиральная доска* – пральна дошка (музичний інструмент), загальножив. *ключ* → муз. *ключ* (тональність), загальножив. *тарелки* → муз. *тарелки* – тарілки (ударний музичний інструмент), загальножив. *терка* → муз. *терка* – тертка (фрикційний музичний інструмент), загальножив. *котел* → муз. *котел* (деталь литаври) і т.д.

В українській музичній термінології вживаються такі терміни, які є термінологізованими предметами домашнього побуту: загальножив. *паличка* → муз. *паличка* (диригентська), загальножив. *молоточок* → муз. *молоточок* (фортепіано), загальножив. *сковорода* → муз. *сковорода* (дзвона), загальножив. *скринька* → муз. *скринька* (механічний музичний інструмент), загальножив. *тарілки* → муз. *тарілки* (старовинний ударний музичний інструмент), загальножив. *ложки* → муз. *ложки* (російський народний інструмент) і т.п.

Необхідно особливо підкреслити той факт, що термінологізація має місце не тільки в однокомпонентних термінах, але й у двокомпонентних термінах. Спостереження за мовним матеріалом свідчать, що в терміносистемі музики досліджуваних національних мов функціонують такі метафоричні двокомпонентні терміни: англ. *musical saw* – франц. *scie musicale* – рос. *музыкальная пила* – укр. *музична пила* (музичний інструмент), англ. *Dance of Death* – франц. *danse des morts* – рос. *пляска смерти*, англ. *lion's roar* – рос. *львиный рев* – укр. *лев'ячий рев* (барабан з жильною струною), англ. *barbershop singing* – рос. *парикмахерское пение* (манера багатоголосного імпровізованого співу народних пісень), англ. *soap opera* – рос. *мыльная опера* – укр. *мильна опера* (жартівливе позначення рекламних передач по радіо і телебаченню), англ. *dead interval* – франц. *intervalle mort* – рос. *мертвый интервал* – укр. *мертвий інтервал*, англ. *dirty notes* – рос. *нечистые звуки* – укр. *нечисті звуки*, англ. *sweet music* – рос. *сладкая музыка* – укр. *солодка музика* (назва сентиментальної салонної музики в США ХХ ст.) та інш.

Порівняльний аналіз метафоричних термінів музики англійської, французької, російської та української мов показує, що образи, покладені в

основу формування термінів, можуть часом збігатись, наприклад: англ. *hook* – франц. *crochet* – рос. *крючок* – укр. *гачок* (французького барабана); англ. *leg* – франц. *piéd* – рос. *ножка* – укр. *ніжка* (рояля); англ. *mouth* – франц. *bouche* – рос./укр. *ротик* (лабіальної дудки, сопілки); англ. *head* – франц. *tête* – рос./укр. *головка* (скрипки); англ. *lip* – франц. *lèvre* – рос./укр. *гу́ба* (лабіальної дудки, сопілки); англ. *giraffe* – франц. *girafe* – рос./укр. *жираф* (різновид фортепіано) і т.д.

В інших випадках в основу формування музичних термінів у чотирьох досліджуваних мовах покладені зовсім різні образи, наприклад: англ. *crown* (вінець, корона) – франц. *cerveau* (мозок) – рос./укр. *сковорода* (дзвона); англ. *shoulder* (плече) – франц. *bord* (край) – рос. *плечо* – укр. *плече* (дзвона); англ. *waist* (талія) – франц. *flanc* (бік) – рос./укр. *ребро* (дзвона); англ. *bell* (дзвон) – франц. *bonnet* (ковпак; чепець; шапка) – рос. *раструб* – укр. *горловина*; англ. *hammer* (молоток) – франц. *marteau* (молоток) – рос. *язык* – укр. *серце* (дзвона) і т.д.

Установлено, що термінологізації слів загальнолітературної мови і транстермінологізації термінів інших галузей наукового знання сприяють такі важливі фактори: логічний фактор, який полягає у тому, що у різних понять виявляються ідентичні ознаки; психологічний фактор, який виражається у тому, що нові об'єкти називаються на основі асоціації між ознаками даних і раніше відомих об'єктів; лінгвістичні фактори, які пов'язані із семантичними, граматичними, стилістичними аспектами міжсистемного запозичення лексичних одиниць; соціологічний фактор, який полягає в тому, що велика кількість термінів береться із терміносистем найбільш розвинутих для кожної епохи галузей знань [Лейчик 1982: 125-129].

Таким чином, можна зробити висновок, що семантичне перетворення вживаних слів, пристосування їх для вживання у новій якості – одиниць номінації спеціальної сфери мови здавна відомо термінознавству і зберігає в сучасному термінотворенні, у тому числі в галузі музикознавства, досить важливу роль як постійне і неминуче джерело поповнення термінологічної лексики. Це пов'язано, ймовірно, не в останню чергу, з тими характерними рисами, якими володіють утворені за допомогою цього способу терміни. До числа таких рис можна віднести однозначність, короткість, точність, простоту, дохідливість, легкість запам'ятовування і тісний зв'язок з рідною мовою.

Література

Даниленко, В.П.: Русская терминология. Опыт лингвистического описания. Наука, Москва 1977.

Дубовский, В.Е.: Об образности и её месте в системе терминов машиностроения в современном немецком и русском языках. In: Романское и германское языкознание 10/ 1980, с.89–95.

Левицкий, А.Э.: Функциональная переориентация номинативных единиц современного английского языка. Ред.-изд. отдел ЖГПУ, Житомир 2001.

Лейчик, В.М.: Люди и слова. Наука, Москва 1982.

Циткина, Ф.А.: Терминология и перевод (к основам сопоставительного терминоведения). Вища школа, Львов 1988.

Summary

The article deals with the semantic way of term-building in the musical terminology of English, French, Russian and Ukrainian. The contrastive analysis of metaphoric terms of music in the afore-mentioned languages is made. The main lexico-semantic groups of metaphoric terms are singled out, too.

Термінопоняття “мистецтвознавство” та його системотворчий потенціал

Іващенко Вікторія

Інститут української мови НАН України

Запропонована в наших попередніх дослідженнях методика ментально-мовного опису-моделювання будь-якої концептосфери (у тому числі й концептосфери “мистецтвознавство”) як множинності концептуальних структур передбачає такі основні етапи: 1) окреслення предметної сфери / предметних сфер, тобто галузі знань / галузей знань; 2) логіко-лінгвістичний аналіз імені концептосфери – ключової термінологічної одиниці та з’ясування її системотворчого потенціалу; 3) визначення топологічних параметрів опису-моделювання концептосфери шляхом віднаходження ключових концептів та субсфер, що профілюють термінопростір заданої концептосфери, а також з’ясування основних типів зв’язків між ними.

Об’єктом нашого дослідження є лише логіко-лінгвістичний аналіз термінопоняття “мистецтвознавство”, що передбачає: опис імені термінопоняття, визначення його змісту, обсягу, типу, формулювання вербального визначення термінопоняття, з’ясування типу вербального визначення, виявлення загальномовної лексикографічної інтерпретації вербального визначення, віднаходження родової та видових ознак, місця досліджуваного термінопоняття в системі інших мистецтвознавчих термінопонять, а також поділу термінопоняття.

1. Ім’я термінопоняття та його концептосфери. Український термін *мистецтвознавство* в ономасіологічному аспекті можна схарактеризувати як складне однослівне позначення (комполит). За обсягом інформації – таке, що має свій обсяг інформації, відмінний від обсягу інформації інших лексем. За структурним типом знакової одиниці – ціліснооформлене, двохосновне, розчленоване найменування, вторинне (похідне) від лексем *мистецтво* і *знати* (формально та семантично мотивоване), другого ступеня похідності, витворене змішаним (комбінованим) способом словотворення –основоскладання та суфіксації (*мистецтвознавство* ← *мистецтво* + транспозиційний суфікс –*в/ств*).

За термінотворчим потенціалом лексема *мистецтвознавство* вступає в епідигматичні зв’язки зі словотвірними похідними, витвореними способом: суфіксації (*мистецтвозав+ець*, *мистецтвозав+ч(ий)*); осново- та словоскладання (наприклад: *дослідник-мистецтвознавець*, *реставратор-мистецтвознавець*, *естетико-мистецтвознавчий*).

За номінативною дистрибуцією лексема *мистецтвознавство* сполучається з іменниками та прикметниками, виявляючи свій лексичний потенціал переважно в таких номінативних синтаксичних конструкціях (моделях): *A+N* (українське мистецтвознавство, офіційне мистецтвознавство, національне мистецтвознавство); *N+N* (серія “Мистецтвознавство”).

У семасіологічному аспекті найменування *мистецтвознавство* можна схарактеризувати як таке, що вживається: 1) в прямому значенні – “комплекс наук про всі види художньої творчості, їхнє місце в загальній системі людської культури”; “комплекс суспільних наук, що вивчають мистецтво – художню культуру в цілому та окремі види мистецтва, їхню специфіку та відношення до дійсності, їхнє виникнення та закономірності розвитку, роль в історії суспільної свідомості, взаємозв’язок із соціальним життям та іншими явищами культури, весь комплекс питань змісту та форми художнього твору”; “суспільні науки, що вивчають об’єктивні закономірності розвитку мистецтва”; “гуманітарні науки, що вивчають закономірності функціонування мистецтва, поєднують у собі історію і теорію мистецтва, а також художню критику” [ВЭФ: 438–440; СКЕС: 271; 338: 21; СЭС: 507; КШ: 202]; 2) в асоціативно-звуженому значенні (звуження значення відбулося за рахунок семантичного розвантаження первинного значення): “науки про пластичні чи просторові види мистецтв – декоративно-ужиткове, живопис, скульптуру, графіку, архітектуру” [КШ: 202].

Термін *мистецтвознавство* вільно сполучається з іншими словами, нейтральний щодо стилістичного забарвлення, вступає в різні типи зв’язків із іншими українськими термінами на основі спільних ознак. На питоми українському ґрунті в окремих контекстах може синонімізуватися з терміном *науково-мистецький*.

2. Зміст, обсяг і тип термінопоняття “мистецтвознавство”. Зміст термінопоняття “мистецтвознавство” організують такі суттєві ознаки: “наука / комплекс наук”, “мистецтво / творчість / культура”, “суспільний / гуманітарний”, “вид мистецтва / вид творчості”, “художній”. Обсяг цього термінопоняття – це всі відомі в минулому (і навіть поки що невідомі, проте можливі в майбутньому) науки про мистецтво. За ступенем розробленості – це наукове поняття; за предметною галуззю / галуззю знання – міжгалузеве; за ступенем складності – просте; за реальністю / ірреальністю предмета міркування – непорожнє; за змістом – абстрактне (позначає предмет, що спочатку існує в нашій свідомості, але відіграє важливу роль в організації нашого суспільного життя, практики й пізнання), позитивне, безвідносне (не має парного поняття); за обсягом означуваних предметів – загальне, нересструвальне, тобто таке, що належить до необмеженої кількості предметів.

3. Вербальне визначення термінопоняття “мистецтвознавство”, його тип та загальномовна лексикографічна інтерпретація. Вербальне визначення, або логічну дефініцію (детермінацію) зазначеного термінопоняття можна сформулювати так: “мистецтвознавство” (визначуване / дефінієндум / Dfd) – “наука або комплекс суспільних наук про мистецтво як художню творчість та його види, їхнє місце в загальній системі людської культури” (визначальне / дефінієнс / Dfn). Це атрибутивне судження, яке складається з двох понять: предмета нашої думки (суб’єкта судження – S) й ознаки (предиката судження – P), а також опущеної стверджувальної зв’язки “є”. За типом визначення – реальне, класичне / класифікаційне, тобто таке, що визначається через вказівку на найближчу родову ознаку й видову відмінність: визначуване поняття підводиться під інше, ширше, поняття, що є найближчим його родом (інтегральна ознака), і вказуються ознаки, що відрізняють визначуване поняття від інших понять, які входять до цього роду (диференційні ознаки). Загальномовна інтерпретація вербального визначення термінопоняття “мистецтвознавство” в українських лексикографічних джерелах виявляє себе у формулюванні – “наука про мистецтво” [ВТС: 525].

4. Родова та видові ознаки термінопоняття “мистецтвознавство”. Родовим для термінопоняття “мистецтвознавство” є поняття “наука / комплекс наук”. Це дифузне поняття – абстракція, що виявляє свою змістову організацію в дихотомії “один – багато” і визначається через синтез понять “форма суспільної свідомості”, “вид / види пізнавальної діяльності людини”, “система / системи знань”, “сфера / сфери людської діяльності”, “галузь / галузі знань”, “напрямок / напрямки в якій-небудь галузі знань”, “освіта / навички / знання” [ВТС: 586; СЭС: 863; ВЭФ: 673; КШ: 218]. Видові (диференційні) ознаки термінопоняття “мистецтвознавство”: “мистецтво / творчість / культура”, “суспільний / гуманітарний”, “вид мистецтва / вид творчості”, “художній”.

5. Системні відношення термінопоняття “мистецтвознавство”. На основі родової ознаки, або родового поняття, “наука” термінопоняття “мистецтвознавство” вступає у відношення прямого та опосередкованого підпорядкування (включення), що на рівні мовних форм вираження втілюється у відношеннях гіперо-гіпонімії між відповідними іменами цих понять, зокрема: лексею-гіпонімом мистецтвознавство і лексею-гіперонімом першого ступеня абстрагування наука (пряме підпорядкування); лексею-гіпонімом мистецтвознавство і лексемами-гіперонімами другого ступеня абстрагування форма, система, сфера / галузь, напрям (підпорядкування, опосередковане поняттям “наука”); лексею-гіпонімом мистецтвознавство і лексемами-гіперонімами третього ступеня абстрагування рівень, обізнаність, пізнання, уміння

(підпорядкування, опосередковане поняттям-абстракцією “освіта / навички / знання”).

На основі родової ознаки-абстракції “наука / комплекс наук” (перший ступінь абстрагування), а також видової ознаки-абстракції “суспільний / гуманітарний” термінопоняття “мистецтвознавство” вступає у відношення: 1) включення до абстракції “суспільні / гуманітарні науки”; 2) супідрядності із власне термінопоняттями, що виражають видову ознаку “віднесеність до суспільних / гуманітарних наук”, наприклад: “міфологія” (наука про міфи – стародавні народні оповіді про явища природи, історичні події тощо або фантастичні оповідання про богів, обожнених героїв, уявних істот), “релігієзнавство” (наука, що вивчає релігію, її історію, типологію та ін.) [ВТС: 533, 1024]; “військові науки” (система знань про збройні сили держави, їх історію, будівництво й тил; розвідку та іноземні армії; ведення бойових дій та дій із захисту Батьківщини; способи, засоби й методи радіоелектронної боротьби, військової навігації та маневрування бойових засобів; оборонну економіку; озброєння і військову техніку; системи управління та зв’язок; засоби захисту від зброї масового ураження тощо), “державне управління” (галузь юридичної науки, що вивчає виконавчу й розпорядчу діяльність держави) [<http://www.dissertant.org/documents/95>;

<http://www.lawbook.by.ru/Admin/Averjanov/1-2.shtml>] та ін.; 3) супідрядності з термінопоняттями-абстракціями, що виражають ту саму видову ознаку, наприклад: “економіка / економічні науки” (комплексна наукова дисципліна, що вивчає сектори – промисловість, сільське господарство, послуги тощо і галузі народного господарства країни – машинобудування, тваринництво, освіту тощо, умови та елементи виробництва – трудові ресурси, працю, управління, а також фінансово-матеріальний аспект якої-небудь галузі господарської діяльності), “історія / історичні науки” (наука / комплекс наук про загальний розвиток того чи іншого народу, країни або всього суспільства), “педагогіка / педагогічні науки” (наука / комплекс наук про виховання, освіту та навчання), “політика / політологія / політичні науки” (загальний напрямок, характер діяльності держави, певного класу або політичної партії; галузь науки, що вивчає політичну організацію і політичне життя суспільства, проблеми внутрішньої політики і міжнародних відносин; діяльність у сфері відношень між великими соціальними групами, класами, націями, державами), “психологія / психологічні науки” (наука / комплекс наук про закономірності виникнення, розвиток і форми вияву психіки в людини і тварини, про психічні процеси й властивості, які є компонентами діяльності й спілкування людей, поведінки тварин; навчальна дисципліна, що викладає зміст цієї науки), “соціологія / соціологічні науки / суспільні науки” (поліпарадигмальна наука, що досліджує соціальні форми, закони та закономірності функціонування й розвитку суспільства через взаємодію індивідів, їхніх груп, спільностей), “філологія / філологічні

науки” (сукупність наук, що вивчають мову й літературу якогось народу; культуру народу, виражену в мові та літературній творчості; сукупність наук, предметом вивчення яких у різних аспектах є мова й література), “філософія / філософські науки” (наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та мислення; особлива форма пізнання світу, що виробляє систему знань про фундаментальні принципи та основи людського буття, про загальні сутнісні характеристики людського відношення до природи, суспільства та духовного життя в усіх виявах), “юриспруденція / юридичні науки / правознавство / правничі науки” (сукупність наук з права) та ін. [ВТС: 256, 404, 713, 849–850, 1002, 1164, 1322, 1420; КПТС: 421; ГУПС: 250, 278; ЕС: 3; СКЕС: 516; РТ: 371; УМЕ: 697; ВЭФ: 1126].

На основі родової ознаки “наука” (перший ступінь абстрагування) та видової (диференційної) ознаки “мистецтво” термінопоняття “мистецтвознавство” вступає у відношення: 1) включення до абстракції “наука про мистецтво / творчість / культуру”; 2) супідрядності з термінопоняттями, що виражають видову ознаку “наука про мистецтво як творчу художню діяльність, художню культуру, спрямовану на створення духовних і матеріальних цінностей” (на мовному рівні воно представлене відношенням співгіпонімії), а саме: “етноестетика” (наука про національну своєрідність художніх культур, національне в мистецтві), “археологія” (наука, що вивчає давні побут і культуру людського суспільства на підставі речових пам’яток минулого, добутих розкопками), “естетика” (наука про мистецтво, про форми прекрасного в художній творчості, у природі та суспільстві), “етнографія” / “народознавство” (наука, яка вивчає культуру й побут народів світу, їх походження, розселення та культурно-побутові взаємовідносини), “етнологія” (порівняльне історичне вивчення народів і культур у середовищі, що їх оточує), “історія” (наука, що вивчає процес розвитку, послідовні зміни якої-небудь галузі природи, культури, знання), “книгознавство” (наука про книжку як явище культури та предмет виробництва), “культурологія” (галузь знання, пов’язана з вивченням духовної культури суспільства), “фольклористика” (наука, що займається збиранням і дослідженням народної творчості – фольклору) [ВТС: 25, 267, 268, 404, 436, 472, 1327]; “педагогіка культури” (напрямок у педагогічній думці, який розглядає процес навчання як зустріч людської особистості з об’єктивними цінностями, здобутками культури, їх інтеріоризацію в результаті збагачення духовних сил людини й творення нових цінностей), “психологія мистецтва” (галузь психології, яка вивчає психологічний зміст художньої творчості, закономірності сприймання і розуміння творів мистецтва, а також психологічні питання художнього виховання дітей та дорослих), “психологія творчості” (галузь психологічної науки, що вивчає закономірності процесу створення людиною нового, оригінального продукту – нових суспільних цінностей в науці, техніці, мистецтві; творчі моменти гри й навчання;

процес творчості, творчу особу, умови творчості тощо) [ГУПС: 250, 279–280]; “соціологія культури” (спеціальна соціологічна теорія, що вивчає закономірності функціонування культури в суспільстві: її місце і роль у суспільній системі; зміст, форми і напрями культурної діяльності; культурний рівень різних соціальних прошарків; культурні потреби та рівень їх задоволення; стан, зміст та ефективність діяльності соціальних інститутів та закладів культури, якісний склад кадрів у сфері культури; ситуацію на ринку художньо-культурної продукції; особливості публіки та репертуар культурних закладів; проблеми управління у сфері культури тощо), “соціологія мистецтва” (галузь соціології, яка вивчає мистецтво як інструмент соціалізації, досліджуючи витoki мистецтва, взаємовплив із суспільством, що його породжує), “соціологія музики” (галузь соціології мистецтва і художньої культури, предметом дослідження якої є соціально-музична сфера як специфічна соціально-художня реальність, “зіткана” із системи соціально-музичних відносин її суб’єктів і закріплена інституціонально), “соціологія театру” (галузь соціології мистецтва і художньої культури, предметом дослідження якої є театр як система соціально-художніх відносин, їх суб’єктів та інститутів), “соціологія художньої літератури” (галузь соціології мистецтва і художньої культури, предметом дослідження якої є функціонування і розвиток художньої літератури як специфічної підсистеми, “вбудованої” в соціум, відносини письменника, читацької публіки, критики, а також літературне життя як цілісність) [СКЕС: 541, 552, 557, 577, 579]; “кольорознавство” (комплексна наука про колір, що включає систематизовані відомості з фізики, фізіології, психології та суміжних з ними наук, які вивчають природний феномен кольору, а також відомості з філософії, естетики, теорії й історії мистецтва, етнографії, філології, теорії та історії літератури, які вивчають колір як явище культури) [http://tmn.fio.ru/works/33x/307/3_1.htm] та ін.

На основі ієрархії родових ознак “наука – сфера [діяльності] / галузь [знання] / система [знань]” як драбини абстракції (перший і другий ступені абстрагування) та диференційних ознак “творчість”, “вид творчості”, “художній” термінопоняття “мистецтвознавство” вступає у відношення: 1) бінарного включення: “мистецтвознавство – [наукова] творчість / [наукова] діяльність / система знань” і “мистецтвознавство – вид [наукової] творчості / вид [наукової] діяльності / галузь наукового знання / сфера [наукової] творчості / сфера [наукової] діяльності”, що кваліфікує термін мистецтвознавство як гіпонім; 2) супідрядності, або кореференції, на основі опозиції “науковий – художній”: “мистецтвознавство ↔ мистецтво як художня творчість / сфера художньої діяльності”.

На основі ієрархії родових ознак “наука / комплекс наук – сфера [діяльності] / вид діяльності / галузь [знання] / система [знань]” як драбини абстракції (перший і другий ступені абстрагування) та диференційної

ознаки-абстракції “*вид художньої творчості / вид мистецтва*” термінопоняття “*мистецтвознавство*” вступає у відношення супідрядності: “*мистецтвознавство як комплекс наук про різні види мистецтва*” і “*мистецтво як сукупність видів мистецтва / видів художньої творчості*”, що знаходить втілення у кореляції, наприклад, таких українських термінів: *мистецтвознавство (літературознавство “наука про художню літературу, її походження, сутність та розвиток” [ЛЭС: 198], музикознавство “наука, що вивчає музичне мистецтво в його відношенні до соціально-історичної дійсності, до інших сфер духовної культури людини, враховуючи його внутрішні закономірності та особливості” [МЭС: 362], кінознавство “сфера науки, що досліджує кіно як вид мистецтва та засіб масової комунікації, розглядаючи його в певній соціальній, економічній, політичній зумовленості, в контексті культури, у відношенні до інших видів мистецтва” [КЭС: 179], театрознавство “наука, яка вивчає історію та теорію театральної культури” [БД: 82] та ін.) – мистецтво (література “один із основних видів мистецтва; мистецтво слова; художня література” [ЛЭС: 186], музика “мистецтво інтонації, художнє відображення дійсності у звучанні” [МЭС: 359], кіно / кіномистецтво “вид художньої творчості, що сформувався на технічній основі кінематографії; важлива складова частина екранного мистецтва, що включає також твори, які ґрунтуються на інших засобах аудіовізуальної комунікації” [КЭС: 188], театр “вид мистецтва, що відображає життя в сценічній дії, яку виконують актори перед глядачами” [БД: 79]).*

На основі ієрархії родових ознак “*наука – форма, система, сфера / галузь, напрям, рівень, обізнаність, пізнання*” як драбини абстракції (перший, другий і третій ступені абстрагування) термінопоняття “*мистецтвознавство*” вступає також у відношення супідрядності: 1) із власне термінопоняттями, наприклад: “*антропологія*” (наука, що вивчає біологічну природу людини) [ВТС: 21]; 2) термінопоняттями-абстракціями: “*біологія / біологічні науки*” (наука / комплекс наук про закономірності життя і розвитку організмів), “*ветеринарія / ветеринарні науки*” (комплекс наук про будову тваринного організму, його життєдіяльність, способи запобігання хворобам тварин і їх лікування), “*географія / географічні науки*” (ряд зв’язаних між собою наук, що вивчають поверхню землі, природні умови, населення, економічні ресурси), “*геологія / геологічні науки*” (наука / комплекс наук про Землю, її речовинний склад, будову та розвиток), “*медицина / медичні науки*” (сукупність наук про хвороби, їх лікування та запобігання їм), “*природознавство / природничі науки*” (сукупність наук про природу, які вивчають будову, властивості й перетворення неживої та живої природи), “*техніка / технічні науки*” (галузь людської діяльності, пов’язана з вивченням, застосуванням і вдосконаленням засобів і знарядь праці; сукупність прийомів, навичок, що застосовуються в певній діяльності, певному ремеслі, мистецтві; професійне

вміння), “*фізика і математика / фізико-математичні науки*” (комплекс наук про будову, загальні властивості та закони руху матерії, а також про кількісні співвідношення та просторові форми дійсного світу; відповідні навчальні предмети), “*хімія / хімічні науки*” (комплексна наука про склад, будову, властивості та перетворення речовин; навчальний предмет, що викладає зміст цієї науки) та ін. [ВТС: 53, 85, 177, 513, 516, 946, 1244, 1321, 1344].

Отже, як засвідчують наведені приклади, за даними лексикографічних джерел родове поняття, під яке підводиться або до якого відсилається дефінієндум досліджуваного термінопоняття, виявляє себе як драбина абстракцій, що підтверджує положення про недискретність, розмитість меж науково-мистецьких (мистецтвознавчих) термінопонять, змістова структура яких характеризується відносно слабкою щільністю їхньої семантичної організації. Системотворчий потенціал термінопоняття “*мистецтвознавство*” як на рівні міжродової взаємодії, так і родо-видової взаємодії виявляє себе на всіх трьох ступенях абстрагування.

6. Поділ термінопоняття “*мистецтвознавство*”. Як родове термінопоняття “*мистецтвознавство*” можна поділити на такі видові термінопоняття, або розкласифікувати: за дихотомічною ознакою (*офіційне мистецтвознавство – неофіційне мистецтвознавство*); за видовізними ознаками (“*історичними періодами*” – *мистецтвознавство XIX ст., мистецтвознавство XX ст., мистецтвознавство XXI ст.*; “*за країною*” – *українське мистецтвознавство, італійське мистецтвознавство, американське мистецтвознавство* та ін.).

Видові поняття, або субпоняття, у свою чергу, є іменами відповідних субконцептів.

Отже, термінопоняття “*мистецтвознавство*”, будучи домінантним в організації семантики ментальності концептосфери “*мистецтвознавство*” є його логічною основою, яку можна й далі розгорнути в складну систему [прото]термінопонять та відношень між ними і за допомогою якої – визначити ключові концепти досліджуваної концептосфери в національно-мовних формах їхнього вираження. Однак перед нами стоїть дещо інше завдання: описати концептосферу “*мистецтвознавство*” не в ключових концептах, а за топологічними параметрами її організації в темінопросторі української науково-мистецької картини світу, що буде розглянуто в наступних дослідженнях.

Список умовних скорочень

БД – Барабан Л. І., Дятчук В. В. Український тлумачний словник театральної лексики / Наук. ред. П. М. Мовчун. – К.: Вид-во “СВС”, 1999. – 94 с.

ВТС – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2001. – 1440 с.

ВЭФ – Всемирная энциклопедия: Философия / Гл. ред. А. А. Грицанов. – М.: АСТ; Минск: Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.

ГУПС – Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 373 с.

ЕС – Алексеєнко Л. М., Олексієнко В. М., Юркевич А. І. Економічний словник: банківська справа, фондовий ринок (українсько-англійсько-російський тлумачний словник). – К.: Видавничий будинок “Максимум”; Тернопіль: “Економічна думка”, 2000. – 592 с.

КПТС – Краткий политический словарь / Сост. и общ. ред. Л. А. Оникowa, Н. В. Шишлина. – М.: Изд-во политической литературы, 1989. – 623 с.

КШ – Корінний М. М., Шевченко В. Ф. Короткий енциклопедичний словник з культури. – К.: Україна, 2003. – 384 с.

КЭС – Кино. Энциклопедический словарь / Гл. ред. С. И. Юткевич. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 640 с.

ЛЭС – Литературный энциклопедический словарь / Под общ. ред. В. М. Кожевникова, П. А. Николаева. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 752 с.

МЭС – Музыкальный энциклопедический словарь / Гл. ред. Г. В. Келдыш. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 672 с.

РТ – Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов: Пособие для учителя. М.: Просвещение, 1985. – 399 с.

СКЕС – Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Під заг. ред. В. І. Воловича. – К.: Український центр духовної культури, 1998. – 736 с.

СЭС – Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 1600 с.

УМЕ – Українська мова: Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. – 750 с.

Summary

The paper proposes a lingvo-logical description of the notion “art studies” and its systematic potential. It is based on the defining of the contents of the terminological notion, volume, type, as well as formulating of the verbal definition, and determining of the type of the verbal definition, outlining of the general language lexicographic interpretation of the verbal definition, defining of the basic and differential attributes, a place of the terminological notion in the system of the another art studies terminological notions, and division terminological notion.

Політико-правові засади формування української термінології

Ковальова Тетяна

*Національна академія державного управління
при Президентові України*

Розширення сфери функціонування української мови викликає потребу дослідження українського терміна як національно-культурного феномена. Особливу увагу привертає його етимологія і словотворення.

Не можна не погодитися з Б.Рицарем [2001:1] з приводу того, що стан термінологічної справи будь-якої держави відображує її цивілізованість. Тому кожна держава особливо дбає про стан національної фахової мови, який віддзеркалюється в державних термінологічних і галузевих стандартах. Щодо термінологічних стандартів, то технологія їх творення в ідеальному випадку повинна бути тривалим і виваженим процесом.

Вивчення історії українського наукового терміна засвідчує, що на ньому суттєво позначилися заходи радянської мовної політики дерусифікації. Сьогодні в термінологічному нормуванні яскраво простежуються дві термінотворчі традиції: одна зорієнтована на використання всіх наявних в українській мові способів і засобів, друга – на калькування з російської мови. Як зазначає Л.Масенко [2004:88], сучасний етап розвитку термінології і наукової та фахової мови в цілому певною мірою подібний до періоду 20-х років, тому пошук національних ресурсів термінотворення передбачає перевидання і вивчення термінологічних словників і теоретичних праць Інституту наукової мови, заснованого у 20-х роках і очолюваного А.Кримським. Зусиллям п'яти відділів (природничим, технічним, сільськогосподарським, соціально-економічним і мистецьким) з 1926 по 1929 рр. було видано 15 словників. Зараз проблема полягає в тому, як поєднати кращі здобутки термінотворчості 20-х років, яка орієнтувалася не тільки на іншомовні джерела, а й на внутрішні ресурси української мови, із сучасною практикою широкого використання в науковій і технічній мові інтернаціональних термінів, запозичених за посередництвом російської мови. Вихід можна вбачати у тимчасовому паралельному використанні обох традицій із перспективою вибору єдиної норми після апробації варіантів у науковому обігу. О.Ткаченко із сумом констатує, історія України останнього століття майже вся складається з катаклізмів, що не могло не позначитися на такому важливому складнику словникового складу, як термінологія. “Опрацьовану кількома поколіннями і словникову, і термінологічну лексику раз у раз оголошувано “шкідницькою”, а отже, і неприйнятною. І працю доводилося починати з нуля”[Українська мова

2002:24].

Однак уже в 1934 році комісія Народного комісаріату освіти для перевірки роботи на мовному фронті в питаннях термінології видала резолюцію, у якій було зазначено, що методологія укладання згаданих вище словників “відбиває ту політичну платформу, на якій стояв колектив Інституту української мови, будучи найактивнішим осередком Спілки визволення України. Ця методологія у своїй суті буржуазно-націоналістична. У застосуванні до української термінології ця методологія виглядає як лінія на цілковите відмежування української мови від інших мов, зокрема російської, як лінія, спрямована на самотність української мови, не безоглядне пересаджування на сучасний нам мовний ґрунт термінів доби феодалізму на Україні тощо” [Мовознавство 1934:144]. Зокрема, у резолюції “піддаються ostracizmu” такі терміни, як світломір (фотомер), утинок (сегмент), витинок (сектор), тютюнарня (тютюнова фабрика), кінарня (кінофабрика) та інші. Безумовно, зараз ці терміни здаються (та, власне кажучи, і є) архаїзмами, а інакше й не могло бути, оскільки директивним документом фактично було оголошено державну політику “зближення української і російської мов у галузі термінотворення”, а простіше кажучи, її русифікації, що в подальшому успішно й проводилося. Наслідки цього процесу спостерігаємо і зараз. Сучасна ситуація з українською термінологією характеризується, з одного боку, не впорядкованістю останньою, а з другого – слабким володінням українською мовою і, відповідно, відсутністю знань з української термінології серед переважної більшості фахівців особливо південно-східних регіонів України.

Простежимо, як це відображується в сучасній правничій термінологічній системі.

Законотворча практика часів незалежності показує, що здебільшого автори нормативно-правових актів або послуговуються термінами, що були в обігу в радянському законодавстві, або використовують терміни-інтернаціоналізми, або створюють нові за зразком російськомовної словотвірної моделі. Так, наприклад, термінологічне словосполучення *предварительное заключение* в українському кримінально-процесуальному праві калькується – *попереднє ув'язнення*. Слово *попередній* в українській мові має значення “який здійснюється перед чимось, передчує чомусь основному, підготовчий”. Отже, попереднє ув'язнення має означати першу стадію “основного” ув'язнення. Як зазначають автори “Російсько-українсько-англійського словника правничої термінології”, “з огляду на обвинувальний ухил радянського судочинства у цьому бала певна логіка” [Російсько-українсько-англійський словник 1994.:296]. Але цей захід застосовується не з метою попереднього покарання через позбавлення волі, а з метою запобігання певним діям обвинувачуваного шляхом позбавлення його волі на певний час. Це один із запобіжних заходів, і тому правильним буде термін

запобіжне ув'язнення, який і був зафіксований у правничій літературі 20-х років.

Російський термін *отчуждение* позначає дві його форми: добровільне і примусове. В українській правничій літературі 20-30-х років це розмежування передається двома термінами: добровільне – перевласнення (тобто зміна власника, перехід права власності від однієї особи до іншої), примусове – вивласнення (тобто втрата права власності). У сучасному вітчизняному праві, зокрема цивільному, вживається лише один термін-калька – відчуження.

Слід віддати належне законодавцю з приводу вживання в Цивільному кодексі України, прийнятому вже за часів незалежності, замість терміна *угода* (російське *сделка*) терміна *правочин*. Термін *угода* був незручний у використанні з кількох причин. По-перше, він є омонімічним щодо двох понять, позначуваних російськими словами *сделка* і *соглашение*. По-друге, він викликав певні труднощі або колізії при перекладі: *соглашение является разновидностью сделки – угода є різновидом угоди*.

Термін *бродяжничество* утворений за російською словотвірною моделлю і вживається замість *бродяство*, яке природне для українського словотвору: бродяга – бродяство, пияка – пияцтво й под.

Калькою з російської мови є термін *отказоодержувач* (*отказополучатель*). Оскільки йдеться про особу, яка набуває майно чи певні права згідно із заповідальним відказом і за більшістю ознак співвідноситься з поняттям *спадкоємець*, було б логічно побудувати український термін на означення *отказополучателя* за такою ж словотвірною моделлю, тобто *відказоємець*.

Поряд з тим, що дослідники аргументовано захищають українську термінологію від бездумного калькування з російської мови, не з усіма їх думками можна погодитися. С.Караванський зазначає, що “російська імперська бюрократія відгороджувалася від народу своєю окремою бюрократичною мовою... У цьому ключі виникло і слово *должностное лицо* замість колишнього *чиновник*.. Йдучи за цим зразком в УРСР скороспечено посадову особу, тоді як ми маємо чудове слово *урядовець*”. [Караванський 2001:50] Дозволимо собі з цим не погодитися, оскільки останнє має значення “який причетний до уряду, працює в уряді або в інших органах виконавчої влади”. Так, це справді чиновник. Але у зв'язку з реформуванням адміністративної системи України з'явився Закон України “Про місцеве самоврядування”, який відносить до посадових осіб працівників органів місцевого самоврядування, а не виконавчої влади.

Таким чином, робота з удосконалення й унормування української правничої термінології сьогодні потребує ретельної уваги. Держава повинна підтримати це нормативно, організаційно і фінансово. Перед термінологічним центром Інституту української мови Національної академії наук України необхідно поставити завдання про підготовку єдиного державного реєстру

законодавства України і фінансувати цей проект. Парламентарям же слід підтримати прийняття закону “Про єдиний державний реєстр «Термінологія законодавства України»”, метою якого є забезпечення ідентифікації термінів, які використовуються органами державної влади і місцевого самоврядування при прийнятті нормативно-правових актів, взаємодії органів влади з метою єдиного підходу до розробки і затвердження нормативно-правових актів, організації нормативно-довідкової інформації для взаємодії між органами влади.

Головною засадою розвитку української термінології і фахової мови повинно бути відродження української мови. Досягти цього можна, дотримуючись таких правил: добирати питома українські терміни, не запозичати чуже слово за наявності українського відповідника, запозичати термін з мови-оригіналу, засвоювати чужий термін за граматичними і правописними нормами української мови

Література

- Караванський, С.: Пошук українського слова, або боротьба за національне “Я”. Академія, Київ, 2001.
- Масенко, Л.: Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. КМ “Академія”, Всеукраїнське товариство “Просвіта” ім. Т.Шевченка, 2004.
- Проект Закону України “Про єдиний державний реєстр «Термінологія законодавства України»”. www.democracy.com.ua/ua/bill/52
- Резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в питаннях термінології. Мовознавство 1/1934, с.17-21.
- Рицар, Б: Засади унормування української фахової термінології. www.lp.edu.ua/ts.terminology/TK_concept.htm.
- Російсько-українсько-англійський словник правничої термінології. Труднощі терміновживання. Українська правнича фундація, Київ, 1994.
- Ткаченко, О.: До концепції нового “Словника української мови” (Перевидання з додатком чи новий словник?). Українська мова 1/2002, с.24.

Summary

World experience shows the language to have not only communicative function, but also political one at definite historic conditions. Ukrainian language was under the pressure of Russian language for a long time. This fact affects on deformation of its lexical and, in particular, on terminological structure. Actual task of terminologists is the revival of own Ukrainian term-formation model and refusal from Russian-speaking “cripples” on the level of vocabulary and word-formation. The State shall assist in it as legislative so and organization and financial way.

Про функціонування оцінних компонентів у значеннях лексичних одиниць українського просторічного ідіолекту

Труб Володимир

Інститут української мови НАНУ

Одним з цікавих завдань лінгвістичної семантики є дослідження особливостей функціонування оцінних значень у тлумаченнях лексичних одиниць (ЛО). Будь-яке оцінне судження передбачає, як відомо, наявність таких компонентів як: а) суб'єкт оцінки; б) об'єкт оцінки; в) її вид – окрема (естетична, етична, інтелектуальна, утилітарна тощо) або загальна оцінка; її знак (позитивний або негативний) і т.ін. – пор. [Арутюнова 1988]. Подальший аналіз оцінних компонентів, що містяться в структурі тлумачення ЛО, вказує на необхідність врахування таких додаткових параметрів як кількість оцінних суджень усередині значення ЛО, розрізнення ситуативної та постійної оцінки, напрямок транзитивності оцінок за наявності більш ніж одного оцінного судження, тип локалізації оцінки у тлумаченні – пор. [Труб 2007: 250 – 271]. Об'єктом окремої оцінки стають, наприклад, такі якості певної особи, проявом яких, на думку суб'єкта оцінки, і стала створена цією особою ситуація. Окрема оцінка в свою чергу часто імплікує загальну (холістичну) [Арутюнова 1988] – негативну або позитивну оцінку особи-каузатора ситуації. Напрямок транзитивності оцінок, як і їхній знак, може змінюватися і визначатися оцінкою чи то наслідків дії, чи то її суб'єкта. Позиція оцінних компонентів у тлумаченні може варіюватися і міститися в презумпції дескриптивної частини тлумачення, в її асерції, в презумпції модальної рамки мовця або в її асерції [Труб 2007: 250 - 271]. Багату інформацію для дослідження оцінних значень можна знайти в ідіолекті розмовно-просторічного лексикону української мови – пор. [Товстенко 2003].

Розглянемо детальніше кілька типових мовних структур, в яких здебільшого вживаються ЛО, значення яких містить оцінку, що йде від мовця. До них насамперед належать структури на зразок:

От Х! (От дурень(хам, пройдисвіт...))!; Ах ти ж Х! (Ах ти ж дурень(хам, пройдисвіт...))!

Це такий Х! (Це такий дурень(хам, пройдисвіт...))!

Як бачимо, в даних структурах змінній Х відповідає позиція, яку займає та чи інша оцінна одиниця. Спочатку зупинимось на деяких комунікативних особливостях вживання цих структурних моделей. Перші дві моделі слугують для відбиття ситуації, коли ситуативна оцінка надається мовцем безпосередньо в момент мовленнєвого акту, який по суті являє собою

„репортаж”, синхронний моменту оцінювання, що відбувається часто мимовільно (а в рамках першої моделі – навіть незалежно від наявності чи відсутності адресата мовлення). Дані структури є засобом вираження реакції мовця на свідомий вчинок певної особи чи притаманну їй ознаку, про що мовцеві стало відомо з попереднього дискурсу, розмови чи конситуації, які безпосередньо передували розглядуваному висловлюванню і власне стали його причиною. Натомість структура *Це такий X!* слугує для вираження адресованого слухачеві повідомлення про давно усталену постійну оцінку, надану на підставі багаторазових вчинків відповідної особи або неодноразових виявів її постійної ознаки.

Становить інтерес з'ясування обмежень, які накладаються на ЛО, здатні посідати в даних структурах позицію X. ЛО, яка займає дану позицію, має одночасно задовольняти принаймні двом умовам:

- 1) в її значенні міститься оцінка мовцем певної ситуації, яка поширюється і на особу, що стала каузатором даної ситуації;
- 2) ЛО X входить до складу асерції відповідного висловлення.

Вживання даних структур стає проблематичним, якщо ЛО X не задовольняє хоча б одній з наведених умов.

Так, в подібних структурних моделях не може фігурувати позначення особи, позбавлене будь-якої оцінності (невиконання першої умови). Такими, наприклад, є ЛО на позначення особи за її суто професійною ознакою:

**От учитель (інженер, агроном...)!; *Ах ти ж учитель (інженер, агроном...)!...*

Інша річ, що подібні ЛО можуть вживатися у структурах на зразок *Оце так X!* – пор. *Оце так учитель (інженер, агроном...)!*, функція яких полягає у наданні негативної (утилітарної) оцінки фахових якостей відповідної особи.

Аналогічним чином в розглядуваних структурах не можуть нормативно вживатися ЛО на позначення виконавців одноразових негожих дій: *?От вбивця!*; *?От терорист!*; *?От крадій!* Хоча дані ЛО позначають виконавця безумовно несхвальної дії, їхнє значення, однак, не містить оцінки відповідного діяча, яка йде від мовця. В ньому немає такої підсумовуючої „інтегруючої” ознаки, яка б стала об'єктом оцінки мовця. Тільки наявність такої оцінки є необхідною умовою вживання ЛО у розглядуваних структурах. Це особливо добре видно на наступному російському прикладі. Так, про злодія, який щось вкрав, погано сказати: *?Вот вор!*, але цілком нормально сказати *Вот ворюга!* або *Ах ты ворюга!* Адже значення ЛО *ворюга*, на відміну від *вор*, доповнене узагальненою негативною оцінкою, яка йде від мовця. Порівн. також укр. *?От злодій!*, але *От злодюжка!*; *От злодюга!*

Отже, прототипові нормативні вирази, утворювані на базі розглядуваних структурних моделей, повинні обов'язково містити в позиції X оцінні ЛО,

які відбивають оцінку мовця. Розглянемо механізми функціонування ЛО, які задовольняють цим вимогам.

Вирази на зразок *От X!*; *Ах ти X!*, в яких фігурують подібні ЛО, передбачають, що:

а) на підставі щойно сприйнятої інформації про свідомий вчинок чи ознаку певної особи, мовець здійснює акт узагальнення, підводячи відповідну дію під певний стереотип поведінки, яка зазвичай засуджується соціумом – суспільство надає такій поведінці той чи інший вид окремої негативної оцінки;

б) поділяючи з соціумом його оцінку, мовець доповнює її власною загальною негативною оцінкою відповідної особи, яка може супроводжуватися емоцією різної інтенсивності.

Наприклад, вираз *От пройдисвіт!* передбачає, що дізнавшись про свідомий вчинок особи, про яку йшла мова, мовець підводить цей вчинок під поведінковий стереотип, притаманний людині, яка зазвичай намагається видавати себе не за того, ким вона є насправді, заради отримання винагороди, на яку вона об'єктивно не заслуговує – адже її реальні можливості є набагато меншими за ті, що в них вона прагне переконати оточуючих. Така поведінка викликає негативну етичну оцінку соціуму – оцінку, до якої пристає і мовець, доповнюючи її загальною негативною оцінкою відповідної особи.

Вираз *От хам!* підводить чиїсь конкретні вислови у розмові з іншою людиною під стереотип взаємин, типовий для тих, хто порушує прийняті у соціумі норми коректного спілкування між людьми різного чи однакового соціального статусу, виявляючи неповагу до співрозмовника. Подібна поведінка так само викликає негативну етичну оцінку мовця, до якої додається його загальна негативна оцінка відповідної особи.

Вислів *От дурень(дурепа)!* вказує на те, що обговорюваний вчинок певної особи засвідчує її недостатній інтелектуальний розвиток і тому отримує від мовця негативну інтелектуальну оцінку разом з загальною негативною оцінкою цієї особи.

Вигукуючи *От халамидник (шантрапа, задрипанець...)!*, мовець тим самим надає негативні естетичну, інтелектуальну, утилітарну оцінки особі, чий зовнішній вигляд, одяг, манери вказують на малоосвічену людину з низьким соціальним статусом, через що її спосіб спілкування та поведіння в суспільстві суттєво поступається відповідним нормам, яких мають дотримуватися допропорядні члени соціуму, до яких мовець зараховує і себе. Все це викликає у мовця загальну негативну оцінку даної особи.

Вислів *От потвора!* вказує на те, що побачивши ту чи іншу людину (або її зображення), мовець надає її зовнішності негативну естетичну оцінку, яка переходить і в загальну негативну оцінку цієї особи.

Вигуками на зразок *От негідник (мерзотник, паскудник, поганець, виродок...)!* мовець піддає різкому осуду (негативна етична оцінка,

доповнена загальною негативною оцінкою та підсилена інтенсивною емоцією обурення) негідний, підступний вчинок особи, яка заради досягнення своєї мети здатна завдавати великої шкоди іншим.

Принагідно зазначимо, що деяким подібним ЛО притаманні цікаві гендерні протиставлення. Так, ЛО *паскудник*, *мерзотник*, *поганець* вказують на особу чоловічої статі. Натомість еквівалентні їм за „ступенем провини” ЛО *паскуда*, *мерзота*, *погань* можуть вживатися стосовно будь-якої особи незалежно від її статі.

Разом з тим обмеженим є вживання у подібних структурах різноманітних ЛО, значення яких містить негативну інтелектуальну, етичну чи утилітарну оцінку, викликану невідповідністю між віковою характеристикою особи та її діями, вчинками чи інтелектуальними даними (пор. *пацан*, *соплій*, *шмаркач* і, з іншого боку, *дилда*, *здоровило...*).

Як ми бачили, структура *От X!* нормативно передбачає, що інформація, яка стала підставою для вживання даної структури мовцем, міститься в дискурсі, який безпосередньо передує відповідному вислову. В той же час для розглядуваних ЛО ця умова не виконується – відповідні підстави не можуть бути експліковані в попередньому контексті. А без такої експлікації дані ЛО сприймаються тільки як вказівка на юний чи поважний вік особи. Але вік людини – це властивість, яка від неї не залежить, тобто це те, що не може підлягати осуду. Саме тому виглядають досить дивними вислови на зразок: *? От пацан (соплій, шмаркач...)!; ?От дилда (здоровило...)!* Такі позначення передбачають, що інформація, яка є підставою для їхнього вживання, має міститися не в попередньому контексті, а реалізовуватися **разом** з даними позначеннями чи навіть після них, відтак слугуючи закономірним поясненням (виправданням) їхнього попереднього вживання.

ЛО на зразок *пацан*, *соплій*, *шмаркач* можуть фігурувати в структурі виду *Ах ти (ж) X!* і деяких інших, поширених конкретною інформацією, яка слугує обґрунтуванням вживання даної ЛО. Ця інформація і конкретизує дії чи ознаки особи, які стали підставою для реакції мовця: *Ах ти ж шмаркач (соплій...!, ти ще будеш мене вчити?* або *Цей пацан (шмаркач...) буде мене вчити?* Відповідні вислови виконують функцію осуду певної особи за те, що вона, не досягши повноліття або не маючи необхідного досвіду, претендує на виконання праці, що вимагає глибоких фахових знань або ж поводить ся так, як личить тільки дорослій, досвідченій людині. В цілому подібні вислови виконують функцію негативної інтелектуальної, утилітарної чи етичної оцінки, яка переходить у загальну негативну оцінку. Недоречність уживання таких ЛО в структурі *Це такий X!* (порівн. *?Це такий пацан (соплій, шмаркач...)!*) закономірно пояснюється тим, що застосування цієї структурної моделі має обґрунтовуватися неодноразовими діями даної особи або її постійною ознакою. Натомість поточна вікова характеристика людини аж ніяк не може слугувати її постійною ознакою.

З іншого боку, ЛО *дилда, здорово* мають значення, яке вказує на негативну оцінку особи через невідповідність її рис, вчинків нормативам поведінки, яких можна очікувати від цілком дорослої, свідомої людини. Ці ЛО так само можуть бути вжиті лише у складі висловлення, в якому експліковано конкретні вияви такої невідповідності. Подібні висловлення переважно будуються за структурною моделлю *Це такий Х: Отака дилда, років двадцяти чотирьох, вже одружений, а дурний аж світиться* (негативна інтелектуальна оцінка, що переходить у загальну негативну оцінку, яка розташована в асерції модальної рамки мовця).

Дещо схожі особливості функціонування притаманні ЛО, які являють собою образливі назви представників різних народів – порівн. *кацап, москаль* (про росіян), *лях, пшек* (про поляків), *шваб* (про німців) і т.ін. Тут так само йдеться про іманентну ознаку людини, яка притаманна їй незалежно від її волі і в якій її об'єктивно не можна звинувачувати. Але, на відміну від попереднього випадку, такі ЛО взагалі не передбачають обов'язкової конкретизації підстав загальної негативної оцінки відповідної особи. Річ у тому, що ця негативна оцінка міститься не в асертивній частині тлумачення ЛО, а в презумпції її модальної рамки. Справді, такі ЛО спираються на заздалегідь існуючу прагматичну презумпцію негативного ставлення мовця до того чи іншого народу, а відтак – і до будь-якого їхнього представника. Тому в подібних випадках експлікація конкретних підстав даної негативної оцінки стає надлишковою. Адже йдеться про усталену оцінку, яка існує сама по собі і абсолютно незалежно від поточного дискурсу. Крім того презумптивний статус даної оцінки автоматично виводить її за межі асертивної частини подібних структур, тобто суперечить другій умові, якій мають задовольняти оцінні ЛО, що в них використовуються. Ці обставини і пояснюють дивність вживань на зразок: ? *От кацап (лях, шваб...)*; ? *Ах ти ж кацап (лях, шваб...)*!; ? *Це такий кацап (лях, шваб...)*

Разом з тим такі ЛО абсолютно нормально вживаються у структурах типу *От Х!* “у супроводі” деяких прикметників – пор. (1) *От клятий москаль (шваб...)*!. За цих умов висловлення на зразок (1), природно інтерпретувати наступним чином. Як добре відомо мовцеві, особа, що її позначає ЛО Х, є представником народу, до якого мовець ставиться негативно, і це ставлення природно поширюється і на цю особу. На думку мовця, вчинок даної особи, про який йшлося в попередньому контексті, є типовим виявом саме тих рис, притаманних відповідному народу, які мовець оцінює негативно. Відтак вислів на зразок (1) є, так би мовити, “репортажем” про актуалізацію негативного ставлення мовця до представників даного народу. Механізм цієї актуалізації полягає в тому, що загальна негативна оцінка, яка першопочатково міститься в презумпції модальної рамки ЛО типу *москаль (шваб...)*, переходить в асертивну частину модальної рамки висловів на зразок (1).

Узагальнюючи спостереження за особливостями розглядуваних оцінних ЛО, можна зробити висновок, що вони поділяються на контекстно-залежні та контекстно-незалежні. Контекстно-залежні ЛО вимагають висвітлення конкретних підстав, які обґрунтовують вживання даної ЛО у найближчому попередньому контексті, інші (як от оцінні ЛО на позначення вікових характеристик особи) – у тому ж висловленні, в якому фігурує дана ЛО. Натомість ЛО, в яких оцінний компонент міститься в презумпції модальної рамки мовця (зокрема – образливі назви представників різних народів) є контекстно незалежними. А нормативність висловів на зразок (1) пояснюється тим, що відповідний прикметниково-іменниковий комплекс стає контекстно-залежним, і це робить природним його вживання у структурах *От X!* чи *Ах ти ж X!*

Відмінності у сполучуваності контекстно-залежних та контекстно-незалежних ЛО виявляють себе, зокрема, у доречності / недоречності вживання оцінної ЛО в позиції суб'єктного актанта при дієсловах на позначення нейтральної дії, тобто дії, яка нормативно не може стати об'єктом оцінки. За таких умов семантична інтерпретація речення не вимагає взаємодії оцінних компонентів, оскільки значення дієслівного присудку не дає жодних підстав для оцінювання позначуваної дії. Подібні сполучення є більш прийнятними для контекстно-незалежних ЛО – пор., наприклад, *Кацап (лях, шваб...) посміхнувся*. Натомість для контекстно-залежних ЛО, у яких оцінний компонент міститься в асерції модальної рамки мовця, такі сполучення є менш прийнятними. Адже такі ЛО, вимагаючи підстави для свого вживання, тобто власне об'єкта оцінки, „не знаходять його” у значенні нейтрального дієслова – пор. *?Дурень (наскуда, шмаркач, соплій...) посміхнувся*.

Література

Арутюнова Н.Д.: Типы языковых значений. Оценка, событие, факт. – М., 1988, 339 с.

Труб В.М.: Особливості семантичної інтерпретації лексики і висловлення (цільові, модальні, темпорально-просторові та оцінні аспекти). – Київ, Видавничий Дім Дмитра Бураго – 2007, 324 с.

Товстенко В.Р.: Просторіччя в українській мові як структурно-функціональне явище. – Київ 2003, 279 с

Summary

The paper deals with the peculiarities of functioning of evaluation in the definitions of lexical units belonging to the lexicon of ukrainian popular language. The author examines the restrictions for the lexical units being used in the evaluation structural patterns which are typical for the popular language.

Градаційна лексика української мови

Марчук Людмила

Кам'янець-Подільський державний університет

Градаційна лексика – це слова чи словосполучення, які вживаються в мовленні для вираження градаційного значення. Градація розглядається як «розташування послідовно нагромаджуваних семантично близьких і, або синтаксично однотипних компонентів конструкції в напрямі поступового наростання, посилення або (значно рідше) спаду, послаблення (з відповідним наростанням або спадом інтонації) інтенсивності їх значення, а частіше – просто емоційно-експресивної характеристики всього висловлення. Відповідно виділяється висхідна градація, або клімакс, і спадна градація, або антиклімакс» [«Українська мова» 2000: 696]. З латини *gradation* перекладається як «поступове підвищення, посилення, від *gradus* – крок, ступінь» [«Українська мова» 2000: 101]. Динамізм наростання чи падіння ознаки в лексичних одиницях на шкалі градації передаються градаційними опозиціями, де межові члени виконують антонімічні функції, а члени, які розташовані від «норми» до 0 – вище/нижче – синонімічні (функція часткових синонімів). Градаційна лексика поділяється на **основну**, до якої входять прикметники, іменники, дієслова, в яких градаційне значення лежить в основі лексеми, і **допоміжну**. До основної відносимо: 1) лексеми, у яких градаційне значення передається на рівні синонімії/антонімії; 2) у випадках виконання функції градатора в градаційних лексемах афіксами (префіксами і суфіксами): робити – **недоробити**, **переробити**; ходити – **находитися**; вовк – **вовчище**; нога – **ніжка** – **ножища**; красивий – **кращий** – **найкращий** тощо. Пор.: «*Смішно й уявити власну персону в лакових туфлях на височених підборах, із кучерявою, мов у баранця, високою копицею фарбованого волосся, довжезними яскравими нігтями...*» (Т.Зарівна); «*...На той час їх багато вийшло друком, незабутні мої перші детективні друзі у м'яких палітурках: Агата Крісті, Себастьян Жапрізо, Міккі Спілейн і, звісно, – незбагнений, **найкращий** на той час, дефіцитний, справжній американський, як джінси «LeviS», – Джеймс Гедлі Чейз*» (Л.Денисенко). Допоміжна лексика – це слова, що виконують функцію градаторів і беруть участь у переданні градаційного значення в поєднанні з основними засобами. До допоміжної лексики належать прислівники міри і ступеня зі значенням міри і ступеня, займенники, частки, сполучники. Допоміжну лексику розглядаємо як семантичні одиниці, що мають незалежний статус. Вони мають такі особливості: 1) кількість власне градаційних слів (безпосередньо допоміжних градаційних слів) невелика; 2) більшість з них є незмінними

(позбавлені флексій); 3) виконують підсилювальну градаційну функцію біля флективних одиниць.

Градаційна семема ступеня величини ознаки «найвищий/найнижчий ступінь ознаки». «граничний ступінь ознаки» є вихідною одиницею градаційного значення і репрезентує мовну семантику, яка пояснює мисленнєвий зміст градації. Градосема (градаційна сема) – це аналог словоформ, до плану змісту яких входять лексичний, словотвірний і граматичний аспекти значень.

Градаційна функція і семантика властиві як самостійним, так і службовим словам залежно від умов комунікації і логіко-психологічної суті їх значення. Самостійні слова із значенням змінної ознаки в ролі градаційного синтаксичного члена (предиката) виконують а) градаційну функцію: «Мені здається, що тільки в цій тиші є правда й **величезний** сенс життя» (І.Роздобудько), див.: *великий, величезний, найбільший*; б) градаційно-оцінну: «О, вони, мабуть, жерли заборонені плоди з **такою шаленою пристрастю**, яка нам і не снилася!» (І.Роздобудько). **Такий (а)** біля прикметника, що передає оцінку, використовується для підсилення будь-якої ознаки (така + шалена). Значення означальних слів у сучасній семантиці називаються предикативними або сигніфікативними [Арутюнова 1988; Ивин 1970; Васильев 1990].

Предикативні значення визначаються відношенням до мислення людини про світ і характеризуються другими членами поляризованих параметрів. «Предмет і ознака, конкретне і абстрактне/ простір і час, портрет (образ) і окремих мазок, дифузність і розчленованість, таксономічна ієрархія і ієрархія семантичних «просторів», автономність і залежність [Арутюнова 1988: 156-250]. Виділені поляризовані параметри передають естетичне ставлення до світу і спрямовані на функціональний аспект слова. Пор. *хороший* -> = «досвідчений, вмілий, добрий фахівець»; *прекрасний (чудовий)* вчитель, фахівець // = «який має надзвичайно позитивні риси, моральні якості; наділений надзвичайним умінням». Функціональний компонент у значенні слова охоплює широку семантичну валентність до градаційних і градаційно-оцінних тлумачень.

Предикативне значення, включно із семою модальності, мірильні стосунки суб'єкта до об'єкта передають суб'єктивні погляди, тому предикативні значення є змінною величиною естетичного наповнення: *чудова* (= *дуже якісна*) картина; утилітарного: *чудовий* (= *дуже підготовлений*) студент; сенсорно-смакового: *чудова* (= *надзвичайно смачна*) груша. Порівняємо інтерпретацію градаційних оцінок: *Ця картина (студент, груша) краща, ніж та// Картина (студент, груша) краща за всі, що є на виставці.*

Ядром предикативної градаційної лексики є дієслова розміру, величини: *збільшуватися, зменшуватися*; кількості: *товстіти, худіти*;

абстрактної кількості – *перебільшувати, применшувати*; сили, швидкості: *прискорити, уповільнити*.

Такі дієслова виражають градаційну семантику через присутність в їхній семантичній структурі градусеми: *збільшити* – «робити більшим за кількістю, розміром, тривалістю»– *збільшити випуск товарів, збільшити об'єм*. «Мені здається, у мій час праведників **збільшується**» (І.Роздобудько) – *збільшується число праведників (кількість)*. «Ніхто з нас, нині живущих, не може нести відповідальності за давні неспокутувані гріхи. Але кожен з нас зобов'язаний їх не повторити і не **примножити**» (Л.Костенко) *примножити* – збільшити. «Кімната знов наче **побільшала...**» (А.Дімаров). «Зменшити»– зробити менше за величиною: «Окрім просторів, украм поки що можна було чванитися і кількістю своїх жителів, лави яких, щоправда, рік у рік **зменшувалися** і без війни і тифу чи курячого грипу, а тільки чомусь від хвороб, якими хвалилися країни не те що не космічні, а ті, що лишень здобувалися на підводах чи велосипедах» (М.Матіос). «Пропрезидентські сили... домоглися того, що у Верховній Раді фракція комуністів **зменшилася** наполовину» (Д. Павличко). «Ви пригадуєте, від чого страждали і **кількісно зменшувалися** укри? Від діареї» (М.Матіос). Наступне значення – «стати більшим за ступенем, інтенсивністю» – *збільшити страждання, жагу, бажання* тощо.

Пор.: *Не йди туди, куди тебе не кличуть.*

Не думай так, як думалось давно,

*Бо пані Слава хоче – **возвеличить**,*

А хоче – кине у якесь багно (Г.Чубач) – *возвеличить*: «зробити вищим за значенням». До такого типу дієслів належать і *товстіти* – «ставати товстішим», і *худіти*, а також синоніми до цих значень. «Дивувалась про себе, як вона в ній і вміщалася: Люба так і лишилася підлітком, не до поправок було, хіба що трохи **роздалася** в стегнах та **налилася** в грудях, що до заміжжя були наче пуп'янки» (А.Дімаров), *роздалася, налилася* – збільшилася в розмірі.

«Жінки і діти все **прибували**» (І.Багрянний), *прибували* – збільшувалась їх кількість..

«А тут усе з точністю до навпаки: простір тасмних сходів, якими вона ходила малою, **розгортається** до безкінечності, а час – до вічності» (М.Гримич). «Та потім колона **дедалі все більше розтягувалася**. Скоро вона **розтяглася на добрий кілометр**» (І.Багрянний).

Від семантики градаційної дієслівної лексики залежить і відображення прагматичних аспектів градаційних висловлювань – вираження градаційних ознак.

Логіко-психологічна суть значень самостійних слів, що виконують градаційну функцію чи градаційно-оцінну функцію, абстрактна і складається із категоріальних компонентів (*мірити* – *виміряти, більше-менше*).

У градаційних судженнях слова, що вказують на ступінь якості, відіграють спеціальну градаційну функцію – *скільки і який* – і призначені актуалізувати градаційне значення в мовленні в процесі комунікації. Вказівні слова беруть участь у функціонуванні градації та її кваліфікації на інформативному рівні. Наприклад, прийменник *понад* із знахідним відмінком передає значення «перевищення якої-небудь кількості»: *працювати понад силу*.

Основною групою градаційної лексики в системі типології градаційного значення є якісні і кількісно-оцінні прикметники, що позначають градаційні ознаки, властиві живим і неживим предметам [Шрамм 1976]. Якісні прикметники домінують, оскільки функціонують як спеціалізований засіб вираження градаційної семантики. Окремі якісно-оцінні прикметники передають такі ознаки, що об'єктивно не належать предмету і, передаючи відношення суб'єкта до предмета, формуються в результати умовиводів, що опираються на уявлення про нульовий ступінь виміру. Пор.: *високий будинок* – «який має велику відстань знизу вгору» [Великий тлумачний словник 2003: 112]// *Цей будинок вищий за звичайні*; «дуже добрий, відмінний, добре розвинений»: *висока думка* / - «думка, сповнена глибокого змісту»// *думка глибша, ніж інші*.

Поєднання *цілий* + кількісна семантика несуть основне значення «повністю, без винятку». Кількісне значення поєднань зі словом *цілий* виникає тому, що воно приєднується до іменної групи, яка пов'язана з ідеєю кількості. Це може бути назва міри часу, об'єму тощо.

Роль засобу-домінанти виконують і прислівники, утворені від якісних прикметників: *душно, тепло, прохолодно, холодно. На вулиці холодно* (це більше, ніж прохолодно). *На вулиці прохолодно* (трохи тепліше). Форми на –о утворюють порівняльний ступінь: *стало прохолодніше (тепліше)*. Такі слова відтворюють: стан природи (*холодно, тепло* тощо), фізичний стан живих організмів (їй *душно*); психічний стан людини (*весело, гірко*).

Л.М. Васильєв виділив різні підстави для типів оцінних предикатів [Васильєв 1990: 119-121]. Взявши за основу класифікацію Л.М. Васильєва, виділяємо градаційні предикати:

-За домінуючим компонентом значення підтип буттєвих предикатів (буттєво-градаційних) – великий, маленький, високий, низький тощо, тобто вони підлягають градації з певного погляду. Градувати предмет, ознаку або дію можна з погляду його стандартності, звичайності, посередності, відповідності нульовому ступеню виміру. *Звичайна людина* (ні гірша, ні краща). Пор.: «*І як два великі хлопці* («*Руки – «о!*», *ноги – це більше «о!*», *голови – «більші за футбольний м'яч*», *м'язи – найвеличезніше у Всесвіті «о»*) помітили, що вона жбурляється яйцями і заходилися її шантажувати (тепер мені стало цілком зрозуміло, хто ж це виявився, кажучи словами мами «*малим дороблом*»...)» (Л.Денисенко).

-За ядерним ідентифіційним компонентом виділяються наступні градаційні компоненти: компаративи, суперлативи, елативи – повне градування: *він молодий/старий; молодший/старший; наймолодший/найстарший*. «За столом сиділа його дружина, **старша** від мене (адже йому також було років за сорок), але **не гірша** за зовнішністю. Можливо, й **краща, вродливіша, модніша...**» (І.Роздобудько). «Люся, моя **молодша** харківська приятелька» (І.Роздобудько). «Моя бабуся вперше одружилася, коли їй ішов шістдесят перший рік. Вона вийшла заміж за хлопця, що вчився в її школі і **був старшим від неї на п'ять класів**. «Хлопець». Хлопцеві минав шістдесят шостий» (Л.Денисенко). Градаційний предикат якісно-кількісної ознаки ілюструє часткову градацію: *він потовстів, збільшили навантаження*. «І коли він зник за порогом, мати **геть сплотнола**» (Є.Гуцало).

Виділення типів предикатів здійснюється за ядерними ономазіологічними компонентами. Така типологія має парадигматичну структуру і оснований на градаційній опозиції.

Отже, градаційний синтаксичний член (предикат), що виділяється за семантичними ознаками, знаходить своє місце в предикативній системі, де й реалізується семантична модель: суб'єкт, що спричинює градацію – градаційний предикат (синтаксичний член) – об'єкт градації.

Література

Арутюнова, Н. Д.: Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт / Отв. ред. Г. В. Степанов: АН СССР, Ин-т языкознания. Наука, Москва 1988.

Васильев, Л.М.: Современная лингвистическая семантика. Высш. шк., Москва 1990.

Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред.. В. Т. Бусел. ВТФ «Перун», Київ: Ірпінь 2003.

Ивин, А.А.: Основания логики оценок. Изд-во МГУ, Москва 1970.

«Українська мова». Енциклопедія /Редкол.; Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П. Зяблюк та ін. К.; «Укр. енцикл.», 2000. – 752с.

Шрам, А.Н.: Семантическая классификация качественных прилагательных//Вопросы семантики 2. Ленинград 1976.

Summary

In this article we investigate the gradation lexics of Ukrainian language, which is functioning in the fiction and nonfiction styles for transmission of gradational meaning. The gradation lexics is classified according to the main and additional features.

Семантичний потенціал лексем *святий* та *апостол* (на матеріалі української художньої прози ХХ ст.)

Ковтун Альбіна

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У художньому мовленні будь-яке слово може стати вихідним для семантичного розширення. При створенні необхідних умов для образних метаморфоз, запевняє В. Виноградов [1963: 119], “нема слів і мовних форм, які не можуть стати матеріалом для образу. Необхідно тільки, щоб застосування їх з метою художньої образності було стилістично й естетично виправданим”. Усі слова у мові О. Потебня поділяв на образні, або слова з яскравими значеннями (таким образність притаманна від природи), і безобразні, або слова із забутими значеннями (їх увиразнюють лише певні контекстуальні умови); розвиток мови учений справедливо вважав процесом постійного взаємопереходу образних і безобразних слів, внаслідок якого перші розширюють свої значення, а другі набувають нових використань [Потебня 1985: 111, 167-168].

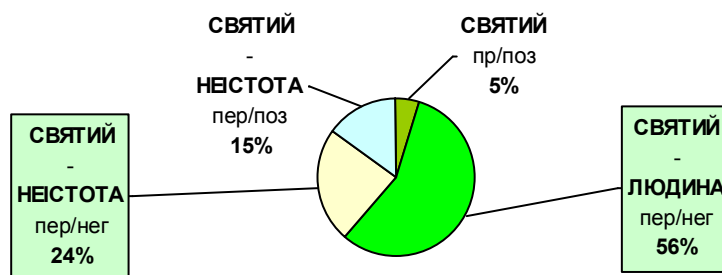
Зауважимо, що в мовознавстві існує і протилежна думка – про неспроможність усіх слів ставати виразними й образними [Сфімов 1960: 25]; частіше таку позицію пов’язують із науковим стилем, де пізнання світу здійснюється у формі абстрактних понять, на відміну від естетичного освоєння світу, при якому “збігається його предметно-чуттєвий характер, його цілісність, життєвість, конкретність” [Стилістика 2003: 444]. Однак навіть терміни у непрофесійному вжитку, як стверджує В. Говердовський [1987: 173], можуть ставати “образними та переносними” використаннями.

Справді, значення слів у текстах художнього стилю, найбагатшого і найпотужнішого, живляться асоціативно-образними мотиваціями, які з посиленням окремих сем змінюють понятійне ядро слова, створюючи при цьому неповторний стилістичний ефект. Для лінгвістів образ – це спосіб презентації зміни семантики слова, її центральної ознаки, категорія відображувальна, прагматична, експресивна, спрямована на посилення впливу на адресата.

Останнім часом науковці наполегливо вивчають збагачення художнього мовлення одиницями біблійно-релігійного словника, що живить образність української поезії, увиразнює художнє мовлення, створює “високу” стилістичну тональність тощо [Берест 1999; Браїлко 2005]. У прозових творах релігійні лексеми ще не були об’єктом комплексного лінгвістичного аналізу, тому мета нашого дослідження – з’ясувати специфіку функціонування таких лексичних одиниць релігійної

терміносистеми, як *святий* та *апостол*, висвітлити основні напрямки актуалізації та модифікації їх значеннєвих компонентів при прямих та переносних використаннях, виявити найпродуктивніші семи. Джерелом слугують українські художні прозові тексти ХХ ст.

Прямі значення субстантивованого прикметника *святий* (~5 % проаналізованих використань, див. діагр.1, де **пр** або **пер** – пряме чи переносне значення, **поз** або **нег** – позитивна чи негативна конотація), звичайно, пов’язані з християнською релігією і називають того, хто “наділений божественною силою”, “провів життя в служінні Богові й якого після смерті церква визнала небесним заступником віруючих” [Словник української мови IX: 101-102]: – *Допоможи, святий чоловіче... – Встань, дочко, – мовив Омар. – Я не святий. Я лише встиг довго пожити на землі* (Р.Іваничук)). У художньому мовленні письменники можуть посилювати окремі позитивні семи (напр., ‘бездоганний’, ‘терплячий’, ‘чесний’ та ін.) залежно від мотиваційного смислового навантаження тексту: *От медом і до святого, і до грішника можна підкотитись, бо ж він не хабар, а ліки* (М.Стельмах).

Діаграма 1. Співвідношення прямих і переносних значень лексеми *святий* у художній прозі ХХ ст.

Розширення “полісемічного інформативного поля” [Стернін 1985: 44-45] лексеми *святий* в художньому мовленні ХХ ст. зумовлене, перш за все, розвитком переносних значень, пов’язаних з поведінкою і вчинками людини. Характерною особливістю таких використань, за нашими спостереженнями, є те, що всі вони (а це більше половини) негативно забарвлені (у діагр.1 СВЯТИЙ → ЛЮДИНА пер/нег). Стилїстичний дисонанс та емоційна невідповідність контекстуального оточення в метафоричних конструкціях призводять до нейтралізації традиційних позитивно забарвлених сем лексеми *святий*, набуття нею іронічного звучання: – *Не курю, не п’ю й не матюкаюся... – У святи записався?* (Ю.Мушкетик); *Як нема чого їсти, то й святий забунтує...* (В.Винниченко). Ефект новизни містять і авторські утворення фразеологічного характеру, як, напр., у М.Стельмаха: – *Тому й досі Софія Петрівна ходить у святих?* (тут *святий* – ‘той, хто не одружується’);

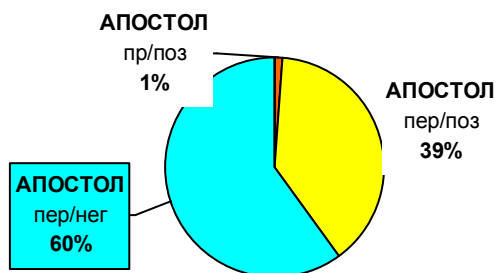
Еге, кого він, та ще у селі, омине! І святого знайде... (тут *святий* – ‘той, хто не існує насправді’).

Похідну спільнокореневу лексему *святоша* зафіксовано лише в переносному значенні, а отже, тільки для характеристики людини, причому лише негативною, хоча тлумачні словники подають ще й пряме значення (“Те саме, що *святенник* і *святенниця*” [СУМ, IX: 106] → *святенник* – “1. Богомільна людина, яка суворо дотримується церковних обрядів. 2. Удавано-побожна, лицемірно-праведна людина” [СУМ, IX: 101]): *Сліпий! Невже ти не бачиш, що облудному святоші Порфирієві треба було невідкладним шлюбом з тобою прикрити доньчин гріх і свій...* (Б.Антоненко-Давидович).

Широко представлена в художній прозі минулого століття актуалізація метонімічного компонента ‘ікона (зображення)’ лексеми *святий*, що передбачає перенесення ознак за суміжністю “особа – зображення”. Емоційно-експресивна тональність таких уживань рідше нейтрально-позитивна (~15 % (у діагр.1 СВЯТИЙ → НЕІСТОТА пер/поз) проти ~25 % (у діагр.1 СВЯТИЙ → НЕІСТОТА пер/нег)). Святи на іконах частіше засмучені, шоковані побаченням, мовчазні. Лексема *святий* набуває ознак ‘зажури’, ‘смутку’, ‘безпорадності’, ‘розгубленості’, ‘безнадії’, ‘суворості’: *Святи на хоругвах, осяяні місячним світлом, мов і собі поблідли, гляділи задеревілим поглядом у розриту землю...* (О.Кобилянська); *Під стелею висів ряд засмучених чорних святих* (І.Вільде). Герої творів не можуть зрозуміти бездіяльності тих, кого церква визнала небесними заступниками віруючих, і тоді вживання лексеми *святий* набувають іронічного відтінку, напр.: *У кутку проти дверей висів колись образ якогось святого..., нагадував був про себе лише павутинням, що запліталось за його сухою дерев’яною спиною* (О.Копиленко); *...і пан, в суворості порожньої церкви Різдва богородиці, запропонував Марійці вийти за нього, взявши в свідки мовчазних святих* (Ю.Мушкетик).

Пряме значення лексеми *апостол* “1. Згідно з євангелійськими переказами – кожний із дванадцяти учнів Ісуса Христа, яких він послав проповідувати своє вчення) [Словник української мови I: 38] українські прозаїки реалізують дуже рідко – менше 1 %. У переносному значенні “2. Гарячий послідовник і проповідник якого-небудь учення, ідеї і т. ін.” [Словник української мови I: 38]) архісема ‘проповідник учення Ісуса Христа’ розщеплюється до компонента ‘проповідник’, який у контекстах є носієм метафоричного значення, що характеризує людину – ‘палкого поборника певних ідей’: у відповідних контекстах слово *апостол* досягає пафосного звучання з глибоким внутрішнім наповненням (~40 %; у діагр. 2 АПОСТОЛ → ЛЮДИНА пер/поз): в О.Кобилянської – *апостол правди, апостол черні; апостол меча; апостол жіночий*; в І.Вільде – *апостол прийдешнього, апостол віри*.

Символізм відкриває мовцеві простір для негативно-іронічних переосмислень аналізованої лексеми (~60 %; у діагр. 2 АПОСТОЛ → ЛЮДИНА пер/нег): – *Чого ти такий кислий! Апостол страждання...ха-ха!*... (Г.Косинка). З опорою на фонові знання та досвід читача письменники з допомогою лексеми *апостол* створюють несподівані художні образи, використовуючи певний набір текстових (художніх та біблійних) пресупозицій. Наприклад, у контексті *...князя чи гетьмана чекає?...і, звиняйте, береже свій виноградник для якогось підтоптаного апостола? Тільки й честі, що дівкою з двору винесуть* (В.Яворівський) зміну емоційно-стилістичного забарвлення, десемантизацію атрибутивного компонента ‘бездоганний’ лексеми *апостол* спричинює іронічне використання означення *підтоптаний* (апостол), а також вживання біблійних слів-символів

Діаграма 2. Співвідношення переносних позитивних і негативних значень лексеми *апостол* у художній прозі ХХ ст.

виноградник та *апостол* у невластивих для них значеннях (за біблійними легендами, *виноградна лоза* – життєдайність, духовне надбання, *апостол* – чесність, чистота Христових учнів). Подібні прийоми дають можливість письменникам лаконізувати думку, досягти максимальної експресивності висловлювань. Напр., у творі М.Коцюбинського одного з героїв пана Адама спочатку називають *апостолом*, шануючи за ‘бездоганність’ (*Всі вони мали велику шанобу до пана Адама за його рівний характер, солідність і гуманізм. – Наш пан Адам – апостол!*..), але згодом розвиток сюжету впливає на зміну вказаного значення для нової характеристики героя: *Пан Адам кричить: – Ще бити чи досить? – Бийте... Пан Адам обернувся назад – і побачив мене. Змішався... – Ха-ха! О, з пана Адама відомий апостол...*

Отже, актуалізація прямих значень лексем *святий* і *апостол* в українській художній прозі ХХ ст. – явище рідкісне; набагато продуктивніше письменники розвивають переносні значення аналізованих лексем, семантичний потенціал яких досить великий: від традиційних урочисто-символічних значень до нетрадиційних пародійно-іронічних, причому перевага нетрадиційних є кількісно переконаливою.

Література

Берест, Т.М.: Функції і семантика міфологізмів у сучасній українській поезії. In: Вісник Харківського ун-ту. Серія: Філологія 448/1999, с. 284-287.

Брайло, Ю.: Семантико-стилістичні інтерпретації християнських теонімів у поезії Василя Стуса. In: Дивослово 1/ 2005, с. 44-48.

Виноградов, В.В.: Стилистика. Теория поэтической речи: Поэтика. Изд-во АН СССР, Москва 1963.

Говердовский, В.И.: Коннотация терминологичности. In: Значение и его варьирование в тексте: Сб. науч. тр. ВГПИ, Волгоград 1987, с. 170-175.

Ефимов, А.И.: Некоторые задачи изучения образной речи. In: Русский язык в школе 3/1960, с. 25-31.

Потебня, А.А.: Эстетика и поэтика слова. Мистецтво, Київ 1985.

Словник української мови: В 11-ти томах. – Наук. думка, Київ 1970-1980.

Стернин, И.А.: Лексическое значение слова в речи. Изд. Воронежского у-та, Воронеж 1985.

Стилистика української мови: Підручник / За ред. Л.І.Мацько, О.М.Сидоренко, О.М.Мацько. Вища шк., Київ 2003.

Summary

The author argues that the actualization of the direct meaning of lexemes 'svjatyj' and 'apostol' is a rare event in the Ukrainian prose of the 20th century. The writers of that time found it much more efficient to develop figurative meanings of the lexemes under analysis as their semantic potential seemed to be rather large ranging from traditional solemnly elevated meanings to unconventional mocking ones, the last demonstrating numeral superiority.

Політичний дискурс: сутність, типологія, специфіка функціонування

Кондратенко Наталя

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Загальна теорія комунікації приділяє достатньо уваги визначенню поняття „комунікація”: у широкому значенні комунікацію розуміють як процес існування інформації в суспільстві в різних формах – передача, обмін, сприйняття тощо. Г. Г. Почепцов визначає комунікацію як „процеси перекодування вербальної в невербальну і невербальної у вербальну сфери” [Почепцов 2001: 14]. Комунікація може виконувати різноманітні функції в суспільстві, набувати різноманітних форм і виступати в різних варіантах. Відомі спроби створити типології комунікації за участю вербальних засобів, за формою, за темою, за кількістю учасників тощо. У теорії комунікації поширена типологія Г. Г. Почепцова, який виокремлює візуальну, вербальну, перформансну, міфологічну, художню [Почепцов 2001: 301-355], проте ці типи не мають чітких меж і майже не існують у чистому вигляді. Найпростіша типологія передбачає розмежування вербальної та невербальної комунікації [Селиванова 2002: 34-36].

Виокремлення політичної як одного з типів комунікації зустрічаємо в низці сучасних досліджень, зокрема з політичної лінгвістики, де політичну комунікацію тлумачать як „процес спілкування між учасниками політичної діяльності” [Чудинов 2007: 31], а в інших наукових розвідках провідним критерієм вважають обрану тему спілкування [Бацевич 2004: 34]. Проте ми пропонуємо ширший підхід до визначення політичної комунікації (ПК), за якого враховано всі чинники спілкування – вербальні і невербальні, отже, політична комунікація – це обмін інформацією або повідомлення певної інформації в політичній сфері: між комунікантами-політиками, стосовно певної політичної ситуації, з метою формування політичних уподобань та прагнень тощо.

Поняття ПК містить кілька складників, об’єднаних на підставі принципу обміну інформацією: комунікативна ситуація, суб’єкти та об’єкти комунікації, комунікативна інтенція. Комунікативна ситуація передбачає моделювання відповідних умов спілкування, що зумовлюють вибір комунікантами типу комунікативної поведінки: напр., зустріч з виборцями, мітинг, виступ у Верховній Раді, вибори тощо. ПК має бути орієнтованою на суб’єктів (політиків) та об’єкти (аудиторія, виборці), які певною мірою задають напрям розвитку комунікативних подій. Іntenцією політичної комунікації є пересування об’єктів до однієї комунікативної площини із суб’єктом, тобто переконання аудиторії, вплив на масову та індивідуальну свідомість з метою політичної переорієнтації реципієнтів.

Сукупність усіх можливих репрезентативних форм являє собою політичний дискурс (ПД), який можна визначити як конкретний вияв ПК за допомогою знакових засобів – вербальних і невербальних. М. В. Ільїн вважає, що „єдиним предметом політичного дискурс-аналізу є політика як семіотичне явище, як усвідомлена взаємодія заради досягнення певної мети” [Ильин 2002: 11]. Річ у тому, що дискурс і є формою існування комунікації, здійсненою в окремому комунікативному просторі, який у свою чергу зумовлює специфіку комунікації. Дискурс належить до семіотичних понять, тому що містить елементи як вербального характеру, так і невербального. Залежно від специфіки комунікативного простору виокремлюють типи дискурсів [Карасик 2004: 250-343], серед яких наявний і політичний дискурс, що функціонує в межах ПК.

Проте дефініції політичного дискурсу переважно суперечать одна одній: Ю. Сорокін розглядає політичний як різновид ідеологічного дискурсу [Сорокин 2006: 265]; О. Шейгал ототожнює поняття політичного дискурсу і політичної комунікації, проте зазначає провідну рису політичного дискурсу – інституціональність [Шейгал 2004: 22]. Інші риси політичного дискурсу наводить К. Серажим: „евалюативність (зумовлена його едіологічною спрямованістю, що визначається цінностями тих чи інших соціальних верств, політично активних груп) та аргументативність (ментальна основа дискурсу боротьби за владу)” [Серажим 2002: 178].

Ми вважаємо політичний дискурс виявом політичної комунікації, конкретною формою її реалізації, в межах якої слід розглядати всі лінгвальні та екстралінгвальні чинники, серед яких „інші тексти, зміст яких ураховується автором й адресатом певного тексту, політичні погляди автора та його завдання при створенні тексту, уявлення автора про адресата, політична ситуація, у якій створюється і „живе” певний текст” [Чудинов 2007: 41]. Політичний дискурс – це конкретний вияв політичної комунікації, що передбачає актуалізацію політичного тексту в комунікативному акті взаємодії політичного суб’єкта (політика, політичної сили, влади) та політичного об’єкта (аудиторії, електорату, виборця).

За таких умов дослідження ПД вимагає врахування таких компонентів, як політичні тексти, чинники мовця та адресата, характер комунікативної взаємодії, тип спілкування між мовцем та адресатом, невербальні складники політичної комунікації тощо [див.: Кондратенко 2007]. Крім того, ПД, функціонуючи в сфері ПК, може набувати різноманітних форм. Конкретні форми ПД виокремлюємо залежно від різних чинників – формальних, комунікативних, інтенціональних та ні.

1. *За формою*: усні та писемні. До усних належать монологічні (промови політиків, звернення до народу, офіційні заяви) і діалогічні (інтерв’ю, прес-конференція, дебати). Звісно, усні є здебільшого підготовленими, хоча і подаються як спонтанні. Писемні варіанти ПД оприлюднюються переважно через друковані ЗМІ.

2. *За чинником мовця* можна виокремити адресантно прямі та опосередковані форми ПД. Прямі виголошуються або подаються від імені конкретного політика (промови, звернення, відповіді на питання), а опосередковані мають приховане авторство, належать до політичних PR-текстів і створюють політикам імідж.

3. *За метою* виокремлюємо інформативні (новини, повідомлення), спонукальні (агітаційні листівки, прокламації), іміджеві (буклети, телевізійні рекламні ролики), мотиваційні (тексти „чорного” PR), експресивні (фотографії, пісні, анекдоти).

4. *За адресатом* можна виділити особисто адресовані (пряме поштове листування) та масово адресовані (всі телевізійні повідомлення).

5. *За сферою функціонування* ПД може бути телевізійним, газетно-журнальним, радіо, рекламним або PR.

ПД як репрезентація ПК останнім часом привертає увагу дослідників знакових систем. Так, у монографії волгоградської дослідниці О. Шейгал „Семиотика политического дискурса” (М., 2004) подано загальну характеристику ПД, його жанрові характеристики, основні ознаки та базові концепти.

Поняття ПД тісно пов’язане з політичною мовою. Дискусійне питання стосовно існування політичної мови порушували російські дослідники. Вербальні складники ПК з огляду на пріоритетне використання саме мовних засобів наштовхував науковців на пошуки в галузі її функціонального забезпечення, зокрема на пошуки знакової системи, що обслуговує виключно сферу ПК. Звідси виникла практика оперування термінами „політична мова” і „мова політики” [Шейгал 2004: 19-20]. Термін „політична мова” вживає В. З. Дем’янков, визначаючи основні відмінності політичної мови від звичайної [Дем’янков 2002: 33]. Такий підхід фіксуємо і в дослідників російської політичної метафори А. М. Баранова та Є. Г. Казакевича: „Політична мова – це особлива знакова система, призначена саме для політичної комунікації: для створення громадського консенсусу, ухвалення та обґрунтування політичних та соціально-політичних рішень...” [Баранов, Казакевич 1991: 6]. Однак такий підхід є неправомірним, тому що мова є системою впорядкованих вербальних одиниць, організованих відповідним чином. Політика ж використовує арсенал одиниць загальнонаціональної мови – у нашому випадку української, а надання переваги певним лексичним одиницям або синтаксичним конструкціям не дає підстав для виділення окремої семиотичної системи, тому взагалі небажано вживати термінологічні поняття „політична мова” та „мова політики”. Інші дослідники вбачають розв’язання термінологічної проблеми в тому, що визнають політичну мову не особливою національною, а лише варіантом національної, орієнтованим на сферу політики [Чудинов 2007: 32].

Заперечення існування політичної мови знаходимо у Б. Паршина, який вважає, що політична мова не має специфічної форми, а відрізняється від звичайної лише відповідним змістовим наповненням: „те, що звичайно мають на увазі під „мовою політики” в нормі не виходить поза межі граматичних, а й і взагалі лексичних норм відповідних ідіоетнічних („національних”) мов – російської, англійської, німецької, арабської тощо” [Паршин 1999 // Електронний ресурс]. Не можна заперечувати наявність специфічного функціонального мовного варіанта, що обслуговує сферу політики, проте він не є окремою мовою.

Внутрішні суперечності дефініцій і тлумачень цього понять спричиняють появу дещо парадоксальних підходів до визначення політичної мови як „сукупності дискурсивних практик, що формують сферу політичної комунікації” [Нагорна 2005: 72].

На позначення розглянутого явища можна вживати термін „мовлення політики” або „політичне мовлення” (ПМ), що вказує не на існування окремої системи вербальних знаків, а на спосіб реалізації національної мови.

ПМ реалізує потенціал національної української мови, проте має власну специфіку. На лексичному рівні це виявляється у використанні кліше та штампів, сталих сполучень слів, синтаксичних конструкцій з прямим порядком слів; на граматичному – у вживанні чіткого набору граматичних форм, зумовленої сполучуваності слів. Так, до граматичних особливостей ПМ належить активне використання особових займенників *ми, наш, наші*: „*Майбутнє наше в наших руках, але від того як ми сьогодні подивимось на наше минуле, залежить наше майбутнє*” (Теледебати від 15. 11. 2004. Вступне слово В. Януковича). ПМ передбачає як специфічне використання мовних елементів, так і позамовних (невербальних). До специфічних мовних належить запозичена лексика вузького функціонального призначення: *інавгурація, імпичмент, балотування, фракція, адмінресурс, парламент, опозиція, референдум* тощо.

Отже, поняття політичного мовлення співвідноситься з аналізованими поняттями політичної комунікації та політичного дискурсу як сутність та їх реалізація: так, політична комунікація реалізується в різноманітних жанрових формах політичного дискурсу, а політичний дискурс обслуговується засобами політичного мовлення. Політичний дискурс є основною формою реалізації політичної комунікації, проте функціонують конкретні жанрові різновиди політичного дискурсу, виокремлені на підставі чинників мовця, комунікативної настанови, змісту повідомлення тощо. У політичному дискурсі активно використовують політичне мовлення, а вживання терміна „політична” мова вважаємо некоректним. Перспективи української політичної лінгвістики вбачаємо в подальших дослідженнях політичних текстів, поширених у політичних комунікаціях, зокрема застосованих у передвиборних технологіях.

Література

- Баранов, А.Н., Казакевич, Е.Г.: Парламентские дебаты: традиции и новации. Знание, Москва 1991.
- Бацевич, Ф. С.: Основи комунікативної лінгвістики. Видавничий центр „Академія”, Київ 2004.
- Демьянков, В. З.: Политический дискурс как предмет политологической филологии. In: Политическая наука. Политический дискурс: История и современность 3/2002, с. 32-43.
- Ильин, М. В.: Политический дискурс как предмет анализа. In: Политическая наука. Политический дискурс: История и современность 3/2002, с. 7-19.
- Карасик, В.: Языковой круг: Личность, концепты, дискурс. Гнозис, Москва 2004.
- Кондратенко, Н. В.: Український політичний дискурс: текстуалізація реальності. Чорномор'я, Одеса, 2007.
- Нагорна, Л.: Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. Світогляд, Київ 2005.
- Паршин, П. Б.: Понятие идиополитического дискурса и методологические основания политической лингвистики. In: www.elections.ru/ Архив 23 марта 1999.
- Почепцов, Г. Г.: Теория коммуникации. Рефл-бук, Москва; Ваклер, Киев 2001.
- Селиванова, Е. А.: Основы лингвистической теории текста и коммуникации. ЦУЛ: Фитосоцицентр, Киев 2002.
- Серажим, К. С.: Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність. Київський національний університет, Київ 2002.
- Сорокин, Ю. А.: Психополитология: лица и факты. In: Русские и «русскость»: Лингво-культурные этюды. Гнозис, Москва 2006, с. 265-331.
- Чудинов, А. П.: Политическая лингвистика. Флинта – Наука, Москва 2007.
- Шейгал, Е.: Семиотика политического дискурса. Гнозис, Москва 2004.

Summary

In the article is considered political discourse as a form of realization of political communication. Offered typology of political discourses, represented in ukrainian information space. Explored correlative concepts "political language" and "political discourse". Outlined particularity ukrainian political discourse.

Лексичні гунгаризми у мові художніх творів Ю. Станинця

Барань-Комарі Єлизавета

Закарпатський угорський інститут ім. Ф. Ракоці II

Ім'я Юрія Івановича Станинця [біографію і перелік видань див. Хланта 1995: 670–672] довгий час було маловідоме читачеві. Він яскравий представник закарпатської духовної еліти, який творив у 20 – 40 роки минулого століття. Твори Ю. Станинця окремими книгами виходили лише у до- і післярадянський періоди.

Надзвичайно цікавою є мова творів збірки «Юра Чорний», у яких автор сміливо використовує закарпатську діалектну лексику [про їх особливості див. Німчук 2004: 189–191]. Дослідженню діалектів у творах Ю. Станинця присвячена стаття А. Альбрехт [2000: 7–13], в якій зауважує, що письменником використано чимало цікавих характерних для мови закарпатських українців слів, які важливі для пізнання обставини життя закарпатців у різні історичні епохи, таких слів, які і в адаптованому до нормативного контексту вигляді зберігають лінгвістичну цінність і заслуговують лексикографічного опрацювання. До аналізованих А. Альбрехт словникових статей увійшло 27 діалектних слів, серед яких три слова-гунгаризми: *біцікля* 'велосипед', *бокор* 'лісосплавний пліт' та *ішпан* 'прикажчик'.

За нашими підрахунками кількість гунгаризмів (мадаризмів) [про особливості мадаризмів див. Лизанець 2004: 326] у творах Ю. Станинця досягає майже чотирьох десятків, які є свідченнями довготривалих безпосередніх мовних контактів українців та угорців [див. Панькевич 1938: 25–26; Лизанець 2000: 688], що дали своє відображення не лише в усному мовленні, а й у мові художніх творів.

У кінці збірки творів Ю. Станинця упорядником І. Ребрик подається словник маловживаних слів, серед яких лише дев'ятнадцятьом безпосереднім чи опосередкованим гунгаризмам дається український літературний відповідник. Укладач словника не вважав потрібним подати пояснення українською літературною мовою таких гунгаризмів, як *бокор*, *газда*, *гайдук*, *готар*, *колиба*, *коцка*, *легінь*, *ратота* (у творі устами дитини *латота*), *хоснувати*, чи сучасну загальноприйнятту назву міста Виноградів (історична назва *Севлюш*). Не пояснюються укладачем і деякі германізми, посередником переходу яких до закарпатських українських говорів була угорська мова [Гвоздяк 2000: 59–65], таких як *креденц*, *лада*, *мусай* чи румунізму *цімбор*. Причина цього, мабуть, частково полягає в тому, що деякі з них, крім українських говорів Закарпаття, відомі також і іншим

українським говорам [див. Балецький 1963; Лизанець 1964; Барань-Комарі 2007]. Окремі гунгаризми ввійшли і до української літературної мови [див. Маркуш 1988; Золтан 1999].

В алфавітному порядку у вигляді окремих словникових статей представлені нами лексичні гунгаризми, вжиті Ю. Станинцем у творах. Якщо у текстах немає основного слова, то подаємо вжитий письменником дериват. Після кожного заголовного слова подається український літературний відповідник, а також угорська словоформа. Окрім цього, наводимо ілюстрації із творів письменника; вказуючи на номер сторінки. Словникову статтю завершують посилання на мовознавчі праці, які охоплюють інформацію про історію та етимологію аналізованого слова.

Приклади гунгаризмів, наявних у творах Ю. Станиця:

АЛДОМАШ 'могорич' < угор. *áldomás* – І на цілу корчму іде *алдомаш* (88). Цим кінчався традиційний «алдомаш» бокораський, що слідував по кожній дорозі. — Пор. Чопей 1883: 2.

БАНУВАТИ 'журитися' < угор. *bán* – Мало загостився, пессю му лабу, айбо не *бануй*, ще й тобі залишилося з того, що заробив та не пропив... (90). — Пор. Чопей 1883: 7 – *банувати*, Грінченко 1: 27, ЕСУМ 1: 135.

(В)ШОРИТИ 'впорядкувати' < угор. *sor* (*szorba rendez*) – Після сповіді Юра заявив, що хоче *вшорити* свій маєток. (146). — Пор. Чопей 1883: 433 *шорь* у двох значеннях 'ряд' і 'порядок'.

ГАЙДУК 'розбійник' – Піддався розказу жінки, як якомусь *гайдукові*. (Станинець, 81). — Пор. Чопей 1883: 50, ЕСУМ 1: 453.

ГОТАР тут у значенні 'межа' < угор. *határ* – Та яруга, що тягнеться від буштинського *готара*, попід спад берега, колись сюди текла. (Станинець, 95). І на цих *готарах* була велика війна. (158). — Пор. Чопей 1883: 51 – *гатарь*, Грінченко 1: 319, ЕСУМ 1: 576.

ДОГАН 'тютюн' < угор. *dohány* – Накупить хліба, солонини, сиру, *догану*... (Станинець, 98). З кишені витяг сухі листки *доганчику*, що їх назбирав над Тисою у корчах, і закурився. (136). — Пор. Чопей 1883: 74, Грінченко 1: 406, *дуган* – 453, ЕСУМ 2: 101. Але паралельно вживається і український літературний відповідник *тютюн*: Під останками Карпат, вкритих симетричними рядами виноградників, розсілось Берегово; Севлюш, облицьований широкими ланами *тютюну*, задивився на гранітну скелю...».

КОЛИБА 'пастуший курінь' < угор. *kalyiba* – Хіба йому легко буде десь у *колибі* зимувати? (Станинець, 100). Коли затер всі сліди за нею, коли все пороздарував, хата зовсім опустіла і обернулася в закурену *колибу*. (113). — Пор. Чопей 1883: 152, Грінченко 2: 268, ЕСУМ 2: 510.

КОЦКА 'жеребок' < угор. *kocka* – Розміряли, вчирили межу, накопали гонти, вчинили «*коцку*» і половину передали. (55). — Пор. ЕСУМ 3: 64.

КОШАР 'кошик' – То оздоблює палицю різними різьбами, хрестами та візерунками, то плете *кошарки* з пруття, або щось інше робить. (Станинець, 24). — Пор. ЕСУМ 3: 67.

КРУМПЛИ 'картопля' < угор. *krumpli* – На токан у них своя мука, *крумплі* також свої. (98). Посіяв озимину, полатав стріху на хаті, закопав у яму *крумплі*, обтесав дерево, що на дворі лежало... (99).

ЛАБА 'лапа' < угор. *láb* – Мало загостився, пессю му *лабу*, айбо не бануй, ще й тобі залишилося з того, що заробив та не пропив... (90). — Пор. Чопей 1883: 166, Грінченко 2: 337. В ЕСУМ (3: 173) зазначається, що іменник *лаба* вживається ще в таких значеннях 'ніжка на козлах', 'ніжка у ступці; один із двох стовпчиків, які підтримують на припічку комин у гуцельській печі'.

ЛАТОТА (це дитячою мовою) РАТОТА 'смажене яйце' < угор. *rántotta* – А як сяяли радістю її оченята, коли знайшла в stodолі гніздо з яйцями: «Мамко, яйко тютя знесла, валить латоти» – вже з двору щebetала. (243). — Пор. ЕСУМ 5: 31.

ЛЕГІНЬ 'парубок' < угор. *legény* – «То буде із нього *легінь* на пару років...» (Станинець, 26). Усім своїм еством кинувся у *легінське* життя, немов хотів наздогнати минувшину, нагородити втрачене. (195). — Пор. Чопей 1883: 168, Грінченко 2: 350, ЕСУМ 3: 209.

МУСАЙ 'треба, потрібно' < угор. *muszaj* – Много *мусай* цього літа заробити. (94). — Пор. Чопей 1883: 192.

НАВНУВАТИ у словнику маловживаних слів подається значення 'стомитися', за нашим припущенням ближчим до тексту є значення 'надокучати' < угор. *un* – А як *навнує* співати, то візьметься до якогось ручного «майстерства»... (24). — Пор. Чопей 1883: 196 у значенні 'надокучати', Грінченко 2: 472 також у знач. 'надокучати', в ЕСУМ 4: 17 із значенням 'слабувати, хворіти', яке виводиться із словацького *naunúvat*'.

ПІПА 'череп'яна люлька' < угор. *pipa* – В ній *піпка*, листя довганчику. (137). Як лише за Василюю скрикнули двері, Юра вийняв із рота *піпу*, вперед до стіни, голову опустив на груди, і так застиг. (72). Але паралельно вживається і український літературний відповідник *люлька*: Іван одягся, обдумав, чи все має в дорогу: *люльку*, кисет з тютюном, сірники, якісь грошенята. (170). — Пор. Чопей 1883: 259, ЕСУМ 4: 411; *піпа* – 371.

ПОГАР 'склянка, келих' < угор. *rohár* – А як без пісні закінчити дорогу з бокорів, коли вона, при *погарчику*, сама на язык проситься? (Станинець, 88). Кланяли молодят із усіх сторін, піднімаючи високо повні *погари* та бажаючи щастя і здоров'я. (43). Грінченко 3: 230; *пугар* 497. — Пор. Чопей 1883: 267, Грінченко 3: 230 – *погар*; 497 – *пугарчик*, ЕСУМ 4: 473.

СЕВЛЮШ – історична назва міста *Виноградів*, яке утворилося калькуванням з угорської назви *Szőlős* – ...*Севлюш*, облицьований

широкими ланами тютюну, задивився на гранітну скелю...» (163). Молодята сиділи в чолі столів, устелених скатертями і накритих тарілками із звичними для гостини закусками, білими пляшками з паленкою та рожевим *севлюшським* вином. (43).

ХОСНУВАННЯ 'користування' < угор. *használat* – Спочатку цю добродійність Юра сприймав як плату за *хосновання* землі, доки був у полоні. (131). Хоснувати 'користуватися' < угор. *használ* – *Хоснував* дотепер і буде *хоснувати* і ділитися ні з ким не думає... Не йде... (54). Я не був п'яний, коли нянько казали, що «*хоснуй*, доки живу». (54). — Пор. Грінченко 4: 411 *хосен*, *хісна*; деривати *хосний*, *хоснувати* (*хіснувати*), вказує на угорське походження слова.

ЦІМБОР 'товариш' < угор. *cimbora* – Готовий дати послідній гелер на гостину, скинути з себе останню сорочку і дати разом з душею за своїх *цімборів*, за своїх бокорашів... (89). — Пор. Чопей 1883: 423 – *цімбора*.

ЧАРДАШ 'вид угорського народного танцю' < угор. *csárdás* – На те музики втяли дрібного *чардаша*, дружби та дружки посхапувалися – і закрутився гопаний танець до пізньої ночі. (44). — Пор. Чопей 1883: 425.

ШПУРОВАНІЙ 'заощаджений' < угор. (meg)*spórolt* – Є якийсь грейцар *зашпурований*, коровка, телиця в хліві... (64). Паралельно вживається і літературний відповідник заощаджувати: *Заощаджувала* де тільки могла, корпала де що могла, зв'язувала вузлик до вузлика. (242).

Література

Альбрехт, А.: Закарпатська діалектна стихія у мові художніх творів Ю. Станиця. In: Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Збірник наукових праць. Випуск 3. УжНУ, Ужгород 2000. с. 7–113.

Балецький = Балецкий, Э.: О некоторых венгерских заимствованиях в украинском языке (Венгерские заимствования в произведениях Н. Л. Устияновича). In: *Studia Slavica*. Tomus IX. Budapest 1963, с. 337–386.

Барань-Комарі, Е.: Гунгаризми у творах галицьких письменників кінця ХІХ – початку ХХ століття (на прикладах творів Марка Черемшини). In: Языки и литературы восточных славян в аспекте исторического развития. Zielona Góra (у друці).

Гвоздяк, О.: Особливості функціонування лексем німецького походження в українських говірках Закарпаття. In: Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Збірник наукових праць. УжДУ. Ужгород 2000, 59–65.

Грінченко = Словарь української мови. In: Зібр. ред. журн. «Киевская старина»; Упорядк. із додатком власного матеріалу Б. Грінченко. – Т. 1–4. Київ 1907–1909.

ЕСУМ = Етимологічний словник української мови За ред. О.С. Мельничука.: У 7-ми т. Наукова думка. Київ 1982 – 2006. Т. 1–5.

Лизанець, П.: Мадяризм. In: Українська мова. Енциклопедія. Вид-во «Українська енциклопедія» ім. П. М. Бажана. Київ 2004, с. 326.

Лизанець, П.М.: До питання про мадяризм в українській мові (На матеріалі творів О. Кобилянської). In: Тези доповідей та повідомлення до наукової

конференції, присвяченої 100-річчю з дня народження О. Ю. Кобилянської. УжДУ. Ужгород 1964, с. 37–48.

Лизанець, П.М.: Українсько-угорські мовні контакти. In: Українська мова. Енциклопедія. Вид-во «Українська енциклопедія» ім. П. М. Бажана. Київ 2000, с. 688.

Німчук, В.В.: Закарпатський говір. In: Українська мова. Енциклопедія. Вид-во «Українська енциклопедія» ім. П. М. Бажана. Київ 2004, с. 189–191.

Панькевич, І.: Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. Частина 1. Звучня і морфологія. Прага 1938.

Станинець, Ю.: Юра Чорний. Вид-во «Карпати». Ужгород 1991.

Хланта, І.В.: Літературне Закарпаття у XX столітті. Біобібліографічний покажчик. Вид-во «Закарпаття». Ужгород 1995.

Чопей, Л.: Русько–мадярський словарь. Будапешт 1883.

Markus V.: Hungarian loanwords. In: Kubijovyč V. (ed.) Encyclopedia of Ukraine. University of Toronto Press. Kanada 1988, p. 274–275.

Zoltán A.: Ukrán. In: Fodor I. (ed.) A világ nyelvei. Akadémiai Kiadó. Budapest 1999, p. 1478–1491.

Summary

The paper focuses on examining Hungarian loanwords in the literary works of Jurij Staninec, a XXth century Transcarpathian writer. The author of the given paper emphasizes that Hungarian and Ukrainian language contacts have very ancient history, which has found reflection not only in the oral language, but also in the written forms of literary works. The Hungarian loanwords described in the paper provide evidence of the Hungarian lexical interaction.

Особливості мовленнєвої взаємодії в бізнес-комунікації (на матеріалі української, російської, англійської та французької мов)

Савченко Тетяна

Удмуртський державний університет

У статті проводиться порівняльний аналіз текстів нормативних і дійсно функціонуючих документів українською, російською, англійською і французькою мовами з метою вивчення особливостей мовленнєвої взаємодії комунікантів, виявлення схожості і різниці в їх комунікативній поведінці.

Письмова бізнес-комунікація, що здійснюється з метою ефективного співробітництва людей, які вступають в мовленнєве спілкування, і оптимізації того чи іншого виду діяльності, представлена у вигляді договорів, наказів, положень, інструкцій, актів, угод, заяв, контрактів і ділового листування. З усіх типів ділової кореспонденції ділові листи відносяться до розряду найменш регламентованих документів. Вони служать для рішення організаційних питань, а також питань економічних відносин кореспондентів. Різноманітність форм і тематичних різновидів ділових листів відображає різноманіття питань, що роздивляються – від коротких повідомлень, розписок, які супроводжують листи до протоколів. За функціональними ознаками ділові листи поділяються на ініціативні і листи-відповіді. Але завжди слід пам'ятати, що „бездоганно оформлена ділова кореспонденція, яка надсилається до установи, організації, зокрема листи, - не що інше, як візитка адресанта (підприємства, фірми, компанії)”[Погиба та інш. 2002:77].

У посібниках з ділової кореспонденції вітчизняних і зарубіжних авторів: Баган М.П., Грибиченка Т.О., Погиби Л.Г., Глушика С.В., Дияк О.В., Шевчук С.В., Веселова П.В., Колтунової М.В., Рахманіна Л.В., Смелкової З.С., Слеповича В.С., Богацького І.С., Дюканової Н.М., Лукьянкової Н.О., Naterop B.J., Weis E., Haberfellner E., Norman S., Hanna M.S., Wilson G.L., Harris M., Kitty O. Locker та інш. пропонуються зразки написання ділових листів українською, російською, англійською і французькою мовами, до яких окрім вказівки на чітку структуру листа, відповідний набір реквізитів і стандартне розташування кожного з них, пред'являються такі загальні для цих чотирьох мов вимоги (як показав порівняльний аналіз):

- предметна точність (точність висловлюваного факту), яка досягається точністю слововживання;
- комунікативна точність (точність змісту), яка досягається точністю співвідношення розуміння слів, контексту, граматичної конструкції і

співвідношення частин тексту (“Точність мовлення вимагає співвіднесеності змісту висловлювання з реальною дійсністю” [Глушич та інш. 2000:45]);

- логічність, тобто предмет розглядається з позицій економіко-правових, соціальних відношень, а не міжособистісних, що передбачає об’єктивність змісту, нейтральність тону висловлювання;
- стислість (об’єм 1-2 сторінки) поєднується з вимогою повноти інформації;
- стандартизація та уніфікація, тобто приведення мовних і текстових засобів до єдиного зразка: від розміщення на бланку реквізитів листа до вибору скорочення слів [Колтунова 1999:9].

При порівнянні вимог до написання ділових листів і зразків українською, російською, англійською і французькою мовами була виявлена тільки різниця в розташуванні дати листа (у правому верхньому куту сторінки нижче реквізитів адресанта або після реквізитів адресата).

Нам здається цікавим дослідити, чи відповідають наведеним раніше вимогам тексти дійсно функціонуючих листів українською, російською, англійською і французькою мовами, на прикладі таких компаній та підприємств як ВАТ “Електроважмаш”, Харківський тракторний завод, компанія “Будкераміка” (Україна), “Удмуртнафта”, “Удмурттелеком”, ВАТ “Іжмаш”, ВАТ “Іжевські мотоцикли” (Росія), Oil Machinery Company, EN-FAB.Inc, Tool and Supply Company, Diamond Products International, Inc., Smith Systems Company (США), Duculot, Montegny, CIEP, Bouygues Telecom, NACEL, AFAL (Франція) та інші.

Оскільки головні функції бізнес-комунікації: контактоустановлювальні, інформаційна і такі, що впливають, то мотивом написання листа може бути необхідність передати інформацію і вплинути на ділового партнера. “Здійснення комунікативного впливу – це, за думкою О.О. Леонтєва, введення в коло значень адресата нових значень (повідомлення нових знань про невідомі сторони дійсності), перебудова кола значення (повідомлення нової інформації про вже відоме) і зміна змістового кола (зміна ставлення особистості до відомих речей)” [Леонтєв 1973]. Намір (ілокутивна мета) відправника листа взаємопов’язаний з екстралінгвістичними факторами (обставинами мовленнєвого акту): психологічним станом адресанта, його інтересами, соціальним статутом, його уявою про ситуацію спілкування, в тому числі про адресата з його знаннями, інтересами, соціальним статутом. На думку Левицького, “...на побудову тексту ділового листа також впливають такі фактори, як стать, вік, національність, стан здоров’я того, хто говорить, професія, посада, освіта, особливості характеру, ступінь знайомства і рівень мовної компетенції...” [Левицький 2002:94]. Ці фактори, які можна назвати факторами мовленнєвого спілкування, проявляються у процесі мовленнєвої взаємодії комунікантів і впливають на успішне його виконання. Під їхнім

впливом приймаються різні “лінгвістичні рішення” у вигляді певної мовної форми, які ведуть до реалізації певного тексту [Гійом 1992:20]. “При побудові тексту автор виходить з особистісних мотивів і потреб, свого життєвого досвіду, роботи уяви і цінностей. Він проєцирує у тексті свої уявлення про дійсність, знання і міркування про неї, своє ставлення до висловлювання, він має емоції, волю і намір” [Ворожцова 2000:122]. Проте намір автора ми можемо тільки припустити, тому що інтенція розкривається завдяки досвіду отримувача повідомлення, його знанням, його реакції на зміст тексту. Оскільки ділове спілкування завжди діалогічно, спрямовано на досягнення ефективного результату, і автор повідомлення зацікавлений у адекватному смислому сприйнятті інтерпретації тексту, то сукупність мовних засобів, обраних ним для здійснення мовленнєвого акту, має відповідати жанру ділового листа і відповідно вимогам до ділових листів.

З точки зору жанрових особливостей, розглянемо, яким чином у текстах ділових листів відбуваються взаємодії комунікантів, як виявляється інтенція автора, його комунікативний задум, за допомогою яких лінгвістичних і екстралінгвістичних засобів. Для цього скористаємось уявленням про жанр, сформульоване М.М.Бахтініним, згідно з яким це є тип тексту, який характеризується тематичним змістом, який включає в себе номінативний і комунікативний зміст, композиційну побудову і відбір мовних засобів вираження змісту.

Під номінативним змістом розуміють сукупність елементів ситуації об'єктивної дійсності, що є наявними у свідомості відправника та відбиваються у тексті. Вони зумовлюють певною мірою відбір мовних елементів при формуванні самого тексту.

Комунікативний (модальний) зміст являє собою оцінки, судження, вияв ставлення адресанта до повідомлення іншим учасникам комунікації та ситуації з використанням засобів виявлення різного роду модальностей. Вивчення процесу зародження мовлення (роботи І.О. Зимней, О.М. Шахнаровича, Л.С. Виготського) виявило, що модальність прагне до раннього етапу зародження мовленнєвої інтенції, комунікативного наміру.

Композиційна побудова представляє собою чітку структуру листа, повний набір реквізитів і стандартне розташування кожного з них, що надає тексту цілісність, завершеність. У діловому спілкуванні поняття тематичної цілісності є важливим, оскільки дозволяє визначити структурні компоненти мовленнєвої взаємодії. Тема визначає набір мовленнєвих актів в залежності від комунікативної цілі.

Відбір мовних засобів, які включають до себе відбір лексичних засобів, граматичних і синтаксичних конструкцій, і здійснюється з урахуванням вимог до ділового спілкування.

Аналіз ділових листів, написаних українською, російською, англійською і французькою мовами, виявив, що номінативний зміст, як референція висловлювання, який включає до себе: дані про відправника і

адресата із зазначенням назви компанії, фірми, поштової адреси, номера факсу, телефону, вхідних і вихідних даних листа, дати написання, звернення, заголовка тексту, посилання на лист, на який відповідають, посилання на подію, як предметний зміст, форми ввічливості, підпису, П.І.Б. того, хто підписує лист. Ділові папери на українській та російській мовах представляють номінативний зміст з різним ступенем повноти.

З елементів номінативного змісту частіш за все відсутні: зазначення посади відправника, дата написання, тема листа або заголовок до тексту, не наводяться необхідні ситуативні опори, наприклад, посилання на лист, на який відповідають, факти, події, які вводять читача в інформаційне коло відправника повідомлення. Інформаційна насиченість англійського і французького листа більше.

Комунікативний зміст найбільш яскраво виявлено в текстах, написаних українською та російською мовами. Це пов'язано зі ставленням адресата до подій, наданням своїх оцінок, порад і проявляється у застосуванні різних модальностей: обов'язку, бажаності та інш.

Ділові листи пишуться на бланках і мають певне розташування реквізитів. Композиційно тексти ділових листів мають наступну послідовність:

«шапка» бланку із зазначенням назви фірми, компанії, закладу; дані адресата (П.І.Б., посада); дата написання листа; тема листа; дані адресанта (П.І.Б., посада); звернення; основний текст; завершення листа; підпис адресанта із зазначенням в дужках його прізвища та ініціалів.

Текст листа складається з одного або кількох абзаців і представляє собою викладення суті питання, включає мотивацію (посилання на домовленості, ухвалення, документи, обставини), історію питання (прохання, пропозиції, виказ подяки, запрошення) та закінчення. Ділові листи, написані українською мовою, у 65 % випадків пишуться на спеціальних бланках, російською – у 70 %, англійською – у 100 % і французькою – у 95 %. Зустрічаються різні норми у структурі листа українською та російською мовами (не дотримується послідовність викладення тексту).

При аналізі лексичного наповнення було використано класифікацію, надану Шмельовим Д.М. Лексика розглядалась з точки зору двох класів загальноживаних слів: клас побутової лексики і клас лексики ділового спілкування (офіційної). А також з точки зору емоційної забарвленості виявлено слова, які застосовуються у будь-якій ситуації, у будь-якому типі мови та позначаються нейтральними за стилістикою, а також слова емоційно-експресивно забарвлені, які виражають позитивну або негативну оцінку явища. Результати аналізу (процентне відношення використання того чи іншого типу лексики) зведені у таблицю:

Лексичні засоби	Укр.м.	Рос.м.	Фр.м.	Ан.м
Неофіційна лексика	30 %	45 %	23%	20%
Офіційна лексика	70 %	55 %	77%	80%
Оціночно-експресивна	35 %	37%	21%	19%
Нейтральна	65 %	63%	79%	81%

Порівняння результатів дослідження виявило, що в текстах ділових паперів українських і російських відправників у великій кількості присутні слова, які означають певні емоції, оцінки і переживання. Це виражається за допомогою оціночних прислівників, прикметників, лексичних дієслів, У листах, написаних англійською і французькою мовами, надається перевага лексиці ділового спілкування і нейтральній лексиці.

Зроблений аналіз показав, що інтенція автора виражається у номінативному змісті, композиційній побудові тексту і на рівні відбору мовних засобів. В ділових паперах українських та російських відправників недостатнє виділення плану повідомлення, широке вживання модальності, оціночно-експресивних засобів, які призводять до відхилення від норм написання ділового листа, можна пояснити національною специфікою та інколи відсутністю належного досвіду у адресантів. Це ставить перед нами нові питання: необхідність введення загальнозживаної стандартизації у написанні ділових листів та поширення культури ділового спілкування.

Література

- Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. - М.:Искусство, 1979.- 444с.
- Ворожцова И.Б. Личностно-деятельностная модель обучения иностранному языку.- Ижевск: Издательский дом «Удмуртский университет», 2002.- 344с.
- Ворожцова И.Б. Интенциональная структура текста. Кормановские чтения: Материалы Межвузовской конференции (Ижевск, апрель 2004). Сост. Е.А. Подшивалова, Д.И. Черашняя. Ижевск: Издательский дом «Удмуртский университет», 2005. Вып.5, С.187-194.
- Ворожцова И.Б. Культура общения в речевом взаимодействии. Уч. пособие.- Ижевск, 2007: Издательский дом «Удмуртский университет», - 150с. (в печати)
- Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики. М.:Прогресс, 1992.-224с.
- Глущик С.В., Дияк О.В., Шевчук С.В.:Сучасні ділові папери. “А.С.К.”, Київ 2000.
- Колтунова М.В. Деловое письмо. Москва: Дело, 1999.-107с.
- Левицкий Ю.А. Проблемы лингвистики текста.- Пермь: Издательство Пермского государственного педагогического университета, 2002.-106с.
- Погиба Л.Г., Гривиниченко Т.О., Баган М.П.:”Либідь”, Київ 2002.

Summary

The article deals with the comparison analysis of business letters texts in the Ukrainian, Russian, English and French languages for particularities of language interaction in business communication studying.

Гендерний вимір бізнес-дискурсу

Науменко Людмила

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Сфера бізнесу традиційно вважається “чоловічою справою”, прерогативою сильної статі, незважаючи на те, що все більше підприємливих жінок намагаються знайти у ній свою нішу. Управління підприємством, очолюване жінкою, має свої особливості в стилі, манері і формах ведення бізнесу, його мовній репрезентації, що також позитивно позначається на його ефективності. Проте, погляду на жінку як на бізнесмена ще явно бракує об’єктивності, чому сприяють усталені уявлення про її роль у суспільстві. Як свідчать історичні джерела, в давньоанглійський період слуги, діти й дружина чоловіка вважалися його власністю, називалися його іменем, а він ніс за них відповідальність й сплачував борги [Nilsen 1995: 251].

Проблемі гендеру, становищу жінок (і чоловіків) у суспільстві, вияву гендерних ознак у мові присвячена численна зарубіжна література, що знаходить пояснення у більш розвинених економічних відносинах країн Західної Європи і США та прагненням до самоідентифікації й самореалізації окремої особистості [Chafe 1987; McFadden 1995; Nilsen 1995; Poynton 1990; Wellington 1998]. З розвитком ринкових відносин на теренах країн СНГ проблеми, що хвилюють людство, гендер зокрема, набувають все більшої популярності й в українських дослідників Н.В.Абрамкіної, З.Карпенко, Т.В.Морозової, С.В.Прибиткова, С.А.Романенко, Т.В.Смирнової та ін., які працюють у галузі соціальної філософії, соціології, культурології, соціо- та психолінгвістики, перекладознавства та лінгводидактики. В Україні відбуваються тематичні конференції з гендерних проблем, як напр., “Гендерные исследования в культурологии, лингвистике и педагогике”: Міжнар. наук. конф., Севастополь, 2005 р., “Гендерные аспекты этнической культуры в Украине”: Всеукр. наук. студ. конф., Севастополь, 2004; гендерні питання все частіше залучають до мовозначих та педагогічних студій, як напр., “Уповноважена освіта – шлях в третє тисячоліття”: Міжнар. наук.-практ. конф., К., 2000 р.; розвиваються нові напрями мовознавства – лінгвістична гендерологія та феміністична лінгвістика [Мартинюк 2005; Синельникова, Богданович 2001; Тараненко 2005].

Поняття гендеру, запозичене з англійської мови (від англ. *gender* – “рід, стать”) має декілька значень: “граматична категорія”, “культурологічна характеристика поведінки”, “набір соціальних ролей” [Чикалова, Янчук 2003: 209]. З гендером пов’язані стійкі уявлення про чоловіків й жінок, що поширюються на усіх представників обох статей, незалежно від їхніх особистий якостей. Коріння гендерних стереотипів закладені в традиціях патріархальної культури, де чоловіку відводилася головна роль у соціальному,

економічному та культурному житті. Гендерний стереотип іноді зреалізовується у гендерну схему – спрощений образ, що призводить до дискримінації однієї статі по відношенню до іншої, а в окремих випадках перетворюється на стигму. Одним з таких стереотипів є переконання в тому, що жінок більше цікавлять діти, сім'я, зовнішність, а чоловіків – робота, кар'єра й політика.

Антропонім *female*, який в англійській мові вживається на позначення “жіночність, жіноча стать, жінка” [БНАУС 2000: 215] або як граматична категорія роду (від Lat. *genus femininum*), підтверджує уявлення про жінку як про матір або продовжувачку роду, характерне для праєвропейської свідомості. Припускають, що англ. основа *female* (варіанти *feminin*, *femininine*) запозичена від лат. *fēminīnus*, *-īna* на позначення “смоктати” (як агенс або пацієнс) у ХУІІІ ст., вірогідно, походить з санскриту від *dhāyati* – “sucks” (смокче) або *dhātī* – “nurse” (годувальниця, нянька). В історичній ретроспекції слово *female* мало значення “стать, що дає нащадків”, а її форма обумовлена асоціаціями зі словом *male* [ODEE 1996: 350]. Це значення збереглося у граматичній категорії роду як галузевого терміна (*зоол.*) та на позначення жінки в зневажливому сенсі (“самиця”).

Лексема *female* в сучасній англійській мові є основою для таких семантичних дериватів, як: *feme* – “жінка” (юридиний термін), *feminality* – “жіночність”, *pl.* “жіночі риси”, *femineity* – “жіночність, жінкоподібність”, *feminine* – “жіночий, властивий жінкам”, жіночої статі” та “жіночого роду” (граматичний термін), *femininely* – “по-жіночому”, *feminineness* – “жіночність”, *femimism* – “фемінізм”, *feminist* – “фемініст(ка)” та *feminize* – “ставати жіночим, зніжуватися” [БНАУС 2000: 215]. Словник за ред. І.Р.Гальперіна наводить ще два значення цієї лексеми – “жінкоподібний” та “слабкий” [БАРС 1972, Т1: 503]. Поняття “female” в англійській мові позначається такими синонімічними одиницями: *woman*, *girl*, *lady*, *maid*, *wife*, *mother*, *sister*, *nurse*, *mistress*, *bride*, *spinster*, *suffragette*, *blue stocking*. В бізнес-дискурсі воно виявляє себе у гендерно маркованих назвах професій, посад та роду занять, напр.: *sales woman*, *sales girl*, *sales lady*, *stewardess*, *waitress*, *maid / maidservant*, *business woman*, *business lady*, *chairwoman*, *woman vice-president*, *woman manager*, *woman director* та ін.

В.Петренко та Н.Павлюк, досліджуючи якісно-ознаковий семантичний простір російської мови, виокремили фактор *родокомфортності*, згідно з яким у носіїв мови слова асоціюються чи то з жіночим, чи з чоловічим началом. Ця ознака об'єднує якості, диференційовані за шкалою: “жіночне” – “мужнє”, “ніжнє” – “грубе”, “м'яке” – “тверде”, “зручне” – “незручне”, “округле” – “незграбне” тощо [Журавлєв 1987: 49]. Поняття “жіночність” традиційно пов'язують з такими ознаками: “слабкість”, “ніжність”, “м'якість”, що впливає на формування стереотипу про жінку як істоту значно слабшу від чоловіка і за фізичними, і за розумовими можливостями. Серед прикметників, що

асоціюються з представницями жіночої статі в англійській мові, наводять такі: *attractive, charming, gentle, dependent, emotional, talkative, weak*, з представниками чоловічої статі відповідно – *adventurous, ambitious, self-confident, logical, realistic, stable, assertive, dominant, strong, unemotional* [Roynnton 1990: 60]. Епоніми, які походять від жіночих власних імен, в основному стосуються анатомії людини, а маскулінні епоніми засвідчують різного роду досягнення референта. Таким чином, гендерно марковані лексичні одиниці, що стосуються жіночої статі, або фемінізми, асоціюються з сексом, у той час як ті, що стосуються чоловічої статі, або маскулізми, – з професією або родом занять, пор.: *a call boy* та *a call girl, a master* та *a mistress* [Nilsen 1995].

Історично суспільство закріпило за статями види діяльності, що відповідали їхній біологічній природі. Соціальне гноблення жінок й визнання їх “нижчими” за чоловіків виникло з утвердженням патріархату, приватної власності та системи успадкування майна по чоловічій лінії. Боротьба з патріархальними цінностями, які визнають за жінкою лише роль дружини та домашньої господині, спричинило виникнення *феміністичного руху* (*feminist movement*) у Західній Європі та суфражизму (*suffrage movement*) в Америці у середині 19-го ст. Обидва рухи обумовили появу низки гендерно релевантної термінології: *femimism* – фемінізм, *feminist* – фемініст(ка), *suffragism* – суфражизм, *suffragist* – прихильник рівноправності жінок, *suffragette* – суфражистка, *female / womanhood suffrage* – право голосу для усіх дорослих жінок, *manhood suffrage* – право голосу для усіх дорослих чоловіків та ін.

Попри усі прийняті закони про рівні права у Великій Британії та США, більшість професій і сьогодні залишається прерогативою чоловіків. Вважається, що жінка може бути лікарем, але не хірургом, віце-президентом, але не президентом компанії. Крім того, оплата праці жінок, які виконують однакову з чоловіками роботу і мають ідентичні функціональні обов’язки, часто нижча за колеґ-чоловіків. Вислів *traditionally female jobs* (традиційно жіночі професії), на кшталт секретарки, покоївки, медсестри, прибиральниці, продавщиці, вказує на менш значуще місце жінки у професійній діяльності. Лише 10% таких професій, як адміністратор, менеджер, інженер, бухгалтер, адвокат у Великій Британії посідають жінки [Cowling et al. 1993: 27]. Усе ще існує поділ на “жіночу” та “чоловічу” працю (*women’s work – men’s work*), причому “жіноча” праця монотонніша, менш цікава і нижче оплачувана. Пояснення, чому жінки завжди отримують нижчу за чоловіків платню, такі: різниця в продуктивності праці, гірша кваліфікація, ставлення до чоловіків як до годувальників [NEB 1994, Vol. 29: 927]. Не дивно, що у 50-ті рр. минулого століття в американському суспільстві популяризувалися вислови на кшталт: *a little woman who needs home, God made a woman to make coffee, We’d better give space to a monkey than to a woman* (в бізнесі) та *What is true for man is true for everybody*.

Дискримінації жінок на ринку праці сприяє також *гендерна модель* (*gender model*), що утвердилася в суспільстві й перешкоджає бачити в жінці

рівноправного з чоловіком працівника. При цьому часто цитується біблія, де сфери зайнятості розподіляються таким чином: громадська діяльність – для нього, дім і сім'я – для неї. Упередження проти жіночої статі, які перешкоджають здібним й кваліфікованим жінкам отримати рівні з чоловіками можливості для професійної самореалізації, передають фраземи *gender bias*, *gender gap* (гендерна нерівність), *gender discrimination* (гендерна дискримінація), *gender asymmetry* (гендерна асиметрія) та вислови: *Top jobs are designed for people with wives*; *Business is not for women and their place is in the kitchen*; *Being a wife is the best career in the world*; *It's a woman's job to love husband and children* та ін. Гендерна асиметрія в англійській мові, де граматичний показник роду зберігся лише в особових займенниках або існує на семантичному рівні у деяких іменниках, виявляє себе таким чином:

- в ототожненні понять “human being” (людина) і “male human” (чоловік), яке позначають одним словом *man*. На морфологічному рівні це слово функціонує як словотворча морфема для утворення складних слів на позначення професій, посад та різного роду занять, напр.: *businessman*, *chairman*, *bagman*, *foreman*, *middleman*, *serviceman*, *shopman*;

- в утворенні іменників жіночого роду від відповідних іменників чоловічого роду, напр.: *steward* – *stewardess*, *waiter* – *waitress*;

- у назвах професій, представлених іменниками з суфіксами чоловічого роду *-ant*, *-ator*, *-er*, *-or*, *-ist*, *-ster* на позначення представників обох статей, напр.: *assistant*, *insurant*, *fund-raiser*, *dealer*, *manager*, *director*, *realtor*, *vendor*, *capitalist*, *tobacconist*, *administrater* й утворенні від них складних слів шляхом додавання іменників, що мають семантичне значення жіночого роду, напр.: *chachier girl*;

- у назвах професій, посад, соціальних ролей без родової ознаки, що мають нейтральний статус, але частіше асоціюються з представниками чоловічої статі і вимагають антецедента *he*, напр.: *expert*, *agent*, *analyst*, *receptionist*, *secretary*, *clerk*, *sales representative tycoon*, *chief*, *boss*, *reference*, *bankrupt*, *client*;

- в нейтральних назвах професій, що мають у своєму складі іменник чоловічого роду *boy*, напр.: *errand boy*, *barrow boy*, *cowboy* та ін.

З позицій феміністичної лінгвістики, яка виникла наприкінці 60-х рр. XX ст., гендерно маркована лексика (і “жіноча”, і “чоловіча”), на кшталт: *sales man*, *sales girl / woman*, *businessman*, *businesswoman*, *steward*, *stewardess*, *chairman*, *chairwoman*, *foreman*, *manpower*, ображає почуття представників обох статей, через що її замінюють нейтральними, немаркованими термінами, напр.: *sales person*, *business person*, *fly attendant*, *chairperson* або *chair*, *supervisor*, *workforce*, *personnel*, *the staff*, *the workers*. У свою чергу, вживання форми чоловічого роду в універсальному значенні, як напр.: *Everyone should bring his lunch*; *We need to hire the best man available*, можна розцінювати як вияв мовного сексизму (sexist language). Все більшої популярності набуває вживання подвійних займенників – *he / she*, *his / her*, *himself / herself*, форм множини *they*, *their*, *themselves* в якості антецедентів та подвійних форм звертання *Dear Sir or Madam*.

Як стверджує Шейлі Веллінгтон, в сучасному американському суспільстві жінки, які керують великими компаніями, - це в основному дружини, вдови, дочки або ділові партнери надзвичайно успішних чоловіків [Wellington 1998]. Якщо вищі управлінські посади належать чоловікам, які відзначаються раціоналізмом, високою продуктивністю праці, рішучістю, емоційною стабільністю, то жінкам нічого не залишається, як з допомогою наполегливості та професіоналізму долати стереотипи про надмірну емоційність та залежність. Останнім часом в ментальності носіїв англійської (і української) мови, утвердився стереотип ділової жінки (*business woman*), що формує такий фрейм. Ділова жінка – це енергійна, впевнена в собі, успішна, дещо агресивна особа, яка працює на фірму або має власний бізнес. Її атрибутами є елегантна зовнішність, сучасне оточення (офісні меблі, комп'ютер, службовий або власний автомобіль), типові ситуації професійної діяльності (переговори, наради, відрядження, ділові розмови та ланчі). Цей вербалізатор має позитивне конотативне забарвлення, є моделлю поведінки та еталоном для наслідування у багатьох жінок.

Дослідники зауважують певні відмінності в мовленні жінок й чоловіків, виокремлюючи в ньому “жіночий” та “чоловічий” комунікативні стилі. Як стверджує Дж. Коатс, мова – це акт ідентифікації; коли ми говоримо, ми, безперечно, визначаємо себе як чоловіка або жінку [Language and Social Life 1994: 23]. Отже, “жіночому” стилю спілкування притаманні такі ознаки, як: незначне вживання директивних мовленнєвих актів, послуговування непрямыми висловлюваннями, натяками, питальними реченнями, умовним способом, складними граматичними формами присудка, запитаннями дозволу тощо. Жінки уважніше слухають і рідше перебивають, аргументуючи власну думку, більше спираються на уподобання та інтуїцію. У мові жінок більше формул ввічливості, етикетних кліше, емоційно забарвлених слів, багатший спектр звертань, більше конкретної й менше вульгаризованої та стилістично зниженої лексики. [Seel 1993: 43].

Якщо у професійній діяльності інтереси чоловіків складають успіх, конкуренція і влада, то для жінок важливими є стосунки з іншими людьми, досягнення гармонії й скасування протиріч. Жінки рідко порушують принципи ввічливості, доброзичливості й взаємоповаги, і саме за таким “жіночим” стилем спілкування – майбутнє, адже він виявляє ознаки гнучкості, здатний до компромісів, уникає примусу, більш демократичний та ефективний.

Література:

- Балла М.І.: Новий англо-український словник. Чумацький шлях, Київ 2000.
Большой англо-русский словарь. Под ред. И.Р.Гальперина. Сов. энциклопедия,

- Москва 1972. Т.1. Журавлёв А.П.: Диалог с компьютером. Мол. гвардия, Москва 1987.
- Мартинюк А.П.: Гендер як конструкт дискурсу. In: Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен. Константа, Харків 2005.
- Синельникова Л.Н., Богданович Г.Ю.: Введение в лингвистическую гендерологию. ТНУ, Симферополь 2001.
- Тараненко О.О.: Принцип андроцентризму в системі мовних координат і сучасний гендерний рух. In: Мовознавство 1/2005, с. 3-25.
- Чикалова И.Р., Янчук Е.И.: Гендер. In: Социология: Энциклопедия. Книжный дом, Минск 2003, с. 209-210.
- Chafe W.H. Women and American Society. In: Making America. US Information Agency, Washington 1987, p. 258-269.
- Cowling A.G., Stanton M.J.K., Bennett R.D et al.: Behavioural Sciences. Edward Arnold, London 1988.
- Language and Social Life. The British Council 1994. McFadden C.: In Defence of Gender In: About Linguistics. Houghton Mifflin, Boston: 1995, p. 278–281.
- The New Encyclopaedia Britannica: Macropaedia. Encyclopaedia Britannica, Chicago 1993. Vol. 29.
- Nilsen A.P.: Sexism in English. In: About Language. Houghton Mifflin, Boston 1995, p. 248-257.
- The Oxford Dictionary of English Etymology. Ed. by C.T.Onions. The Clarendon Press, Oxford 1996.
- Poynton K.: Language and Gender: Making the Difference. Oxford University Press, Oxford 1990.
- Seel H.: Männersprache-Frauensprache. In: Frau und Mann zwischen Tradition und Emanzipation. Verlag W.Kohlhammer, Stuttgart – Berlin – Köln 1993, p. 43-55.
- Wellington S.: Cracking the Ceiling. In: Builders and Titans Dec. 1998.

Summary

The paper deals with the problem of gender in English speaking countries in historical, sociological and linguistic aspects. It also touches the influence of gender stereotypes, bias, gap, discrimination and assymetry in the English language and in the business world.

Календарно-обрядова маркованість лінгвістичних знаків глютонії (на матеріалі глютоніма *каша*)

Руденко Світлана

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Концептуальна картина світу містить у своєму складі велику кількість сегментів, одним із яких є глютонічна (харчова, гастрономічна, кулінарна) картина світу, яка перебуває в ядерній зоні ментального лексикону кожного члена суспільства, оскільки пов'язана з однією з трьох повсякденних потреб індивіда незалежно від його етнічної, расової, соціальної, вікової, статевої характеристик: потребою в **харчуванні** поряд з потребами в житлі та одязі. Мережа членування, категоризації, оцінок інтеріоризованого світу та внутрішнього досвіду людини, зумовлена культурою певного етносу й репрезентована в семіотичних системах природної мови, мистецтва, обрядів, звичаїв, вірувань, а також у нормах моралі, поведінці членів етнічної спільноти, тобто **культурний код**, загалом будучи універсальним, має у кожній культурі специфічний вияв через соматичний (тілесний) код, просторовий, часовий, предметний, біоморфний, духовний [Селіванова 2006].

Мета нашої статті – розглянути українську етнолінгвістичну специфіку зв'язку між предметним, часовим і просторовим кодами на матеріалі **глютонімії** (від лат. *gluttio* – ковтати, споживати) – лінгвістичних знаків з широким спектром плану вираження (від слова до тексту) та плану змісту (культурної інформації, що має чотири способи представлення у мові й мовленні на підставі культурних сем як елементів значення номінативних одиниць, які позначають культурні реалії; культурного фону як ідеологічно маркованого культурного змісту номінативних одиниць; культурних концептів – відносно стійких уявлень, сформованих у певній культурі на основі відповідних ціннісних орієнтацій; культурної конотації). На нашу думку, якнайвиразніше зазначені риси виявляються при розгляді глютоніма *каша* (“*Каша* – страва з крупів, пшона, рису тощо, зварена на воді або молоці” [Великий 2002: 421].) **Завдання** – створити семантичні рубрикатори, за допомогою яких 1) ідентифікувати зв'язок видів, підвидів та синонімів глютоніма *каша* з архаїчною українською аграрною культурою шляхом встановлення ключового слова на позначення сировини в рецептурі; 2) показати зв'язок між гіпонімами глютоніма *каша* та темпоративами, що мають аксіологічний зв'язок з обрядами та віруваннями, реалізуючись у бінарній релевантній опозиції *святкове / буденне*; 3) декодувати проведене темпоративне маркування; 4) зазначити семантику календарних обрядодій, складниками яких є лінгвістичні знаки глютонімічного корпусу *каша*.

На нашу думку, результат дослідження, з огляду на кількісну характеристику залучених лінгвістичних одиниць, варто презентувати у формі таблиць (табл. 1 і табл. 2).

Табл. 1

Темпоративна маркованість лінгвістичних знаків фрейму каша в бінарній релевантній опозиції святкове / буденне

Ключове слово на позначення сировини в рецептурі	Видові глутоніми на позначення каш	Підвиди / синоніми глутоніма каша
пшениця	<i>кутя</i> ^{4, 6, 9} , <i>бата</i> ⁶ , <i>вилія</i> ⁶ , <i>дзьобавка</i> , <i>манна</i> , <i>канун</i> <i>кришенікані</i> ¹¹	<i>сита</i> ¹¹
мед	<i>коливо</i> ^{11, 13, 19} , <i>сочиво</i>	<i>пшениця</i> , <i>покушка</i>
борошно	<i>баба</i> , <i>бовтушка</i> , <i>затерушка</i> , <i>затірка</i> , <i>кваша</i> , <i>киселиця</i> ^{1, 16} , <i>чир</i> , <i>кулага</i> , <i>кулеша</i> , <i>причиняна киселиця</i>	
гарбуз	<i>гарбузова каша</i> ¹⁵ , <i>гарбузня</i>	
ячмінь	<i>зубці</i> , <i>логáза</i> , <i>глогáза</i> , <i>гláза</i> , <i>галоза</i> , <i>пенцáк</i> , <i>путря</i> , <i>ягли</i> , <i>ярчанка</i> , <i>пенцáк</i> , <i>перлівка</i> , <i>гершилики</i> , <i>олóмша</i> <i>ячна</i>	<i>лагоза</i>
рис	<i>бабка</i>	
картопля	<i>базьоха</i>	
пшоно	<i>каша пшоняна</i> ^{15, 17} <i>соломаха</i>	<i>пшонянка</i> ² , <i>братко</i> , <i>пшоняна</i> , <i>дід</i> ¹¹ , <i>гартаначка</i> , <i>весняна</i> , з <i>галушками</i> , <i>кобзарська</i> , <i>степова</i> , <i>кандьор</i> , <i>кашиця</i> , <i>плескана</i> , <i>рябко</i> , <i>саламата</i> , <i>саламаха</i> , <i>тетеря</i> , <i>шупеня</i> , з <i>маком</i> <i>затираха</i>
овес	<i>вівсянка (толокно)</i> , <i>каша</i> <i>вівсяна</i> , <i>галáм биць</i> , <i>гáмбиць</i> , <i>гемболя</i> , <i>гембовда</i>	
кукурудза	<i>каша кукурудзяна</i>	<i>мамаліга</i> , <i>бануш</i> , <i>гойдалка</i> , <i>голомбець</i> , <i>мучанка</i> , <i>гопки</i> , <i>полента</i> , <i>кокоші</i> , <i>кокот</i> , <i>гінгеріця</i> ,

		<i>тінгеріця, кендеріця, з'амішка, чир, кукурудзянка⁸, товкан, зрідка, гаймуш, скомерда</i>
	<i>куліш</i>	<i>бантуш, кулеба, щерба крупник</i>
мак	<i>каша з маком³</i>	
сало	<i>каша з салом або здором⁷</i>	
жито	<i>зеленашка</i>	
горох	<i>кулешик</i>	
капуста	<i>капуста</i> <i>росівниця</i>	<i>капусняк</i>
картопля	<i>токан</i>	<i>токан з бринзою, бриндзяний токан, токан із сиром</i>
	<i>картопляник, каша бульб'яна, гопки, кулеша на картоплі</i>	
молоко	<i>молочна, лизанка, молочниця, з маковим молоком</i>	
риба	<i>юшка</i>	
баранина	<i>шурпа</i>	
гречка	<i>княгиня¹⁰, соломаха</i>	
гриби	<i>мачанка</i>	
огірки	<i>огірчанка</i>	
яблука	<i>ябчанка</i>	
конопляна олія	<i>коноплянка¹², розмазня¹²</i>	
масло	<i>маслянка</i>	
сир	<i>фріга</i>	

У табл. 1 подано результат процесу темпоративного маркування за семантичною домінантою *святкове* на тлі глютонімічного масиву, що належить до корпусу одиниць з семантичною домінантою *буденне* (звичайне, повсякденне).

Пропонуємо далі **декодування темпоративної маркованості** (за табл. 1), пов'язаної зі *святами* – “...днем або днями, відзначаваними звичаєм або церквою на честь якої-небудь події чи святого...” [Великий 2002: 1110]:

¹4 грудня – Введення в храм Пресвятої [Воропай 2005: 12];

²7 грудня – Катерини, день "Дівочої долі" [Воропай 2005: 13, 216, 225];

³13 грудня – Андрія Первозванного, Калета;

⁴17 грудня – Варварин день, 18 грудня – Савин день, 19 грудня – Миколая Зимового день [Бугай 2002];

⁵4 січня – Анастасії, День роду-племені;

⁶З 6-го січня на 7-ме січня – Свята Вечеря, Святий Вечір перед Різдвом, Свят-Вечір, Вілія, Дідух, Багата кутя, Бата;

⁷7-ме січня – Свято Різдва Христового, Різдво, Коляда, Корочун, початок зимових М'ясиць (свинячих);

⁸13 січня – Преподобної Меланії Римлянки, Меланчин день, Меланки, Щедра кутя (Щедруха), гостини Меланки, переддень Василя;

⁹18 січня – Навечір'я Богоявлення (Хрещенський Святвечір), день строгого посту, Голодна кутя, другий Свят-вечір [Воропай 2005: 17, 95];

¹⁰10 лютого – Преподобного Єфрема Сиріна, Єфремів день, Єфрема-Вітродуя, Юхима (Охріма), задобрювання домовика кашею [Бугай 2002; Войтович 2002: 225];

¹¹Чистий Четвер перед великоднем, поминання померлих;

¹²2-ий тиждень після Великодня – Радониця, Радуниця, Фомин тиждень, Проводи, поминання померлих, “Діди”, гробки, могилки, “бабський Великдень”, “бабські проводи”;

¹³Тиждень перед Трійцею, Зелені Свята, Русалії, поминання померлих;

¹⁴5 червня – Леонтія-Конопельника;

¹⁵В Пилипівський піст – до 12 липня;

¹⁶7 липня – Різдво Іоана Хрестителя, Івана Купала, Купайло;

¹⁷16-го липня – Мокія; ¹⁸19 серпня – Спаса, поминання померлих.

Розглянемо семантику обрядодій, пов'язаних із зазначеними вище календарними датами або періодами (табл. 2).

Табл. 2

**Семантика календарних обрядодій,
складниками яких є лінгвістичні знаки фрейму каша**

Темпора- тиви	Семантика обряду	Предикати та коментативи, пов'язані з семантикою обрядодій [Килимник 1994].
4 грудня	Забезпечення достатку	Годування корів <i>киселицею</i> , “щоб густа була сметана”.
7 грудня ввечері	Передбачення майбутнього. Дівоче гадання “Закликання долі”.	Передбачення і гадання полягають у тому, що слід вилізти на ворота, тримаючи в руках горня з <i>кашею</i> , закликаючи: “Доле, доле, йди до мене вечеряти!” або “Суджений, нерозлучений, іди до мене кашу їсти!”
13 грудня	Забезпечення достатку	Споживання <i>каші</i> .
17,18,19 грудня	Забезпечення достатку	Споживання <i>каші</i> , “щоб хліб родив та садовина рясніла”.
4 січня	Уславлення матері;	

	побажання щасливого виношування вагітними дітей, продовження роду.	Споживання <i>каші</i> .
3 6 грудня на 7 грудня (комплекс обрядодій)	Демонстрація вірності вченню Ісуса Христа, зерно вчення якого дає душам віруючих вічне життя; “причастя” [Клименко 2004].	Споживання <i>каші</i> . Поставлення <i>куті</i> на покуття.
	Безкровна жертва, дар з усієї рослинності богам Місяцю, Спасу, Дажбогу, Сварогу, Вілії	Поставлення <i>кутю</i> на покуття зі словами: “Іди, кутя, на покуття, а узвар на базар!”
	Задобрювання худоби та бога Велеса	“Годування” худоби <i>кутею</i> , щоб худоба була здоровою і добре плодилася.
	Запросини духа Мороза, щоб не шкодив ланам	Заклички господарем, озброєним бичем від ціпа, який виходить за поріг, Мороза на вечерю: “Морозе, Морозе, іди до нас <i>кутю</i> їсти!... Як не йдеш, то не йди і на жито-пшеницю, усяку пашницю. Іди краще на моря, на ліси та на круті гори, а нам шкоди не роби!”
	Вшанування Дідуха і душ покійних	Встановлення Дідуха і <i>куті</i> на покуття зі словами: “Прийми, праведне Сонце та святі душеньки, свою їжу й питво, щоб і на той рік вам принесли!”
	Об’єднання всіх родичів (і мертвих, і живих), спільна вечеря роду	Обходження господарем оселі столу з тарілкою <i>куті</i> “за сонцем” тричі, після чого молитва на колінах перед образами з родиною.
Забезпечення достатку		Підкидання <i>куті</i> з ложки до стелі зі словами: “Брикайтеся, воли і корови!” Поставлення <i>куті</i> на покуття зі словами: “Скільки в сьому горщику кутенят, щоб стільки я умив у своїм хазайстві телят, лошат, ягнят, поросят, гусят і каченят”. Посипання господинею курей в курнику після вечері <i>кутею</i> з ложки з примовкою: “Радість витає – Христос ся рождає!”
	Забезпечення достатку, довгого життя і здоров’я старійшинам роду	Приносини <i>куті</i> родичам дітьми – “вістунами бога багатства та Діда-лада”.
7 січня	Демонстрація достатку, подяка	Споживання <i>каші</i> .
13 січня	Демонстрація достатку, подячна жертва.	Споживання <i>каші</i> .

	Дівоче гадання.	Висипання <i>каші</i> „наперехід” котові.
18 січня	Закінчення свят. Отримання приплоду	Проводи куті: по вечері діти мали вибігати з хати і паліччям бити знадвору в причільний кут з примовкою: “Тікай, <i>кутя</i> , із покуття, а ти, узвар, іди на базар...” Годування <i>кутею</i> , яка залишилася після вечері, курей, щоб добре плодилися.
10 лютого	Задобрювання домовика <i>кашею</i>	Поставлення горщика з <i>кашею</i> на припічок: “Хай домовик живиться та хати глядить”.
Чист. Четвер	Поминання померлих	Споживання <i>колива</i> після Літургії у храмі, прочитавши молитву за померлих.
Радуниця	Утвердження, що ті, хто на цьому й на тому світі, є однією родиною.	Споживання <i>колива</i> на могилах померлих родичів.
Русалії	Поминання померлих	Споживання <i>колива</i> разом з родичами після читання молитви за померлих.
5 червня	Вшанування Леонтія-Конопельника	Споживання <i>каші</i> , <i>засмаченої конопляною олією</i> .
До 12 липня	Подяка силам природи, що дали перший врожай <i>овочів</i> .	Споживання <i>гарбузової каші</i> .
7 липня	Подяка силам природи, що дали перший урожай <i>ягід</i> .	Споживання <i>киселиці</i> . Примовка: “ <i>Киселиця</i> – веселиться”.
16 липня	Демонстрація єдності, дружби.	Споживання <i>пионяної каші (каші-складчини)</i> дівочим гуртом.
19 серпня	Поминання померлих.	Споживання <i>колива</i> разом з родичами після читання молитви за померлих.

Таким чином, створені нами семантичні рубрикатори уможливили ідентифікацію видів, підвидів та синонімів глютоніма *каша* як складників архаїчної української аграрної культури шляхом встановлення семантики ключового слова на позначення сировини в рецептурі, візуалізували зв’язок між гіпонімами глютоніма *каша* та темпоративами, що маніфестують аксіологічну єдність з обрядами та віруваннями українців, реалізуючись у бінарній релевантній опозиції *святкове / буденне*.

Література

- Бугай, Н.І.: Український етикет. Бібліотека українця, Київ 2002.
 Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Перун, Київ 2002.
 Войтович, В.М.: Українська міфологія. Либідь, Київ 2002.

Воропай, О.: Звичаї нашого народу: Етнограф. нарис. – Фоліо, Харків, 2005.

Килимник, С.: Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: в 3 кн., 6 т. – Кн. I, Обереги, Київ 1994.

Клименко, Л.П.: Словарь переносных, образных и символических употреблений слов в псалтири. Спасо-Преображенский Мгарский монастырь 2004.

Селіванова, О.: Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Довкілля, Полтава 2006.

Summary

The article studies the history of creation of the lexeme array and hierarchy relations between the components of the central zone of one of the most ancient part of the Ukrainian glutonic frame *kasha*. Etymology, derivation, polysemy, internal form, motivation of its components is investigated. The calendar and ceremonial marking of the glutonyms in the relevant binary opposition of everyday / holyday is determined

Адаптація лексичних запозичень в українській підмові ресторанного господарства (на матеріалі функціонування лексеми *кава*)

Сапожнікова Лариса

Харківський державний університет харчування та торгівлі

Процес запозичення іншомовної лексики в українську мову завжди належав до активно діючих. З огляду на це у галузі семантики, словотвору, стилістики, термінології спостерігаються інтенсивні та глибокі зміни, що зумовлюють необхідність виявлення, систематизації, дослідження зазначеного явища. Українська мова і культура в різні історичні періоди запозичували певні денотати разом із їхніми назвами завдяки встановленню і підтримці стосунків з іншими країнами та етносами. Внаслідок цього зростають ресурси однієї з мов спеціального призначення – української підмови ресторанного господарства, заповнюються лексико-семантичні лакуни. До них, зокрема, належать: *лікер*, *сироп* (з франц.); *чай*, *чай байховий* (з кит.); *шафран* (з араб.), *коріандр*, *ароматизація*, *перець* (з грецьк.); *петрушка* (з польськ.). Серед таких запозичень і *кава* – назва реалії, яка вже давно перестала сприйматися носіями української мови як чужорідна. Ця лексична одиниця та її похідні адаптувалися до законів української орфографії, фонетики, орфоєпії й акцентуації, зазнали граматичних змін, унаслідок чого гармонійно вписалися в українську парадигму відмінювання. Саме ці механізми ми й маємо **на меті** дослідити у нашій розвідці. **Завданням** статті є розгляд деривації, валентності, полісемії, синонімії, семантичної реалізації через фразеологізми, паремії, текстами лексеми *кава*.

Переходячи до розгляду конкретного матеріалу зазначимо, що батьківщиною *кави* вважається Ефіопія. Перші документи про її вживання датовані 575 роком. Населення держави Аксум (могутня країна, що існувала на території сучасної Ефіопії) почало споживати кавові зерна як тонізуючий засіб. За легендою, саме в цій країні на гірських рівнинах Харер або Харері було виявлено *каву*. Амхарською мовою (державною мовою в Ефіопії) назва звучить як *бан* або *бані*. Отже, вірогідно, *coffee bean* (англ. *кавове зерно*) походить від перекрученого *kaffa bun* (амхарськ. *кава з району Каффа*) [www.musetti.ru/coffee/history].

Як зазначає Г.П. Циганенко [Циганенко 1989: 195], українська лексема походить від арабського першоджерела *kahva* (*gahwa* – *той, що перешкоджає бездіяльності* (авт.)) або етимологічно пов'язана з назвою провінції *Каффа* в Ефіопії. В українській культурі концепт *кава* вперше згадується в «Повісті минулих літ». Київський князь Володимир

Святославович досить часто споживав напій, котрий називали *кава* [Иофина 2004: 142]. Але пройшло багато часу, перш ніж зазначене поняття набуло поширення і стало зрозумілим для пересічної людини, і не лише носія української мови. Як свідчать наше дослідження та лінгвістичні роботи інших науковців [Коваль 1986], мови світу запозичили лексему *кава* і адаптували її до власних норм (табл. 1).

Табл. 1

Написання лексеми <i>кава</i> в різних мовах	
Мова	Написання
англійська	<i>coffee</i>
німецька	<i>Kaffee</i>
голландська	<i>koffie</i>
арабська	<i>kahva (gahwa)</i>
польська	<i>kawa</i>
українська	<i>кава</i>
російська	<i>кофе</i>

Ми спостерігаємо, що так зване своєрідне позначення явищ дійсності в різних мовних системах зводиться до того, що якщо в одній мові відсутня певна лексична одиниця для номінації відповідного об'єкта, то в іншій є описове, деталізоване або граматичне позначення. Таким чином, виникає потреба у заповненні лакун мовою-реципієнтом [Колшанский 2006: 81]. Лінгвісти розмежовують засвоєні мовою запозичення, що не усвідомлюються як такі; іншомовні слова, серед яких виділяються екзотизми, варваризми (чужорідні у мові слова) й інтернаціоналізми, фонд яких наявний у багатьох споріднених і неспоріднених мовах у вигляді терміносистем різних галузей науки й техніки, виробництва й культури [Селіванова 2006: 159]. Наведені у таблиці 1 приклади переконують у тому, що тривале функціонування запозиченої з арабської (як мови-донора) лексеми вже не вимагає описових відповідників для передавання її семантики, тобто лексема *кава* була запозичена спочатку у фонетичному вигляді, а згодом відбулася фонетична транскрипція і транслітерація знаками та звуками реципієнтних мов. Канали запозичень можуть бути усними й писемними: у першому випадку слово зазнає більших змін свого вигляду, спричинених законами реципієнтної мови. У процесі запозичення слово може зберігати своє вихідне значення або змінювати його, переважно при введенні реалій чи понять інших етносів (екзотизмів) або термінів. Запозичення може бути прямим або опосередкованим (із мови-посередника). Наприклад, “в українську мову лексема *кава* йшла такими шляхами: з арабської мови в турецьку, з турецької - в польську, а вже з польської мови у XVIII столітті - до нас [Коваль 1990: 70]. Однак частотність вживання цього запозичення, деривація, валентність лексеми

кава у зазначених мовах-реципієнтах сприяли втраті нею цього статусу та набуттю ознак інтернаціоналізму.

Лексема *кава* полісемічна в усіх мовах і означає: 1) вічнозелене тропічне дерево, ботанічна назва родини маревих, що досягає 10 метрів заввишки і налічує понад 40 видів; 2) зерна плодів кавового дерева; 3) поживний напій, що готується на воді чи молоці з меленої або розчинної кави [Сирохман 1998].

Парцеляційність реалемного змісту на мовному рівні об'єктивується через назви видів кави: *арабіка* (*Arabica, Coffea Arabica*); *робуста* (*Robusta, Coffea Canephora*); *Ліберіка* (*Liberian Coffea*) [www.coffeenews.ru]; *кава натуральна*: 1) *кава в зернах*; 2) *мелена кави*. *Кава швидкорозчинна (екстрагована)*: 1) *кава гранульована*; 2) *порошкоподібна кави*; *кавові напої* – *порошкоподібні суміші з хлібних злаків (ячменю, вівса, пшениці, жита, цикорію, жолудів, каштанів, букових горіхів, плодів шипшини, кісточкових плодів тощо), котрі за смаком нагадують каву завдяки накопиченню ароматичних і смакових речовин у процесі їх обсмажування; ароматизована кави* [Сирохман 1998], а також її сортів за місцем вирощування, що виявляє спільний реалемно-топонімічний сегмент лексики (табл. 2).

Табл. 2

Назви сортів кави, мотивовані топонімами

Назви континентів	Назви сортів кави
Південна, Центральна і Латинська Америка	<i>Колумбійська арабіка, Мексиканська арабіка, арабіка Прима-Вошд, Нікарагуанська арабіка, Бразильська Сантос арабіка, Костариканська кави, Куба Альтура, Марагоджип, Бурбон Сантос Бразилія, Перуанська арабіка Левадо, Кави Гондурас тощо</i>
Азія	<i>Індонезійська арабіка, Індійська Плантейшин, Єменська Ходейда, В'єтнамська арабіка, Індійська робуста Черрі, Індійська арабіка Черрі тощо</i>
Африка	<i>Ефіопська Харарі, Ефіопія Мокко, Танзанія АА, Кенія АА, Кави Замбія, Кенія арабіка, Африканський Камерун, Ефіопська Джима, Кави Ефіопія Харер тощо</i>

Лексема *кава* є ядром словотвірного гнізда з такими дериватами: *кавоварка* (апарат для приготування кави), *кавник* (посудина, в якій варять або подають каву, наприклад, нікельований кавник), *кавничка* (*кавниця*) - 1. посудина, для зберігання кави; 2. млинок для кави; *кавомолка* (апарат для розмелювання кавових зерен), *кавувати* (пити каву, позначення теперішнього подовженого часу дієслова), *кавовий* (приготований з кавою; який вирощує каву) [Великий 2001]; зменш.-ласк. – *кавонька, кавочка; кавовий*, рідше *кофейний* [Анніна 2003], *кав'ярня*, рідше розм. *каварня*,

кавоман, кавоманія, кофе, кохве, кофій.

Серед перерахованих дериватів особливу увагу привертає локатив *каварня*. Можна припустити, що він був досить відомим у західних областях України ще на початку 19 ст.: в 1829 р., як засвідчив І. Комаровський у книзі “Альбом львівський” (1862 р.): “*каварня* була тільки одна трохи ліпшого гатунку... Та єдина *каварня* називалася «Віденська»... Майже через 110 років (у 1934 році) в газеті “Назустріч” М. Рудницький писав: “Усі великі літературні напрямки ХІХ віку, теорії, маніфести й гасла зароджувались у каварні”, а через 2 століття у книзі “Кнайпи Львова” Ю. Винничука знову спостерігаємо лексему *каварня* [Винничук 2005], що свідчить про виразну спадковість цього слововживання.

Валентність лексеми *кава* виявляється через визначення таких семантичних ознак:

1) семантична ознака *вміст натуральної кави* знаходиться в основі логічної рубрикації «Типи кавових напоїв»:

а) містять натуральну каву: *кава «Наша марка», кава «Народна», кава «Дружба», кава «Новина»;*

б) містять цикорій або ячмінь і натуральну каву: *кава «Ячмінна», кава «Здоров'я», кава «Дитяча», кава «Кубань», кава «Осінь»;*

в) без натуральної кави і цикорію: *кава «Золотий колос», кава «Жолудева»;*

2) семантична ознака *розчинність кавових напоїв* формує бінарну опозицію *розчинний / нерозчинний* у лексичному масиві типів кавових напоїв;

3) семантична ознака *типи декофеїнізації кави*:

а) *європейський або прямиий, традиційний тип декофеїнізації кави;*

б) *швейцарська вода або водяний тип декофеїнізації кави;*

в) *випарювання кави;*

4) семантична ознака *способи приготування кави*:

кава по-турецьки, кава по-арабськи, кава по-неаполітанськи, кава у кавниці, кава в апараті Кона, кава в еспресо-кавоварці, кава еспресо-романо, кава еспресо-ристрето, кава еспресо-корето, кава еспресо-доніо, кава еспресо-конпана, кава еспресо (таца-д'оро), кава еспресо-лунго (по-американськи), кава кава-лате з молоком, імбирна кава, кава-капучино, кава по-мексиканськи, кава-олла, кава по-ямайськи, кава по-нормандськи тощо.

5) семантична ознака *якість кави* (сировини та напою): *ароматизована кава* (додавання до продукту ароматичних приправ: ванілі, кардамону, кориці, апельсинової цедри, смаженого інжиру) тощо.

На концептуальному рівні у галузі ресторанного господарства та харчової промисловості заміниками *кави* є певні види сировини, мовна об'єктивація яких у нашому випадку може ідентифікуватися як синонімія. З цієї точки зору, синонімами лексеми *кава* будуть лексеми *ячмінь, овес,*

пшениця, жито, цукорій, жолуді, каштани, плоди шипшини, букові горіхи, кісточкові плоди, а також “буряк, соняшникове насіння, боби, житнє борошно” [Симоненко 1892]. У мусульманських країнах вживання алкоголю заборонено, тому *каву* називають *арабським вином* [Бэнкс 2003: 12]. Це словосполучення також можна вважати синонімом досліджуваної лексики.

На нашу думку, про повну адаптацію лексики в мові-реципієнті найпереконливіше свідчить її входження до складу фразеологізмів та паремій. В українській мові таких утворень небагато. *Ворожити на кофейній (кавовій) гуці* [Анніна 2002] – фразеологізм, зафіксований у словнику. *Чай проклятий на трьох соборах, а кава – на семи* – паремія, зафіксована під час польових досліджень у с. Перекіп (Харк. обл.), що передає культурологічну інформацію, пов'язану з негативним ставленням до кави як реалії ще за часів Петра I, котрий примушував вживати модний заморський напій на своїх асамблеях.

Адаптація лексики досить виразно виявляє себе також через такі лінгвістичні одиниці, як текстеми, завдяки яким реконструюється семантичний зв'язок з достатньо великою кількістю концептів, на перший погляд, не пов'язаних з аналізованим поняттям. Це *кава та історія; кава та етнологія; кава та релігія; кава та міфологія; кава та медицина; кава та економіка; кава та мистецтво; кава та реклама; кава та промисловість; кава та естетика; кава та соціальні зв'язки* тощо.

Наприклад, зв'язок реаліями *кава* і поняття *релігія* увиразнює текстема, семантика якої - *позитивне ставлення мусульман до цього напою*: “Мусульмани впевнені, що кава – це дар Аллаха. У похвальному слові шейха Абдал-Кадера Анасарі Д'езері Хаболи, сина Магомета, перекладеному з арабської в 19 ст., зокрема, говориться про те, що кава – божественний напій, який дарує сили відданим Аллаха, котрі прагнуть знань... На Аравійському півострові у м. Аден муфтії (за мусульманськими законами, дуже поважна особа) споживав каву і пригостив присутніх у мечеті. Напій дегустували в урочистій обстановці під релігійний спів. Цей процес вважався благочестивою і праведною справою. Кожен намагався отримати винагороду за відвідування мечеті у вигляді божественного напою. Особливо великої популярності кава набувала під час Рамадану, коли необхідно було дотримуватися посту від сходу до заходу сонця” [Бэнкс 2003: 14].

Текстема, яка відображає концептуальний зв'язок *кава та історія* (споживання) демонструє невідомі пересічному мовцеві валентні та синонімічні зв'язки лексики *кава*:

“Ефіопи спочатку споживали сирі кавові зерна, вірогідно заради їх стимулюючого ефекту. Вони також розтирали стигле насіння кави, змішували з тваринним жиром, а потім із одержаної маси виробляли *таблетки* або *пасту*, тобто використовували каву як *продукт харчування*.”

Така страва бадьорила, додавала сили, тому її часто вживали під час конфліктів між племенами. З соку плодів кави готували *вино*, яке називали *гавах* - той, що збуджує і піднімає дух (зараз лексема *гавах* позначає каву і *вино*). Починаючи з 13 ст. кавові зерна висушували на сонці, обсмажували, в результаті чого він виявляв інший смак” [Бэнкс 2003: 12].

Отже, звертання до інших мовних джерел закономірно розширило і збагатило підмову ресторанного господарства, в чому переконує наше дослідження деривації, валентності, полісемії, синонімії, семантичної реалізації через фразеологізми, паремії, текстами лексеми *кава*, котра виявляє цілісність, єдність як у межах мови спеціального призначення, так і поза нею.

Література:

Анніна І.О., Горюшина Г.Н., Гнатюк І.С. та ін. Російсько-український словник. Абрис, Київ 2003.

Бэнкс, М., Мак-Фадден, К., Эткінсон, К.: Мировая энциклопедия кофе. ООО «Росмэн-Издат», Москва 2004.

Винничук, Ю.: Кнайпи Львова. Піраміда, Львів 2005.

Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Перун, Київ 2002.

Иофина, И.: Чай и кофе. Рипол классик, Москва 2004.

Коваль, А.П.: Життя і пригоди знайомих незнайомих: Розповіді про мову. Веселка, Київ 1990.

Коваль А.П. Слово про слово. Рад. школа, Київ, 1986.

Колшанский, Г.В.: Объективная картина мира в познании и языке. КомКнига, Москва 2006.

Селіванова, О.: Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Довкілля, Полтава 2006.

Симоненко, П.Ф.: Образцовая кухня и практическая школа домашнего хозяйства. Типография И.Д. Сыгина и К°, Москва 1892.

Сирохман, І.В., Задорожний, І.М., Пономарьов, В.К.: Товарознавство продовольчих товарів. Лібра, Київ 1998.

Циганенко, Г.П.: Этимологический словарь русского языка. Радянська школа, Киев 1989.

www.coffeenews.ru

www.musetti.ru/coffee/history

Summary

The article deals with such aspects of adaptation of the borrowed lexeme *cava* as derivation, valency, polysemy, synonymy, semantic realization through fixed phrases, bywords, textual prototypes up to its status of internationalism. The sources of the investigation are scientific and theoretical linguistic and culturological papers, reference and popular scientific literature, Internet sites and personal field research of the author.

Прізвища українського походження, мотивовані чоловічими особовими назвами на матеріалі антропонімів Кракова)

Баранівська Оксана

Інститут східнослов'янської філології Ягеллонського університету

Серед прізвищ краків'ян натрапляємо на низку прізвищ українського походження. Більшість із них утворилася від апелятивів та особових імен, а також від топонімів та етронімів. У нашій статті ми зосередимо свою увагу на прізвищах, мотивованих українськими (східнослов'янськими) чоловічими особовими іменами і утворених за допомогою типово українського форманта (і його варіантів) *-ук / '-ук, -чук*, а також форманта *-ак / '-ак, -чак*, характерного для української і польської антропосистем [STK]. Не оминемо також антропонімів, в основі яких особове ім'я не-українського (не-слов'янського) походження, яке, приєднавши власне український антропонімний формант, послугувало базою для творення нового прізвища.

Прізвища з формантом *-ук ('-ук), -чук* (укр. *-ук / ('-ук), -чук*).

Для утворення українських прізвищ суфікси *-ук ('-ук), -чук* виявилися надзвичайно продуктивними. За кількістю прізвища на *-ук, -чук* посідають перше місце серед іменникових прізвищ, утворених суфіксальним способом.

Основне значення суфіксів *-ук, -чук* – вказівка на походження по батькові (рідше по матері), подібно як суфіксів *-ич, -ович, -евич, -енко* і частково *-ак*. В окремих випадках суфікс *-чук* служить для утворення назви не по батькові, а по дідові. Іван, син його *Іваненко*, внук – *Іваненчук*; *Роман* – *Романенко* – *Романенчук*. Найбільша кількість прізвищ на *-ук, -чук* утворилася від прізвиськ основоположників роду, далі від їхніх імен, а також від назви професії або службового чи соціального становища, нарешті від національної приналежності. Тільки зрідка прізвища на *-ук, -чук* не є патронімічними, а вказують на походження з певного населеного пункту чи якоїсь території [Редько 1966 : 154]. Як стверджує І.Ковалик, за допомогою похідного суфікса *-чук* тільки в українській мові утворені назви синів з ознакою професій їх батьків, які можуть ще означати й молодих спеціалістів [Ковалик 1957 : 49].

Необґрунтованими є здогадки про тюркське походження цих суфіксів. Як переконливо доводить В.Німчук, “словотворчий тип іменників (загальні і власні назви) з суфіксами *-ук, -чук*, мабуть, оформився на східнослов'янському ґрунті, а не був запозичений з тюрко-татарських мов” [Німчук 1964 : 209].

І хоча згадуваний формант не є характерним для польської антропонімної системи, проте в останній нам удалося зафіксувати ряд прізвищ на *-ук*, *-чук* і в Кракові. Прізвища на *-ук*, *-чук* – це одна з найчисленніших груп прізвищ, в основі творення якої найчастіше виступають імена. Наприклад:

Abramczuk – від ОН *Абрам* (*Abraham, Abram*).

Adamczuk – від ОН *Адам* (*Adam*).

Androsiuk – від ОН *Андрій* (*Andrzej*).

Antoniuk – від ОН *Антон* (*Antoni*).

Błaszczuk – від ОН на *Bła- Błażej* [Rymut 1999 : 40].

Borysiuk – від ОН *Борис* (*Borys*).

Chwediuk, Chwedczuk, Fediuk – від ОН *Федір*, що є похідною від гр. *Theodōros* (укр. *Теодор*). Ця особова назва, залежно від ареалу поширення, могла вживатися і як *Хведір*, що і стало причиною виникнення двох різних, на перший погляд, прізвищ.

Fiedziuk – від ОН *Федір*.

Filipiuk, Filipczuk – від ОН *Filip*. Прізвище є антропонімним гібридом.

Franczuk – від ОН *Franciszek* [Rymut 1999 : 201].

Danileczuk, Daniluk, Danyluk – від ОН *Данило* (пол. *Daniel*) [Rymut 1999 : 125].

Danieluk – від ОН *Daniel*. Це прізвище можна вважати і антропонімним гібридом, якщо пояснювати його походження від імені *Daniel*, яке приєднало до себе власне український антропонімний формант. У такому разі маємо вимову [D a n' i e l' u k]. Якщо ж *i* вживається тільки для пом'якшення, тобто прізвище звучить і читається як [D a n' e l' u k], то тлумачення його походження може бути таке: це видозмінена форма прізвища *Daniluk* (під впливом польської мови). Хоча перша версія є більш правдоподібною. І. Фаріон пояснює це так: «Данелюк *Danieluk Daniel-uk* < Данило (діал. [и] → [ʼe])» [Фаріон 2001 : 180].

Gawryluk – від ОН *Гаврило*. Як зазначає К. Римут, прізвище цього типу походить від ім. *Gabriel*, відповідником якого на східних прикордонних землях були *Habryło, Hawryło* [Rymut 1999 : 209]. Таким чином, мало б бути *Hawryluk*.

Gryciuk, Gryniuk, Gryńczuk – від ОН *Григорій* (*Grzegorz*).

Grzeszczuk – від ОН *Grzegorz* (*Григорій*). Прізвище є антропонімним гібридом.

Hrynczuk, Hryńczuk – від ОН *Григорій* (*Grzegorz*).

Ignaciuk – від ОН *Игнасу* (*Гнат*).

Ilczuk – від ОН *Иля* < *Илько*.

Iwaszuk, Iwańczuk, Iwaniuk – від ОН *Иван*.

Jaciuk – від ОН на *Jacz-* типу *Jakub*, *Jaczemir*, а також *Hyacinthus* [Rymut 1999 : 325]. Це прізвище, як і ряд попередніх, яскравий приклад антропонімного гібрида з польською основою і українським формантом.

Jakimiuk – від ОН *Яким* (*Joachim*). Зауважимо, що це прізвище власне українського походження, навіть незважаючи на те, що *k* тут пом'якшене: згідно з нормами польської орфографії неможливе вживання буквополучення *ku*, відтак маємо запис *Jakimiuk*, а не *Jakymiuk*.

Jurczuk – від ОН *Юрій* (пол. *Jerzy*). Серед польських імен трапляється форма *Jurek* як зменшено-пестлива від *Jerzy*; так само є ряд прізвищ з коренем *Jur-* (*Juracki*, *Jurczak*, *Juraszkiewicz*, *Juraszek*, *Juraszek* і под. [Rymut 1999 : 349 – 350]), проте той факт, що це прізвище гібридом, в основі якого польське ім'я (корінь), видається малоїмовірним (і не підтвердженим).

Karoluk – від ОН *Karol*. Прізвище є антропонімним гібридом.

Klimczuk – від ОН *Клим*. Форма з *i* в основі могла виникнути під впливом польської (навіть і російської) мови, оскільки в польській антропосистемі натрапляємо на низку прізвищ на *Klim-* (*Klimak*, *Klimik*, *Klimiec*, *Klimaszyński* і под. [Rymut 1999 : 407].) Згідно з К. Римутом, поряд з іменем *Klemens* від XIII ст. з'являються різні його форми, зокрема *Kliment*, *Klement*, *Klemens* [Rymut 1999 : 406]. Однак не можемо погодитися з польським ономастом у тому, що аналізоване нами прізвище походить від польської основи: по-перше, ОН *Клим* послугувала базою для творення цього прізвища, наприклад, про це зазначено і в «Словнику українських імен» [Трійняк 2005 : 178]; по-друге, чи можемо прийняти твердження, що прізвища типу *Klimienko*, *Klimków*, *Klimów* [Rymut 1999 : 407] походять від імені *Klemens* або под., що подані вище. Радше ні, адже ці прізвища мають виразне східнослов'янське походження, на що вказують їхні форманти. Інша річ, що основа могла змінитись (фонетично) під впливом тієї мови (в нашому випадку польської), до якої потрапила.

Korneluk – від ОН *Корній* (у польській антропонімії фіксуємо також прізвище *Kornelak* [STK], що походить від пол. *Kornel* [Rymut 1999 : 441]).

Leończuk – від ОН *Leon* [Rymut 2001: 15].

Łukaniuk, *Łukaszuk* – від ОН *Лука* (*Łukasz*). Перше з них, імовірно, має в основі ім'я *Лук'ян*, про що свідчить *n* в основі, до якої приєднався формант *-uk* (українська версія цього прізвища — *Лук'янюк* — у польському написанні і звучанні зазнала змін, втративши *j*).

Masiuk, *Maciejuk* – від ОН *Maciej* [Rymut 2001 : 48 – 51].

Marczuk – від ОН *Марко*.

Martyniuk – від ОН *Мартин* (пол. *Marcin*).

Michailuk, *Michaluk* – від ОН *Михайло* (*Michał*). Проте шлях виникнення (утворення) цих прізвищ був різний: власне українським можемо вважати перше — з огляду на подібність з українським іменем *Михайло*, яке по-польськи (або в Польщі) могли записати як *Mychailuk*, а не

Muchajluk. Хоча такий запис, «уже готовий», міг потрапити разом з його носієм на терени Польщі (зроблений деінде. Наприклад, у Росії — *Михаил*. У такому разі можемо говорити про українсько-російський антропонімний гібрид, оскільки для російських прізвищ не характерний формант *-ук*). Але навіть заміна *j* на *i* дає підстави стверджувати, що в основі цього прізвища ім'я східнослов'янське.

Натомість друге прізвище містить яскраво виражені ознаки антропонімного гібрида — польсько-українського, в основі якого — польське ім'я *Michał*.

Miszczuk — від основи на *Mi-* *Mikołaj, Michał, Miłostaw* [Rymut 2001 : 105]. Таким чином, це прізвище можемо кваліфікувати як гібридне утворення, оскільки воно утворене від польської основи, а не української на *Mu-*.

Nazaruk — від ОН *Назар*.

Nikiforuk — від ОН *Никифор (Nikifor)*. Як зазначає польський дослідник К. Римут, у Польщі це ім'я занотоване значно пізніше ніж у Західній Україні, зокрема на її прикордонних теренах [Rymut 2001 : 158]. Незважаючи на це, у Польщі поширені прізвища, що походять від цього імені (див. словник «*Nazwiska Polaków*») [Rymut 2001 : 158].

Oleszczuk — від ОН *Олександр* [Трійняк 2005 : 263]. Згідно з польським дослідником, це прізвище походить від *Oleksy, Oleksandr* [Rymut 2001 : 177].

Onyszko — від ОН *Онисим, Онисько*. Також прізвища «з початковим *Ниш-*, *Ниц-*, *Ониш-*, *Ониц-* можуть походити і від ч. *Оникій, Онопрій* [Трійняк 2005 : 271].

Panasiuk — від ОН *Панас*.

Pawelczuk — від ОН *Paweł*. Це гібридне утворення, в якому польська основа приєднала український антропоформант.

Pietruczuk — від ОН *Петро* (пол. *Piotr*). Це перший погляд, який висловлює І. Трійняк. Згідно з ним, ОН *Петро* послугувало основою для творення прізвища *Петручук* [Трійняк 2005 : 295]. Автором другого є польський ономаст К. Римут, який зазначає, що це прізвище походить від імені *Piotr*, яке нотується в Польщі від XII ст. Та, крім того, середньовічні джерела фіксують *Pietro, Pietr, Pieter* [Rymut 2001 : 241]. Саме прізвище *Pietruczuk* дає всі підстави вважати, що цей антропонім не має ознак гібридності, а радше зазнав фонетичних змін під впливом польської мови

Pilipczuk — від ОН *Пилип*. Пом'якшений *p'* і м'який *л'* могли з'явитися під впливом польської мови — за аналогією до імені *Filip* та прізвищ *Filipiuk, Filipczak* і под.

Prokopiuk — від ОН *Прокіп*.

Romaniuk, Romańczuk — від ОН *Роман (Roman)*.

Sacharczuk — від ОН *Захар* [Трійняк 2005 : 137 — 138].

Sawczuk – від ОН *Сава*. Прізвище, яке дуже поширене в Україні. Проте це ім'я послуговувало основою для творення не тільки українських прізвищ, а й польських, зокрема *Sawalik*, *Sawczukiewicz*, *Sawczynszak* [Rymut 2001 : 400].

Semeńczuk, *Semczuk* – від ОН *Семен*. Обидва ці прізвища не мають виражених ознак гібридності. Перше з них під впливом польської мови змінило своє написання, адже первинна форма (як українська) мала б бути *Семенчук*, а не *Семеньчук*.

Seniuk – від ОН *Семен* [Трійняк 2005 : 333].

Stasiuk, *Staszczuk* – від ОН *Станіслав* (пол. *Stanisław*). Ці прізвища настільки поширені в українській антропонімії (особливо перше з них), що сьогодні важко віддати перевагу українському чи польському походженню кожного з них. Факт, що в основі – ім'я польського походження, яке, проте, прижилося на українському ґрунті. Якщо дотримуватися того погляду, що все-таки основа польська, то кваліфікуватимемо це прізвище як антропонімний гібрид. Якщо основу вважати «вже українською», то не доводиться говорити про таке явище. Проте є ще інший погляд: «Прізвища з початковим *Стас-*, *Сташ-*, *Стац-* можуть походити від ч. *Анастасій*, *Остан*, *Стахій*» [Трійняк 2005 : 347].

Stepaniuk, *Stefaniuk* – від ОН *Степан* і рід. *Стефан*. Аналізуючи ці прізвища, доходимо висновку, що жодне з них не є антропонімним гібридом, а власне українським з походження. У «Словнику українських імен» І. І. Трійняка серед усіх можливих похідних форм цього імені трапляється ряд таких, що містять *-ф-*, а не *-п-*: *Стефан*, *Стефанко*, *Стефанонько*, *Стефанчик*, *Стефуньо* і под. [Трійняк 2005 : 348 – 350], тому є ймовірність, що рідше вживана в українській мові форма імені *Степан* – *Стефан* теж виявилася продуктивною в творенні прізвищ.

Szupaniuk – від ОН *Szymon* (укр. *Семен*).

Tomczuk, *Tomaszczuk* – від ОН *Tomasz*. Обидва прізвища є антропонімними гібридами.

Wasyluk, *Wasiluk* – від ОН *Василь*. Перше прізвище за всіма ознаками є українським, на відміну від другого, яке зазнало впливу польської мови (не виключено, що шлях «полонізації» міг бути зовсім іншим: спочатку це прізвище могло зазнати впливу російської мови, в якій маємо ім'я *Василий*, щойно потім його носій міг потрапити до Польщі з фонетично (і графічно) зміненим прізвищем. У такому разі не можемо говорити про явище «полонізації»).

Witiuk- від ОН *Wit*, а також від *Witold* чи скл. імен типу *Witosław* [Rymut 2001 : 687].

Władysiuk – від ОН *Владислав* (*Władysław*).

Wojtiuk, *Wojtczuk* – від ОН *Wojtek* > *Wojciech*, а також 'wójt' [Rymut 2001 : 695 – 696]. Таке походження цілком можливе, адже прізвища на *-ук*, *-чук* могли вказувати на соціальне чи службове становище (див. вище).

Прізвища з формантом *-ak* (*'-ak*), *-czak* (укр. *-ак* (*-як*), *-чак*).

У патронімічній функції цей суфікс відомий із XVI ст.: саме з цього часу регіонально зростає кількість прізвищотворчих суфіксів, зокрема з *-k* в основі [Kaleta 1998 : 40]. За Е. Вольнич-Павловською [Wolnicz-Pawłowska 1978 : 11], суфікс *-ak* (*'-ak*) слугував також і для творення прізвищ відтопонімного походження.

В українському антропоніміконі він поширений серед прізвищ західноукраїнських земель. На цій же території прізвища з формантами *-ак*, *-як*, *-чак* є типовими. У східноукраїнському ареалі особові назви з такими суфіксами трапляються рідко.

Аналізуючи прізвища названого типу, слід також узяти до уваги прізвища з розширеним формантом *-(cz)ak*, в основі яких є імена, що містять суфікс *-ek*. Як зауважує Б. Крея [Kreja 2001 : 72], основною функцією прізвищового форманта *-(cz)ak* була патронімічна функція. Крім того, за допомогою суфікса *-ak* творилися загальні назви на позначення носія ознак, наприклад *prostak*, *nowak*. Утім, перше вживається в мові в первинному своєму значенні, а друге перейшло до розряду прізвищ і сьогодні в Польщі стало найпоширенішим: зафіксовано 203 506 його носіїв [Zawadzki 2000: 184].

Серед варіантів форманта *-ak* (*Michalak*, *Romaniak* [STK]) маємо *-owiak*, за допомогою якого постала теж чисельна група переважно відіменних прізвищ, оскільки його первинною функцією була патронімічна [Kreja 2001 : 75]. Наприклад: *Antkowiak* [STK]. Проте в досліджуваному матеріалі натрапляємо на прізвища відтопонімного походження – *Podolak*, *Krakowiak* [STK], а також відапелятивного – *Młyńczak* [STK].

На польсько-українському пограниччі продуктивність цього форманта підтримувалась його продуктивністю у старопольській мові. Прізвища на *-ak* у польській мові – це одна з найчисельніших груп польських прізвищ, в основі творення якої найчастіше виступають імена.

Проте серед досліджуваних нами прізвищ краків'ян знаходимо також патронімі утворення на *-ак*, що мають українське походження (впливає з основи). Кількісно їх набагато менше, ніж прізвищ на *-ук* / *-'ук*, *-чук*. Ось які прізвища ми зафіксували:

Dmytrak, *Dmytrzak* – від ОН Дмитро

Federak, *Federczak* – від ОН Федір

Iwaniak, *Iwańczak* – від ОН Іван < Іванко

Kiryłak – від ОН Кирило

Martińczak – від ОН Мартин. Проте таке пояснення про українську основу може бути тільки припущенням, оскільки в Польщі в часи Середньовіччя поряд з ОН *Marcin* зустрічається ОН *Martyn* [Rymut 2001 : 68]. З другого боку, твердження, що в основі маємо польську ОН, теж може викликати сумніви з огляду на сполучення *-ti-*, яке не є характерним для

польської мови. Власне це прізвище можемо кваліфікувати як антропонімний гібрид: серед українських антропонімів маємо *Мартиняк* (*Мартинчак*), серед польських – *Marciniak* (*Marciniczak*).

Pietrusiak – від ОН *Петро* < *Петрусь*. Подібно як і попереднє прізвище, може мати дві версії щодо свого походження: 1) від ОН *Piotr*, поряд з яким в середньовічних джерелах з'являються форми *Pietr*, *Pieter* [Rymut 2001 : 241]; 2) від українського імені, яке під впливом польської мови (за аналогією до пол. *Piotr*, де *p* пом'якшене) могло зазнати змін, зокрема пом'якшення в основі.

Stepaniak – від ОН *Степан* (див. вище прізвища з формантом *-ук*, *-юк*).

Waniak – від ОН *Іван* < *Ванько*

Wasyłak – від ОН *Василь*.

Підсумовуючи наше дослідження, зазначимо, що прізвища українського походження, утворені від чоловічих особових імен, є однією з найпоширеніших груп серед ряду прізвищ (відтопонімного і відапелятивного походження) населення Кракова. Подібність і часткова спорідненість українських і польських прізвищ нерідко спричиняють труднощі стосовно визначення їхнього походження і приналежності до тієї чи іншої антропосистеми, зокрема, якщо польська основа аналогічна українській і семантика форманта (в нашому випадку *-ak* (*'-ak*) / *ак* (*-як*), *-czak* / *-чак*) однакова в обох мовах. Проте наше дослідження дало змогу переконатися в тому, що є й такі прізвища, які виразно вказують на українське походження.

Література

- Ковалик І. Питання іменникового словотвору східнослов'янських мов. In: Питання українського мовознавства. Кн.2. – 1957.
- Німчук В.В. Українські прізвища з суфіксами *-ук*, *-чук* та етимологічно споріднені утворення. In: Українська діалектологія і ономастика. Наукова думка, Київ 1964. С.194 -210.
- Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. Київ 1966.
- Трійняк І. І. Словник українських імен. Довіра, Київ 2005.
- Фаріон І. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини кін. XVIII – поч. XIX ст. з етимологічним словником. Літопис, Львів 2001.
- Kaleta Z. Nazwisko w kulturze polskiej: Prace slawistyczne (PAN, Instytut Slawistyki) 107. Warszawa 1998.
- Kreja B. Słowotwórstwo polskich nazwisk. Struktury sufiksalne. DWN, Kraków 2001.
- Rymut K. Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny: W 2 tomach. Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego, Kraków 1999. – T. 1.
- Rymut K. Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny: W 2 tomach. DWN, Kraków 2001. – T. 2.
- STK – Spis telefonów 1998. Województwo krakowskie. Polskie Książki Telefoniczne, Kraków 1998.

Wolnicz-Pawłowska E. Osiemnastowieczne imiennictwo ukraińskie w dawnym województwie ruskim. Wyd-wo PAN, Wrocław etc. 1978.

Zawadzki J.-M. 1000 najpopularniejszych nazwisk w Polsce. Świat Książki, Warszawa 2002.

SUMMARY

The article is devoted to antroponimic issues concerning surnames originated from male names (Ukrainian names and names present in both Polish and Ukrainian). The analysis concerns surnames with Ukrainian origins with the patronimic suffixes such as: *-uk/'uk*, *-czuk* and *-ak/'ak*, *-czak* which are common in Cracow. As the study shows, in this region Ukrainian names originated from male names consist one of the most numerous antroponimic groups among other Ukrainian-originated surnames, with the others derivated from apelatives, toponims etc.

Антропонімія драматичної поеми Ліни Костенко «Сніг у Флоренції»

Мельник Мирослава

Південноукраїнський державний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського

Головний герой поеми – італійський скульптор Джованфранческо Русичі жив у 1474-1554 рр. Проблема поеми – наскрізна у творчості Ліни Костенко – про вічне і тлінне: *«Як тісно в пам'яті сторіч!/
Як рідко зводяться титани!/
Створити річ,/
створити річ,/
котра ніколи не розтане!»* [Костенко 1987: 135]. І тому твір насичений протиставленнями [пор. Гольберг 1998: 106-107], перетвореннями, роздвоєннями. Скульптури оживають або – тануть. Мармур стає снігом, а сніг – мармуром. І все це знаходить онімічне втілення й онімічне увиразнення.

Дві перші позиції в спискові «Дійові особи» – *Джованфранческо Русичі (Старий)* та *Флорентієць* [Костенко 1987: 123] – то одна особа, головний герой, що доживає віку *«в монастирі старовинного французького містечка Тур»* і, в другій іпостасі, живе повноцінним, творчим, але й досить безтурботним життям у Флоренції: *«Мене вже навіть два»* [Костенко 1987: 156], *«Ти – молодість моя, а я – твоя руїна»* [Костенко 1987: 135]. Той перший, що залишив рідний край і подався 1528 р. до Парижа, звідки його зрештою *«витурили в Тур»* [Костенко 1987: 166], спромігся лише на скульптуру *Коня* (*«величний силует Коня на постаменті»*) [Костенко 1987: 165]), на якому так і не встиг посадовити свого покровителя короля Франціска: *«Коня немає, він уже розтав»* [Костенко 1987: 167]. А другий, попри всі свої карнавальні веселощі, створив нетануче: *«на церкві Сан-Джованні твій Іоанн, Левіт Фарисей»* – *«скульптурна група: бронзові фігури, котрі вивершують вже п'ять сторіч портал північний церкви Сан-Джованні»* [Костенко 1987: 145]. Старий згадує, зрештою, не *Коня*, а ті фігури: *«Хреститель Флорентійської хрещальні, благослови прийдешніх немовлят!»* [Костенко 1987: 168]. Ота хрещальня, церква Сан-Джованні, яку офіційно іменують Баптистерій святого Іоанна Хрестителя [Флоренція 1996: 13], є одною з головних окрас багатющої на мистецькі шедеври Флоренції.

Залежно від обставин головний персонаж іменується і повним іменем *Джованфранческо Русичі* (4 рази), і тільки прізвиськом, що вже стало прізвиськом, *Русичі* (7 разів), і поєднанням прізвиська з гіпокористикою *Русичі, Джованні* (двічі), і зменшеним іменем *Джованні* (один раз). Прізвисько його обігрується в тексті і набуває символічного сенсу через етимологізування: *«я, скульптор навіть іменем своїм, я – Русичі, я – русика, я – камінь»* – це говорить Флорентієць [Костенко

1987: 141], а згодом повторює Старий [Костенко 1987: 145]. Пор.ще: «Я – Рустичі, я – рустика, я – брила» [Костенко 1987:169], а у Флоренції «навіть стіни викладені рустом – закам'янілим іменем твоїм!» [Костенко 1987: 169]. Руст – то лицювальний камінь з грубо обтесаною поверхнею (від лат. *rusticus* «простий, грубий»), а рустика – рельєфна кладка, облицювання будівлі рустом.

Але в ремарках герой іменується тільки **Старим**, пор.: «*Жест розпачу і туги в бік Старого*» [Костенко 1987: 153], чи, в другій своїй іпостасі, **Флорентійцем**: «*Не чутно повернувся Флорентієць*» [Костенко 1987: 152]. Якщо ці ж позначення вживаються в мові персонажів, то вони вже мають малу літеру і, відповідно, апелятивний сенс: «*Ти що, старий, говориш сам з собою?*» [Костенко 1987: 146], «*Я флорентієць*» [Костенко 1987: 148]. Говорячи про ці речі, слід ураховувати специфіку драматичної поеми. Вона має текстову організацію п'єси, тобто складається з мовних партій персонажів та авторських ремарок. Ці компоненти і є власне текстом. Але його запис потребує вказівок на мовців. Для того служать технічні позначення, які фігурують у друкованому тексті, але по суті не входять до нього. Тут вимагається не розмаїття, а, навпаки, одноманітність для полегшення сприйняття (хоч можливі й винятки). І тут не виникає ніяких проблем з онімічною економією: скільки разів має слово персонаж, стільки й технічних позначень. У власне тексті, тобто в мовленні персонажів та в ремарках, Рустичі (в обох своїх іпостасях) згадується з шістьма різними іменуваннями 41 раз, а технічних позначень – тільки у формі **Старий** і **Флорентієць** – ужито 145 раз. Взагалі в тексті поеми наявні 72 різні власні назви, що вжиті 282 рази, а сім персонажів, що мають свої мовні партії, наділено 284 технічними позначеннями. Звісно, ці позначення не входять до ономастичного простору твору.

Перетворюється і **Марієлла** – любов і скульптурний витвір молодого Рустичі: «*Створив я мармурову Марієллу./ Та більше до душі мені жива!*» [Костенко 1987: 151]. Марієлла померла. Скульптура її зникла. Але то був нетанучий витвір – і Марієлла приходить у похмурий сад монастиря в Турі: скульптура ожила, щоб потім стати знову мармуром. І якщо роздвоєння Рустичі чітко виражене онімічними засобами, то тут, навпаки, мармур і плоть мають єдине милозвучне позначення – **Марієлла**, втілюючи нерозривність живого життя і живого мистецтва. У вжитках цього оніма важко, а іноді й неможливо розрізнити антропонім та ідеонім. І то теж блискуча ономастична знахідка поетеси – онімічне вираження єдності: «*О Марієлла з мармуру! Жива?!*» – «*О Марієлла!Вже немає нас./ Ти що, прийшла моїм надгроб'ям стати?*» [Костенко 1987: 156]. І в ремарці: «*Прекрасна жінка ніби заточилась, руками затуляючи обличчя, і, ставши на коліна, скам'яніла*» [Костенко 1987: 157].

Ці трагічні образи роздвоєння єдиного і єдності роздвоєного фарсово віддзеркалюються у фігурах двох ченців, що потаємно грають у заборонені

шахи. Власне онімічних позначень вони не мають, бо того не треба, досить контекстуальної «антропонімії»: *Перший монах, Другий монах*. Але бачимо цікаву й ваговиту номінаційну гру. У спискові «Дійові особи» вони значаться як «Двоє ченців». На початкові ж поеми «З'являються, як тіні, два **Ченці**... Але ми будем звати їх монахами, «чернець» – бо слово чорне і сумне, «монах» – товсте і значно веселіше» [Костенко 1987: 124]. А в кінцевій третій дії поеми «З'являються невиспані **ченці** (уже з малої літери, а не з великої! – *М. М.*), у чорних рясах, як рухомі тіні» [Костенко 1987: 170]. З'являються – **ченці**, а зникають – **монахи**: «Монахи, ошелешені, виходять» [Костенко 1987: 175]. Завдяки малій літері вони маліють, а опозиція **чернець** – **монах** вказує не стільки на сум і веселість, скільки на сукупність ченців і окремішність, роздвоєння **монахів** – кожен стає окремою одиницею: гр. μονοζ – «один».

Ще одна опозитивна пара дійових осіб – **Сублімований чортик** і **брат Домінік**. Сублімований – матеріалізований. Сублімація – це перехід пару в тверду фазу чи навпаки. І в тексті (у ремарках) ця досить симпатична нечиста сила іменується просто **Чортиком**, хоч іноді й сублімується: «*А Чортик миттю видерся по сходах, сублімувався десь між риштувань*» [Костенко 1987: 131]. А диявольського в нім значно менше, ніж у зловредного й похитливого брата Домініка: «*Людських личин у сатани премного./ Брат Домінік на розвідку іде*» [Костенко 1987: 131], «*То з тебе ж треба виганяти біса,/ щоб ти отак не бігав по ночах!*» [Костенко 1987: 133], «*Та це нічні пригоди Домініка,/ робив з чортами місячний пікнік*» [Костенко 1987: 172] – тут навіть без титульного **брат**. Ця колоритна пара створює друге, не так процесуальне, як духовне фарсове коло до головної колізії поеми.

Згадуваних у творі осіб – 25, і всі вони історичні, реальні. Виявилася досить показовою їх частотна ієрархія. Найчастіше, 9 раз, у поемі з'являється геніальний учитель і колега Рустичі, іменований тільки **Мікеланджело** (4 рази) або тільки **Буонарроті** (5 раз): «*А Мікеланджело, чи не ровесник твій*» [Костенко 1987: 140], «*Буонарроті захищав фортецю*» [Костенко 1987: 159]. Звісно, то і ритмічні потреби вдовольняє, і текст урізноманітнює. Але головне, гадаємо, не в тім. Адже цього титана Високого Відродження переважно називають або Мікеланджело, або одразу двома йменнями. Рівновелике ж використання обох імен – кожного окремо – віддзеркалює головний ономастичний прийом, головне ономастичне розв'язання твору – роздвоєння. Трагічному роздвоєнню Рустичі на **Флорентійця** і **Старого** протистоїть роздвоєння форми – іменування **Мікеланджело Буонарроті** – при повній єдності, цільності змісту, носія цього іменування, як сам Мікеланджело протиставляється Рустичі: «*Ти – Рустичі, а він – Буонарроті*» [Костенко 1987: 139]. Останньому з примхи зверхника-самодура довелося ліпити сніг у прямому сенсі: «*Звелів, щоб Мікеланджело створив/ йому гігантську статую із снігу*» [Костенко 1987:

143] – «*Пригріло сонце, і вона розтала*» [Костенко 1987: 144]. Але Мікеланджело I творив вічне, а в Рустичі, після втечі з Флоренції, і бронза розтавала...

На другому місці (8 згадок) – володар Флоренції, знавець і покровитель мистецтв **Лоренцо**: «*Лоренцо був, а ці вже – не Лоренцо./ Вони, як гусінь, об'їдають Флоренцію*» [Костенко 1987: 151], іноді з історично усталеними оцінними доповненнями: «*наш синьйор Лоренцо Незрівнянний*» [Костенко 1987: 138] – це перша згадка, «*До нас природа щедрою була./ Мистецький дар і розум сполучила –/ усе Лоренцо пишному дала*» [Костенко 1987: 142]. Цей найвідоміший (поряд із засновником – Козімо) представник династії Медичі, що 300 років правила Флоренцією, енергійно сприяв розвитку мистецтв, і чи не завдяки йому Флоренція стала мистецьким центром мистецької Італії. Інші Медичі, спадкоємці Лоренцо, згадуються вже недиференційовано і, разом з іншими володарями, яким вдавалося хоч який час похазяйнувати у бурхливій країні, з відвертим презирством: «*то прославляй синьйора Содеріні,/ то знову перед Медичі стелись*» [Костенко 1987: 159], «*А там Климент, – і спробуй всім потрафить./ То Медичі, то Борджія й Караффи*» [Костенко 1987: 161]. У цих переліках поетеса, між іншим, впрасувала, конденсувала ономастичним шляхом значний шмат історії, коли «*Флоренції загрожує розруха*» [Костенко 1987: 150], коли «*Так розтерзали бідну ту Італію*» [Костенко 1987: 126].

Далі – Данте, 5 згадок. Великий флорентієць, з яким охоче зіставляє себе старий Рустичі: адже той теж залишив Флоренцію. Але це не паралель, а ще одна антитеза [Гольберг 1988: 107]: «*О, не порівнюй. Данте був вигнанець./ А ти втікач. Ти сам покинув, сам!*» [Костенко 1987: 158]. По тричі згадуються: 1) **Леонардо да Вінчі**, геніальний сучасник і товариш Рустичі – і теж розірвано, тільки один з двох компонентів антропоформули: «*Я ж другом був великого да Вінчі*» [Костенко 1987: 159], «*Покличте Леонардо*» [Костенко 1987: 147]: маємо повну аналогію до згадок Мікеланджело, що підкріплює наше розуміння цих згадок; 2) **Франціск Ассізький**, побожно, але адекватно ситуації іменованій Другим монахом – «*Франціск Ассізький прагнув німоти*» [Костенко 1987: 129] і дещо комічно: «*Франціск Ассізький безвісти б забіг!*» [Костенко 1987: 174]; ця згадка – деталь монастирської мовної специфіки і водночас опосередкована вказівка, що Рустичі перебуває у монастирі ордену францисканців, заснованого у XIII ст. саме цим канонізованим пізніше церковним діячем; 3) **король Франціск**: «*король Франціск, мій друг і покровитель*» [Костенко 1987: 161]; Франціск I тридцять років правив Францією і помер у 1547 р., що й указує точні часові координати дії поеми.

По двічі з'являються в поемі уславлені представники письменницької братії – давньоримський поет **Катулл**, італійський письменник **Боккаччо**, історик мистецтва **Вазарі**, а також вельможний

замовник папа римський **Юлій**: «*Не встиг зробити Юлію гробницю,/ вже папа Лев підняв свою десницю*» [Костенко 1987:161] і проповідник **Савонарола**. В останньому випадкові маємо ще одну форму роздвоєння – злет і падіння: «*Ти що, як тінь ченця Савонароли, і над безтурботним натовпом навис?!*» [Костенко 1987: 150] – у 1494 р. Савонарола фактично очолив повстання, що встановило у Флоренції республіку; «*Я обгорілий труп Савонароли/ із юності і пам'яті ношу!*» [Костенко 1987: 158] – у 1498 р., коли Рустичі було 24 роки, Савонарола був скараний і до влади повернувся Медичі.

З усіх згаданих у поемі осіб 17 представляють Італію та її попередника – Древній Рим, лише 4 – Францію, а ще четверо – діячі різних країн, названі у аж занадто ерудованому екскурсі Першого монаха в історію шахів.

Оперуючи виключно історичним, заданим темою матеріалом, Ліна Костенко вибудувала ономастичний простір драматичної поеми «Сніг у Флоренції» напрочуд майстерно. Навколо основної опозиції-роздвоєння (**Старий – Флорентієць**) вишиковується ціла шеренга супровідних онімичних роздвоєнь, антитез – від трагедійних і болісних (**Флоренція – Тур, Сад – сад**) до комічно-бурлескних (**Чортик – брат Домінік, перетворення дев'яти муз**). Від онімичного центру ніби розходяться онімичні ж хвилі. Водночас відбуваються адгерентно виражені семантичні переливи за моделлю «істота → її скульптура» (антропонім чи теонім → ідеонім) або навпаки. Загалом же можна сказати, що в творі зріс не тільки поетичний Сад Нетанучих Скульптур, а й ономастичний Сад – теж міцний, нетанучий.

Література

Гольберг М. «Душа тисячоліть себе шукає в слові». Роздуми над книжкою Ліни Костенко «Сад нетанучих скульптур» //Жовтень. – 1988. – № 6. – С. 100-109.

Костенко Л. Сад нетанусих скульптур. – К.: Рад. письменник, 1987. – 207 с.

Флоренция: Музеи. Галереи. Церкви. Дворцы. Памятники. – Флоренция: Бонеки, 1996. – 128 с.

Summary

G.Rustich's soul divarication is accentuated in the poem by a number of anthroponymic or general onymic divarications, doublets, oppositions – from tragic to farce, but always unusual, unexpected, unique.

Українсько-чеські антропонімні паралелі (на матеріалі сучасних українських та чеських прізвищ)

Єфименко Ірина

Інститут української мови НАН України

Серед слов'янських антропонімів простежується чимало повних і часткових збігів. Ідеться про загальнослов'янські, генетично споріднені утворення, які становлять основу всієї слов'янської антропонімії. У даному випадку нашу увагу привернули українсько-чеські антропонімні паралелі, зокрема сучасні прізвища композитного типу. Останні утворилися від спільних слов'янських основ і мають повністю ідентичну або споріднену структуру.

Прізвища-композити, за свідченням дослідників, зустрічаються у всіх слов'янських народів. Так, складні прізвища, у процесі утворення яких з'єднувалися два корені чи основи, становлять досить значну і дуже типову для української антропонімії групу [Редько 1966: 175-176; Унбегаун 1989: 221], порівняйте, наприклад: *Білокінь, Великголова, Гнилозуб, Дармограй, Загниборода, Кривоший, Лихошерсть, Макоїд, Непийтиво, Перебийніс, Роздайбіда, Салоїд, Твердохліб, Убийкінь, Худотеплий, Червонощок, Шовкопляс, Щербоніс* [Редько 1969: 76, 86, 94, 100, 112, 134, 145, 149, 165, 177, 189, 193, 214, 222, 232, 236, 243, 245] та багато інших. У сучасному чеському антропоніміконі також простежується досить помітна кількість антропонімів композитної структури, що вживаються у функції прізвищ, зокрема такі, як: *Bělovous, Darmovzal, Darmopil, Kolovrátek, Kozojed, Křivohlávek, Lehkoživ, Maloušek, Močihub, Novosedlák, Starýpivo* [Beneš 1970: 7, 20, 66, 71, 82, 75, 89, 99, 106, 153]. Очевидно, колись ці антропоніми були прізвищами, а потім закріпилися за їхніми носіями не зазнаючи жодних змін як родові прізвища.

Мета пропонованої розвідки – дослідити спільнослов'янський лексичний фонд антропонімів шляхом зіставлення антропонімних паралелей української та чеської мов.

Матеріалом для дослідження послужили сучасні прізвища українців і чехів. Українські прізвища вилучено з антропонімичної картотеки Інституту української мови НАН України (далі у тексті – АКУМ), в якій представлено особові назви, зібрані в результаті польового обстеження різних регіонів України, а також шляхом опитування. Чеські антропоніми відібрано з покажчика, укладеного до монографії Й. Бенеша «Про чеські прізвища» [Beneš 1970], багатої як на історичний, так і на сучасний матеріал. Також

використано дані інтернет-сайту, на якому розміщено чоловічі прізвища громадян Чеської Республіки станом на 1.04.2004 (у тексті – ЧП).

До аналізу залучено як повні відповідники, так і спільнокореневі прізвища з відмінним словотвірним та фонетичним оформленням. Більшість із розглянутих антропонімів мотивована відповідними апелятивними паралелями української та чеської мов. Звичайно, пропонований список прізвищ не можна вважати вичерпним. Насправді, їх може бути значно більше, адже при доборі антропонімних паралелей ми послуговувалися доступними нам джерелами.

Укр. *Білоголовий* [АКІУМ], пор. укр. *білоголовій* ‘із русою або сивою головою’ [Грінченко 1996: I, 66] – чеськ. *Bělohlavý* [Beneš 1970: 6], пор. чеськ. *bělohlavý* ‘білоголовий’ [Slovník česko-německý 1835: I, 91] < праслов. **belogolvъ(jь)* [Этимологический словарь 1975: 2, 69].

Укр. *Білогуб* [АКІУМ], пор. укр. *білогубий* ‘1) з білими губами; 2) молодий’ [Грінченко 1996: I, 66] – чеськ. *Bělohubý* [Beneš 1970: 7], пор. чеськ. *bělohubý* ‘той, хто має білі губи’ [Slovník česko-německý 1835: I, 92].

Укр. *Голобородий* [АКІУМ], пор. укр. *голобóродий* ‘безбородий, той, у кого не росте борода’ [Яворницький 1920: 1, 147] – чеськ. *Holobrada* [Beneš 1970: 156], пор. чеськ. *holobradý* ‘безбородий’ [Kott 1878: I, 455], ‘голобородий’ [Slovník česko-německý 1835: I, 718] < праслов. **golobordъ(jь)* [Этимологический словарь 1979: 6, 210]; укр. *Голобородько* [АКІУМ] – чеськ. *Holobrádek* [Beneš 1970: 156], пор. чеськ. *holobradék* ‘молокосос’ [Чешско-русский 1902: 133].

Укр. *Костогриз* [АКІУМ], пор. укр. *костогрíz* ‘птах. *Frangilla coesathraustis*’, *костогрíза* ‘презирливо: бідняк’ [Грінченко 1996: II, 291] – чеськ. *Kostohryz* [Beneš 1970: 156], пор. чеськ. *kostohryz* ‘хто гризе кістки’ [Příruční slovník 1937-1938: II, 307] < праслов. **kostogryzъ* / **kostogryza* [Этимологический словарь 1984: 11, 157].

Укр. *Кривоніс* [АКІУМ], пор. укр. *кривоніс* ‘з кривим носом’ [Грінченко 1996: II, 304] – чеськ. *Křivonoska* [Beneš 1970: 75], пор. чеськ. *křivonosý* ‘кривоносий’ [Kott 1878: I, 819] < праслов. **krivonosъ(jь)* [Этимологический словарь 1985: 12, 166].

Укр. *Малоголовець* [АКІУМ] – *Malohlava* [ЧП], пор. чеськ. *malohlavý* ‘той, хто має маленьку голову’ [Kott 1878: I, 371] < праслов. **malogolvъ(jь)* [Этимологический словарь 1990: 17, 167].

Укр. *М’ясоїд* [АКІУМ], пор. ст. укр. *мясоѣдъ* ‘той, хто їсть м’ясо’ [Тимченко 2003: 1, 446] – чеськ. *Masojídek* [Beneš 1970: 156], пор. чеськ. *masojídek* ‘той, хто харчується м’ясом; хижак’ [Чешско-русский 1902: 260], *masojed* ‘той, хто їсть м’ясо; *Lanius caeruleus* L.’ [Slovník česko-německý 1836: II, 398] < праслов. **mešojědъ* [Этимологический словарь 1993: 19, 11].

Укр. *Непийвода* [АКІУМ] – чеськ. *Nepivoda* [Beneš 1970: 104].

Укр. *Новосад* [АКІУМ], пор. укр. *новосáд* ‘1) посадка; 2) плантація’ [Желеховський 1886: I, 532] – чеськ. *Novosad* [Beneš 1970: 106], пор. чеськ.

novosad ‘новий сад’ [Kott 1880: II, 187] < праслов. **novosadъ* [Этимологический словарь 1999: 25, 234].

Укр. *Пивовар* [АКІУМ], пор. укр. *пивовár* ‘той, хто варить пиво’ [Грінченко 1997: III, 150] – чеськ. *Pivovar* [Beneš 1970: 121], пор. укр. *pivovar* ‘пивоварний завод, пивоварня’ [Чесько-український 1989: 2, 30].

Укр. *Суходол* [АКІУМ], пор. укр. *суходіл* ‘земля, суша, материк’ [Грінченко 1997: IV, 233] – чеськ. *Suchodol* [Beneš 1970: 156].

Укр. *Сухопара* [АКІУМ], пор. укр. *сухопáриу* [Желеховський 1886: II, 938] – чеськ. *Suchopár* [Beneš 1970: 156], пор. чеськ. *suchopar* ‘сухорлява, худорлява людина’ [Třetí příspěvek 1906: 406].

Укр. *Сухоріпа* [АКІУМ] – чеськ. *Suchařípa* [Beneš 1970: 156].

Укр. *Чорногуб* [АКІУМ] – чеськ. *Černohub* [Beneš 1970: 156], пор. чеськ. *černohuby* ‘той, хто має чорні губи’ [Slowník česko-německý 1835: I, 218].

Поміж наведених паралельних прізвищ-копозитів помітно переважають такі, в яких препозиційна частина – прикметник, а постпозиційна – іменник. Як правило, ці антропоніми яскраво змальовують людину, зокрема, її зовнішній вигляд: *Білоголовка / Bělohlavý*; *Білогуб / Bělohubý*; *Голобородько / Holobrada*; *Кривоніс / Křivonoska*; *Сухопара / Suchopár*; *Чорногуб / Černohub*. До цієї семантичної групи, очевидно, слід зарахувати й антропонімну пару *Сухоріпа / Suchařípa*, яка не має апелятивних відповідників. Припускаємо, що первісно – це глузливе прізвисько, яке метафорично характеризувало якусь зовнішню особливість людини. Прізвища *Новосад / Novosad* та *Суходол / Suchodol*, на думку дослідників, належать до т.зв. осадницько-поселенських антропонімів, які виразно засвідчують факти різних переселень і поселень [Худаш 1977: 12]. Зокрема, виникнення прізвиська *Новосад / Novosad* пов’язують із назвою земельної ділянки [Beneš 1962: 165], а появу антропоніма *Суходол / Suchodol* – із назвою поселення [Beneš 1962: 139, 165].

Значно менше антропонімних паралелей становлять утворення, де в препозиції іменник, а в постпозиції – дієслово. Усі вони вказують на якусь дію, що здійснює особа, порівняйте: *Костогриз / Kostohryz*; *М’ясоїд / Masojídek*; *Пивовар / Pivovar*.

Третя група представлена однією парою антропонімів, в якій в препозиції дієслово, а в постпозиції – іменник, що виражає об’єкт, на який переходить дія: *Нениївода / Nepivoda*. Очевидно, таке прізвисько виникло внаслідок якогось характерного вчинку або випадку в житті людини. Також воно могло вказувати на деякі побутові звичаї слов’ян [Худаш 1977: 12].

Отже, проаналізовані у статті антропоніми мають різну (іноді непрозору) семантику, здебільшого з іронічним забарвленням. Вони яскраво демонструють спільні принципи антропонімної номінації у слов’ян у допрізвищевий період, які базуються в основному на закріпленні в антропонімах типових ознак.

Генетична мовна спільність українських і чеських прізвищ-паралелей проявляється у загальнослов'янському походженні їхніх апелятивних основ. За своїм походженням більшість із них може претендувати на слов'янську архаїку.

Нарешті, усі розглянуті у статті антропоніми викликають інтерес не тільки з лінгвістичного погляду, але є цікавим матеріалом для дослідження побуту та духовної діяльності слов'ян.

Література

- Грінченко, Б.: Словарь української мови. Т. I-IV. Наукова думка, Київ 1996-1997.
- Желеховський Є., Недільський С.: Малорусько-німецький словар. Т. I-II. Друкарня тов. ім. Шевченка, Львів 1886.
- Редько, Ю.К.: Сучасні українські прізвища. Наукова думка, Київ 1966.
- Редько, Ю.К.: Довідник українських прізвищ. Наукова думка, Київ 1969.
- Тимченко, Є.: Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV-XVIII ст. Кн. 1-2. Літопис-XX, Київ-Нью-Йорк 2003.
- Унбегаун, Б.: Русские фамилии. Прогресс, Москва 1989.
- Худаш, М.Л.: З історії української антропонімії, Наукова думка, Київ 1977.
- Чесько-український словник. За ред. В.М. Русанівського. Т. 1-2. Наукова думка, Київ 1988-1989.
- Чешско-русский словарь. Сост. И.В. Ранк. Издание Гёффера и Клоучка, Прага 1902.
- Этимологический словарь славянских языков. Под. ред. акад. О.Н. Трубачёва. Вып. 1-31. Наука, Москва 1974-2005.
- Яворницький, Д.І.: Словник української мови. Слово, Катеринослав 1920. Т. 1.
- Beneš, J.: O českých příjmeních. Nakladatelství Československé akademie věd. Praha 1962.
- Beneš, J.: O českých příjmeních. Rejstříky. Sest. V. Doležalová. Zvláštní příloha zpravodaje místopisné komise ČSAV, Praha 1970.
- Kott, F. Št.: Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický. D. 1-3. Knihtiskárny Františka Šimáčka, V Praze 1878-1884.
- Příruční slovník jazyka českého. D. II. Vydává třetí třída ČAVU, V Praze 1937-1938.
- Slowník česko-německý Josefa Jungmanna. D. 1-5. We knížecj arcibiskupské knihtiskárně, W Praze 1835-1839.
- Třetí příspěvek k česko-německému slovníku zvláště grammaticko-fraseologickému. Sest. F.Št.Kott. České Akademie císaře Frantiska Jošefa, V Praze 1906.

Summary

The article is devoted to the Ukrainian-Czech antroponymical parallels. There contemporary compositive surnames of The Ukrainians and Czechs of Common-Slavic lexicon are revised. To the analysis of these correlatives both complete homologues and common-root surnames (with the other phonetic and derivative variants) are attracted.

Мовностилістичний вияв гіперболізації та мейозису в барокових текстах

Гуцуляк Ірина

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Оскільки в основі мистецтва бароко було вічне „протиріччя людського духу – космічності і приземленості” [Козловська 1990: 23], поети зверталися до гіперболи і мейозису як до прийомів формального вираження цього протиріччя. Д.В. Степовик, розглядаючи систему тропів в українському бароко, зазначив, що великого поширення в бароковій літературі та мистецтві України набула гіпербола: “У бароко її надмірне перебільшення виаскравлене з особливою силою – усе позитивне доведено до найвищих реєстрів, усе негативне змальовано найчорнішою фарбою” [Степовик 1991: 193-194]. Те, що гіпербола і мейози є серед основних мовностилістичних засобів, зазначали й інші дослідники літератури бароко, зокрема Л.С. Козловська [Козловська 1990], Д.С. Наливайко [Наливайко 1988] та ін., проте аналіз мовного вияву цих тропів в українській бароковій поезії здійснюємо вперше.

Розглянемо основні способи *гіперболізації* в українській бароковій поезії.

1. У поетичних творах досліджуваного періоду виявляємо окреслене коло лексичних та граматичних засобів старослов'янського походження, у різних варіаціях постійно наявних у творах високої поезії багатьох поетів цього періоду, що виражають найбільшу міру якості чи дії. Зокрема, вагоме місце посідають слова з префіксом *їде-*.

Префікс *їде-* у бароковій поезії використовувався для вираження “гіперболізованих” позитивних почуттів і відчуттів. Наприклад: *Ісусе мой пресладкій* (УП 1, 344); *прерадост ввійся взгорє* (УП 2, 167); *премудрін челоувколовци* (УП 1, 264). Поєднання префікса *їде-* з суфіксальною формою вищого або найвищого ступеня порівняння прикметників слугує для передання підсиленого почуття: *И на пренайчистшю твар* (УП 2, 135); *О премудрости свѣтлѣйшая, // Пресвятѣйшая и паче солнца пречестнѣйшая!* (УП 1, 291); *Ты над всѣх преславнѣйша, // Въ народѣ людском, и презацнѣйша* (УП 1, 256). Такі структури створюють колорит урочистості, піднесеності. Сам характер поезії вимагав гіперболізації почуттів, захоплення своїм героєм, тобто перебільшення, і одними з мовних засобів для цього служили префікс *пре-* та описовий спосіб творення вищого ступеня порівняння.

Таку ж функцію виконують конструкції *паче всѣх, вишше всѣх*,

надъ всѣхъ. Наприклад: **О чѹдо паче всѣхъ древнихъ чѹдес!** (УП 1, 309); **О яко чѹдны новыи дѣла твои, // Вышше разума и премудрости мои** (УП 1, 273); **Вонстинну вишше всѣхъ еси, дѣво чистая, // вишше тебе нѣчого, развѣ богъ естъ - // нижше тебе естъ, що колвекъ богомъ не естъ** (ІВ, 143); **Ты его, воскресшого, первѣй оглядаешъ, // Утѣхи любезнѣйшей надъ всѣхъ заживаешъ** (УП 2, 168).

2. Використання заперечної частки *іе* і парного сполучника *ани* - *ани* або його варіантів *нѣ* - *нѣ*: **Не ослабѣйтеся страхами гнилыми, а ни зводитеся науками злыми** (УП 1, 135); **Чого у нихъ ани моль, ни ржа не поспуєтъ** (УП 2, 69); **Съ пѣску храмины смертной фундаваня // Не зносятъ нѣ слезъ рѣки, нѣ вздыханя** (УП 2, 94).

3. Ще один з способів створення гіперболізації – відповідь на запитання, в якій перебільшення виражається за допомогою парного сполучника *анѣ* - *анѣ*: **О превѣчныхъ чѹдесъ боже, // Кто жъ ты годне виславити може? // Анѣ языкъ, анѣ уста мои** (УП 1, 235); **Кто такъ велій, яко богъ нашъ? // Ты еси богъ, творяй чѹдеса, // Яко величества твоего всѣ девятери небеса, // Земля не могутъ вмѣстити, // Анѣ аггелове твои намъ о немъ възвѣстити** (УП 1, 251); **О Христе, превѣчныхъ чѹдесъ боже, // Кто жъ годне виславити може // Чѹдныи дѣла и добродѣйства твои? // Анѣ аггелъ, анѣ уста мои** (УП 1, 275).

4. Уживання модальної частки *аж*: **Любъ и каменемъ гробнымъ приваленый, // Частыми каплѣ слезъ бѹдетъ скрѹшеный, // Которые скропятъ такъ насѣнне воды, // Ижъ Богъ возроститъ ажъ ку неву плоды** (УП 2, 70); **...цноты, // Которыи тотъ славне домъ подносятъ // И, праве, ажъ подъ небо самое выносятъ** (УП 1, 166); **Доситьъ мордерско пана нелютоствне бито, // Отъ главы ажъ до ногъ все тѣло страшне зрито** (УП 2, 155).

5. Застосування заперечних та означально-обмежувальних займенників, прислівників *никто*, *нѣхът*, *никтоже*, *нѣкгда*, *жаден*: **Двигнетъ тяжаръ, котрого нѣхътъ не могъ двигнути, // И еднимъ перстомъ не могла жаденъ ся доткнѹти** (УП 2, 157); **Первѣе съчтѹтсѹ звѣзды на небесномъ двори, // первѣе дробны капли исчислятсѹ въ мори, // Никтоже сего можетъ изчислити въ жизни, // кая страсти Богъ за ны терпѣвъ и болѣзни** (УП 2, 318); **Обачте, чого око нѣкгда не видало, // Слѹхайте, чого ухъ, яко живъ, не слыхало** (УП 2, 148); **Ни одинъ святигель никгда на вселенной // не согласуєтъ такъ твоей власти темной** (УП 1, 119).

6. Порівняння часу, впродовж якого відбувається одна подія, з часом “вічної” події за допомогою слова *поки* (поколь): **Поки мѣсяць и звѣзды свой бѣгъ справовати // И ночные темности бѹдѹтъ просвещати** (УП 1, 164); **Що жъ радость намъ въ сей деньъ з солнцемъ завитала // А з солнцемъ справедливымъ з неба восіяла? // О заисте веселя маємъ заживати, // Поки солнце, Христосъ, свѣтъ намъ бѹдетъ спущати** (УП 2, 185); **Свѣтитъ**

мѣсяць купно з звѣздами и небо мѣрнть, // Поки коло вѣжить незагамованое того свѣта. // Так славѣ доброй не одолѣють и найдольшии лѣта (УП 1, 229); *Там же и тые шестьсот на пляцу zostали, // Але ся живо поймать нѣкому не дали, Которых мензство будет такъ долго слынути, // Поки въ своихъ берегахъ Нил будет плынути* (УП 1, 326).

7. Використання назви цілого замість назви частини предмета (як різновид синекдохи), наприклад: *Войско Запорозкое плачет по премногую* (УП 2, 225); *Все Войско на твою смерть, царю, рыдает* (УП 2, 225); *Духовный чин и мирский, вси царя рыдают* (УП 2, 225); *Въвесь Израиль горкии слезы нѣкдѣсь точил, // Крвавою водою слез лице свое мочил* (УП 1, 349); *Плачутъ всѣ, обфитын слезы выливають, // През тридцать дний смутного трену заживають* (УП 1, 349).

У творах бароко надмірне перебільшення, насамперед позитивного, вияскравлене з особливою силою. Гіпербола виявляється як на лексичному, так і на синтаксичному рівні. Це підтверджує думку А.О. Ткаченка про те, що гіпербола може бути тропом (на рівні слів, словосполучень) і фігурою (на рівні речень) [Ткаченко 1997: 262]. Однак в аспекті нашого дослідження таке розмежування неактуальне, оскільки в обох випадках гіпербола є насамперед засобом підсилення інтенсивності вияву почуттів поетів.

Прикладів вживання *мейозису* українськими бароковими поетами ми виявили дуже мало. Використовуємо на позначення тропу, протилежного до гіперболи, термін “мейозис”, а не літота, оскільки саме він означає “зменшення”, тобто надмірне зменшення, пониження образу, а літота з грецької мови – це “простота, помірність”. Ці терміни часто ототожнюються, хоча літоту швидше можна вважати різновидом мейозису: літота теж навмисне зменшення, проте виражається воно за допомогою заперечення: *згоден – не заперечую, з участю – не без участі* [Ганич, Олійник 1985: 122].

У бароковій поезії мейозис реалізувався на морфемно-морфологічному рівні – за допомогою зменшено-емоційних суфіксів. Їх звичайно називають суфіксами суб’єктивно-емоційної оцінки, бо вважається, що емоції є суб’єктивними, “оскільки вони є продуктом мозку”, але одночасно вони, як зауважує М.В. Гамзюк, “вважаються і об’єктивним явищем, бо є вираженням дійсності, яка існує поза людиною і незалежно від неї. Крім того, емоції одного індивіда виступають по відношенню до іншого об’єктивним явищем, що існує поза ним і незалежно до нього” [Гамзюк 2000: 29].

Здебільшого зменшувальні суфікси функціонують як засоби надання мовленню пестливого тону – щирого, задушевного, емоційного. Порівн.: *яко отрочатко младое* (УП 1, 256); *Прійми ласкаве коруночку мою* (УП 1, 257); *Дѣточки при персех того превышали* (УП 2, 138); *Сам тылко*

Киринейчик, старушок зветшальый (УП 2, 157); *И Понтійчика Игемона просити* (УП 2, 140).

У деяких контекстах ці суфікси, однак, можуть забарвлювати слово значенням зневаги, презирства. Порівн.: *Зараз синьчка, свого єдиньчка, шлет на Жолтїю Воду* (УП 2, 99); *Гетьманчику-небоже! Чи не ти Степанку-сараче, // Од козаків гарачи, не ти-сь брав їм хітори* (УП 2, 98). В українській бароковій поезії таких експресивних відтінків значень набувають назви осіб – ворогів українського народу; у цю групу входять назви осіб за національністю. Наприклад: *Дознавал не поєдинь кроть турчин-поганин... // Досвѣдчил и інфлянтчик того воиска силы* (УП 1, 330); *Же з Божей ласки загнали ляшки ку порту Вісляному* (УП 2, 100).

І гіпербола, і мейозис є важливими засобами емоційного збагачення мови. Вони підсилюють вираження почуттів (радості, жалю, гніву) як самого автора, так і його читача.

Література

Гамзюк, М.В.: Емотивний компонент значення у процесі створення фразеологічних одиниць (на матеріалі німецької мови): Монографія. Видавничий центр КДЛУ, Київ 2000.

Ганич, Д.І., Олійник, І.С.: Словник лінгвістичних термінів. Вища школа, Київ 1985.

Козловська, Л.С.: У камені та в слові (про стиль барокко). In: Культура слова 39/1990, с. 21-26.

Наливайко, Д.С.: Спільність і своєрідність: Українська література в контексті європейського літературного процесу. Дніпро, Київ 1988.

Степовик, Д.В.: Система тропів в українському барокко. In: Українське барокко та європейський контекст. Наукова думка, Київ 1991, с. 183-195.

Ткаченко, А.О.: Мистецтво слова (Вступ до літературознавства): Підручник для гуманітаріїв. Правда Ярославичів, Київ 1997.

Використані джерела

ІВ – Величковський, І.: Твори. Наукова думка, Київ 1972.

УП 1 – Українська поезія: Кінець XVI – початок XVII ст. / Упорядн. В.П.Колосова, В.І.Крекотень. Наукова думка, Київ 1978.

УП 2 – Українська поезія: Середина XVII ст. / Упорядн. В.І.Крекотень, М.М.Сулима. Наукова думка, Київ 1992.

Summary

The article analyses the semantic and functional groups of hyperbola and meiosis used by the Ukrainian baroque poets. It was established that the common cultural context of the baroque epoch have influenced the selection and sense of this stylistic devices of the time.

Культурні конотації біблеїзмів в українській мові

Пономаренко Людмила

Гуманітарний університет «Запорізький інститут державного та муніципального управління»

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. у лінгвістиці відзначається бурхливим розвитком нових „межових” наук – психолінгвістики, етнолінгвістики, лінгвокультурології, теолінгвістики. У руслі антропологічної парадигми проводяться різноаспектні спостереження над взаємозв’язками мови й культури, зокрема мови та Біблії. Як підкреслює С. Абрамович [Абрамович 2002:3], „Біблія як традиційний форпост духовності починає сьогодні все більш актуально привертати увагу і широкої читацької громадськості, і наукових кіл. Свідчення тому – не тільки очевидна інтенсифікація релігійного життя, але й небувале зростання числа публікацій на теми, пов’язані з біблійною спадщиною”. Біблія активно вивчається як Слово Боже людству, як пам’ятка історії, культури.

Актуальність обраної теми зумовлена ще й тим фактом, що Біблія є багатим джерелом мовних одиниць лексичного та фразеологічного рівня, засвоєних багатьма мовами, зокрема українською мовою. Дослідження біблеїзмів проводилися та проводяться як в межах структурної лінгвістики Е. Солодухо [Солодухо 1977], так і когнітивної В. Телією [Телія 1999], Н. Мечковською [Мечковська 1998], В. Масловою [Маслова 2001], Г. Макаровою [Макарова 2000], А. Гадомським [Гадомський 2004], як у річищі однієї мови О. Лисенком [Лисенко 2000], Л. Шевченко [Шевченко 2006], О. Набокою [Набока 2006], так і в зіставному аспекті на матеріалі кількох мов В. Гаком [Гак 1998], О. Колодочкіною [Колодочкіна 2004] та ін.

Метою статті є спостереження над особливостями культурних конотацій біблеїзмів в українській мові.

Дослідження мови й культури як двох систем уможлиблюється завдяки їхній семіотичній природі, що дозволяє проаналізувати взаємодію „мови” культури з природною мовою на єдиній методологічній основі [Телія 1999:19]. В. Телія пропонує базові лінгвокультурологічна поняття (*текст культури, тезаурус культури, код культури, символарій культури*), які використані нами з метою аналізу біблеїзмів у контексті української культури. Слід зазначити, що хоча дослідниця аналізує лише фразеологічний склад мови, проте нами прикладається ця схема до біблійних мовних одиниць лексичного та фразеологічного рівня.

Біблію можна вважати *текстом культури*, оскільки вона належить до „знакового простору, в часових межах якого має (чи мала) місце культурно маркована діяльність, орієнтована на характерні для неї ідеологеми, які відіграють роль установок цієї діяльності, й такі ж

характерні способи їх вираження, що надає цій діяльності структуроутворюючих та смислоутворюючих якостей” [Телія 1999:19-20].

Текст культури є вихідним, на якому базується спостереження над семантикою лексем та фразеологізмів від першоджерела і до рівня певної мови (на лексикографічному та на дискурсивному рівнях чи аналізованого в його межах синхронного тексту). Таким чином, на рівні Біблії як тексту культури встановлюється *культурна семантика* біблеїзмів.

Тезаурусом культури як другим базовим лінгвокультурологічним поняттям в даному випадку є біблійні концепти – „таксономічне представлення концептуального змісту тексту” [Телія 1999:20]. На наш погляд, слід розглядати християнські доктринальні (напр., покаєння, спасіння, вічне життя) та загальнолюдські (напр., любов, милість, смирення) концепти, які, безперечно, знаходяться у тісному взаємозв’язку. Так, концепт *любов* – це і любов Бога, який послав свого Сина на хрест в жертву за гріхи людей, щоб відкрити людству шлях у Боже Царство і життя вічне: „*Так бо Бог полюбив світ, що дав Сина Свого Однородженого, щоб кожен, хто вірує в Нього, не згинув, але мав життя вічне*” (Ів. 3:16). Водночас другу заповідь Ісуса Христа про любов до ближнього можна розцінювати як морально-етичний концепт, який пов’язаний з людською поведінкою.

На основі тезаурусу ґрунтуються „константи культури”, тобто йдеться про певні кореляції між концептом як лінгвістичною одиницею та константою культури як одиницею культурології. За словами В. Телії, „виявлення культурної значимості фразеологізмів передбачає співвіднесеність з тією концептоутворюючою сферою, в якій вони набувають констант культури” [Телія 1999:20].

Таксономічним субстратом текстів культури є її *код*, який визначений як „сукупність окультурених уявлень про картину світу певного соціуму” [Телія 1999:20]. У спостереженні над Біблією та біблеїзмами можна виділити єврейсько-іудейський та християнський коди, зокрема відзначити превалювання останнього. Прикладом можуть бути заповіді Ісуса Христа, які акумулювали в собі десять Божих заповідей, даних Мойсею на горі Сінай: „*Люби Господа Бога свого всім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією своєю думкою*”. *Це найбільша й найперша заповідь. А друга однакова з нею: „Люби свого ближнього, як самого себе”. На двох оцих заповідях увесь Закон і Пророки стоять*” (Мт. 22:37-40). Оскільки єврейська культура для української є досить далекою, то з метою аналізу біблеїзмів за точку відліку беремо християнський код культури, враховуючи певним чином єврейсько-іудейське підґрунтя.

Симболарій культури виконує роль словника культури і розглядається як „сукупність знаків, означуваними яких служать (чи спочатку служили) таксони того чи іншого коду, а означальні характеризуються «культурною семантикою»” [Телія 1999:21]. Виходячи з визначення, концепти є означуваними, а лексичні та фразеологічні одиниці з

культурним забарвленням – означальними. Приклад, наведений у розвідці В. Телії, – *носіння хреста* як „ритуальний елемент римської страти”, в християнському коді *несення хреста* і розп’яття на ньому Сина Божого Ісуса Христа оцінюється як „жертвоприношення, смисл якого – смерть заради спасіння через викуп гріхів віруючих і їх воскресіння в життя вічне”; *хрест* на грудях – символ сповідання християнства, а також оберег від нечистої сили тощо [Телія 1999:21].

На наш погляд, спостереження над лексемою *хрест* та фразеологізмом *нести (свій) хрест* слід продовжити далі в конкретній мові на лексикографічному та дискурсивному рівнях. Під час такого аналізу слід виявити особливості засвоєння біблеїзмів, які з’явилися в їхній семантиці під впливом екстралінгвістичних чинників культури. Ці набуті, прирощені додаткові значення лексичних чи фразеологічних одиниць і розцінюються нами як культурні конотації (термін уведений В. Телією). За В. Масловою [Маслова 2001:50], *культурна конотація* – це інтерпретація денотативного чи образно-мотивованого аспектів значення в категоріях культури. На думку дослідниці, за допомогою категорії культурної конотації можна описати мову й культуру як дві семіотичні системи, а фразеологізми й образно-мотивовані слова стають експонентами культури (презентують культуру – Л.П.). В. Телія підкреслює, що саме культурна конотація є зв’язною ланкою між значенням одиниць природної мови і культурною семантикою знаків „мови” культури [Телія 1999:24]. Оскільки поняття культури досить широке й об’ємне, то, на наш погляд, слід вдатися до спроби виділити різновиди культурних конотацій, зокрема *народну* та *індивідуально-авторську*.

Для сучасників Ісуса Христа християнство було революційним вченням, оскільки вони жили в єврейсько-іудейській культурі (напр., розуміння суботи). Тобто можна говорити про зміну культурної семантики при переході від іудейського до християнського коду культури (напр., десять заповідей, обрізання). Християнство в українській народній культурі певним чином синтезувалося з язичництвом. Як зазначає М. Грушевський [Грушевський 1993:109], „і після офіційного заведення християнства в цілій державі 980-х рр. фактичний круг діяльності церкви довго не виходив поза більші міста, і то верхні верстви міської людності. Маса довго жили старими релігійними поняттями і дуже поволи приймали елементи нової віри і культу”. Як відомо, перші переклади Біблії були зроблені церковнослов’янською мовою („Остромирове Євангеліє”, 1056-1057), яка була недоступна і не зовсім зрозуміла народу, що зумовило випадки появи народної конотації біблеїзмів в українській культурі за посередництвом християнських легенд тощо. Наприклад, біблійний антропонім Лазар увійшов до складу фразеологізму *співати Лазаря*, у зв’язку з тим, що притчу про бідного Лазаря „співали старці в супроводі ліри, кобзи, бандури або й без музичного супроводу – на базарах та на ярмарках, викликаючи

співчуття, а то й сльози у слухачів” [Коваль 2001:249]. Звідси й значення фразеологізму *співати Лазаря* – „скаржитися, прибіднюватися”.

Симболарій культури динамічно рухливий. Так, у творчості Тараса Шевченка, зокрема у вірші „Давидові псалми”. 136 біблійний топонім *Єрусалим* (у формі „Іерусалим”) набув конотативного значення „Україна”, а *Вавилон* – „Російська імперія” [Росовецький 2005:105]. Як підкреслює І. Бетко [Бетко 1999:16], тема неволі характерна для української літератури, зокрема ХІХ – початку ХХ ст. У зв’язку з цим культурна конотація біблійних топонімів Єрусалим, Вавилон, а також Єгипет простежується також у творах Івана Франка, Лесі Українки та ін. Таким чином, це приклад індивідуально-авторської культурної конотації, яка була властива художньому дискурсу певного історичного періоду.

Інший приклад пов’язаний зі страшною сторінкою в історії українського народу – голодомором 30-х рр. ХХ ст. Із роману Василя Барки „Жовтий князь” дізнаємося, що біблійним антропонімом *Каїн* називали тих, „хто в 1933 р. відбирав в українських селян останній хліб, прирікаючи їх на смерть” [Сологуб 2000:180]. Таким чином, біблеїзм *Каїн* – „братовбивця”, „зрадник”, „злочинець” набуває конотативного значення „душогубець”. Можна припустити, що така конотація є народною, а не індивідуально-авторською.

Крім того, біблеїзм-антропонім *Каїн* входить до складу таких паремій: *Трусця, як Каїн* [Номис 1993:173], *Не утне Каїн Абля, бо тупая шабля* [Номис 1993:260]. Пояснення до першої приказки у збірнику М. Номиса немає, проте можна припустити, що братовбивця Каїн трусить від страху за скоєний злочин. Певна річ, у Біблії про це нічого не сказано: „*І говорив Каїн до Авеля, брата свого. І сталося, як були вони в полі, повстав Каїн на Авеля, брата свого, – і вбив його*” (1 М. 4:8).

Цікаво простежити коріння приказки *Не утне Каїн Абля, бо тупая шабля*. За формою і тематикою вона близька до поданих поруч – *Не утнеш, Аврааме, Ісаака, бо порох замок! Не втнеш, отче Аврааме, бо тупа сокира*. До останніх укладач дає пояснення, що чув такого типу примовки не від народу, а від паничів на Правобережній Україні, які нібито бачили картину на заїзнім дворі, на якій Авраам прицілювався на Ісаака [Номис 1993:260]. Можна припустити, що паремія про Каїна та шаблю теж виникла у зв’язку з якимось „малюванням”. Отже, біблеїзми-антропоніми *Каїн*, *Авель*, *Авраам*, *Ісак* у увійшли до складу паремій навіть не через посередництво фольклорних творів.

Таким чином, з метою повноти опису „мови” культури до запропонованих В. Телією чотирьох лінгвокультурологічних базових понять необхідно додати культурні конотації, оскільки термін „культурна семантика” охоплює культурне забарвлення мовних одиниць лише та рівні вихідного тексту культури. Це твердження є особливо актуальним під час аналізу взаємозв’язків мови й культури на біблійному матеріалі. Крім того,

слід продовжувати дослідження різновидів культурних конотацій біблеїзмів як на рівні фольклорного та художнього дискурсів, так і публіцистичного та наукового.

Література

- Абрамович, С.Д.: Біблія як форманта культури. Київ; Чернівці 2002.
- Бетко І.: Біблійні сюжети і мотиви в українській поезії XIX – початку XX століття (монографічне дослідження). Zielona Gora, Kijow, 1999.
- Гадомский, А.К.: К проблеме определения теолингвистики. In: Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология». Том 17. 1/2004, с. 63-69.
- Гак, В.Г.: Языковые преобразования. Языки русской культуры, Москва 1998.
- Грушевський, М.С.: Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. 1. Либідь, Київ 1993.
- Коваль, А.П.: Спочатку було слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. Либідь, Київ 2001.
- Колодочкина, Е.В.: Ономастические фразеологизмы во французском и русском языках. In: Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках. Языки славянской культуры, Москва 2004, с. 168-173.
- Лисенко, О.М.: Дериваційні процеси у німецькій фразеології (на матеріалі фразеологічних біблеїзмів): Автореф. дис... канд. філол. наук. Київ 2000.
- Макарова, Г.А.: Некоторые современные подходы к изучению библеизмов (обзор) In: Лингвокультурологические, философские и педагогические аспекты изучения библеизмов: Материалы межвузовского научного семинара, 22 сентября 2000 г. Йошкар-Ола 2000, с. 4-14.
- Маслова, В.А.: Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Издательский центр „Академия”, Москва 2001.
- Набока, О.М.: Біблеїзми з Євангелія від Матвія у мові та мовленні (на матеріалі англословних словників та газетних текстів): Автореф. дис... канд. філол. наук. Одеса 2006.
- Росовецький, С.: Біблійні мотиви у творчості Шевченка. In: Шевченківська енциклопедія. Робочий зошит Б. Київ 2005, с. 106-144.
- Сологуб, Н.: Біблійні образи в етнологічному аспекті. In: Біблія і культура 1/2000, с. 179-182.
- Солодухо, Э.М.: Вопросы сопоставительного изучения заимствованной фразеологии. Изд-во Казанского университета, Казань 1977.
- Українські приказки, прислів'я і таке ін. Уклав М.Номис. Либідь, Київ 1993.
- Шевченко, Л.Л.: Лінгвістична інтерпретація імені Ісуса Христа. In: Мовознавство 2-3/2006, с. 153-162.

Summary

This article deals with the cultural connotation of bibleism's in the Ukrainian language an level of folklore and literature discourses. Besides, it is analyzed the place and the role of cultural connotation in the study of the language and culture.

Інтерпретація соматичного коду культури у фразеологізмах новелістики Василя Стефаника і Марка Черемшини

Євтушина Тетяна

*Південноукраїнський державний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського*

У новому тисячолітті ідея єдності поширюється на духовний світ людства. З таких позицій мова розуміється як єдиний когнітивно-семантичний простір, що організовує сили всіх мов та людські знання про світ.

Тіло людини як об'єкт і суб'єкт пізнання навколишнього світу, як носій соматичного коду культури залишається актуальним об'єктом сучасного мовознавства. У філософсько-антропоцентричному аспекті людське тіло як конституативний складник людини вводить її у світ і є основою введення в пізнавальний контакт із цим світом. А тому не випадково соматизми (назви органів і частин людського тіла – *nomina anatomica*) характеризуються високою частотою функціонування, здатністю активно вживатися в переносних значеннях, а також великою фразеотвірною продуктивністю.

Фразеологічні одиниці (ФО) із соматичним компонентом, які за підрахунками Р. Вайнтрауба [1975: 162] складають біля 30 % фразеологічного складу будь-якої мови, досліджують Ю. Долгополов, В. Гак, Е. Солодухо, Р. Баральт, Л. Зернова, Н. Стрілець, О. Селіванова, Ю. Гвоздарьов, І. Березнева та ін.

Вивчення соматичного коду культури у фразеологізмах новелістики В. Стефаника і М. Черемшини пояснюється необхідністю поглибленого осмислення ФО як невід'ємного складника мовотворчості письменників. Стефанікові та Черемшиніні ФО постають перед дослідником як багатий і невичерпний художній світ, який, вступаючи в діалог із новими поколіннями читачів й інтерпретаторів, глибше й рельєфніше розкриває свій художній потенціал.

В. Стефаник – майстер психологічної новели, у його творах посилюється роль окремої деталі; в особливо сконцентрованій формі висвітлюється художня цілісність. Кожна новела письменника показує світ у краплині води, “вражає, приголомшує, оригінальне пов’язання людського співчуття з холодною жорстокістю підкресленої форми, драматургічний нерв якої служить засобом ще повнішого вираження ліризму [Гершелес 1970: 163]”.

Марко Черемшина – співець трудящих верств гуцульського села. Важливим чинником формування індивідуальної світобудови письменника стає українська фразеологія, яка, актуалізуючись у художньому мовленні, надає їй експресивно-оцінної характеристики, образного навантаження. Фразеологізмами автор подекуди користуються щедро, залучаючи загальноукраїнську і місцеву, гуцульську ідіоматику, у поєднанні з використанням етнографічного матеріалу.

Оскільки лінгвістичні розвідки щодо художнього хисту відомих майстрів соціально-психологічної новели ґрунтовно не торкаються питання фразеологічної соматички або фрагментарно досліджують цей реєстр Стефаникових та Черемшининих ФО, то *мету* дослідження вбачаємо в з'ясуванні й описі семантики та комунікативно-прагматичного потенціалу фразеологічних одиниць, що характеризують людину, із найпоширенішими соматизмами *голова*, *око* в новелістиці В. Стефаника та М. Черемшини.

Слід зауважити щодо панорамності у В. Стефаника ФО із соматизмом *голова* на позначення мисленнєвої діяльності людини. Із цим “пов’язується опозитивна кореляція розумових здібностей людини, що у фразеологізмах із компонентом *голова* передається зазвичай метафоричним знаком другого компонента значення [Селіванова 2004: 85]”. Так, розумну людину вербалізують субстантивні ФО за будовою підрядного словосполучення: *мудра голова* [Стефаник 1949: 133]; *розумна голова* [Стефаник 1949: 134]; *вчена голова* [Стефаник 1949: 210] (пор.: *розумна голова*) – „розсудлива, кмітлива, тямуща людина [ФСУМ: 183]”. Антонімічі значення „нерозумний” актуалізують ФО з компонентами *голова*, які демонструють особливості оцінності: *в голові рівно хиба* [Стефаник 1949: 32] (пор.: *жуки в голові* у кого) – „у кого-небудь не все гаразд із розумовими здібностями [ФСУМ: 297]”; *не мати гаразду в голові* [Стефаник 1949: 149] (пор.: *не мати клепки в голові*) – „бути розумово обмеженим, діяти нерозумно, несерйозно [ФСУМ: 478]”.

Метонімічне перенесення стереотипної функції поведінки людини з цілого (головного героя) на знак частини - соматизм *голова* фіксує у Черемшининих ФО кореляцію розумових здібностей людини: „*Так письма береси, що паничів учьит і старині грейцір посилає. То велику голову має* [Черемшина 1949: 40]” (пор.: *мати голову*) – „бути розумним, кмітливим; розумно, розсудливо міркувати і діяти [ФСУМ: 470]”.

Із контекстного оточення соматичних фразем новели „Дід” М. Черемшини довідуємося, що в українській етносвідомості стереотипними функціональними властивостями соматизму *голова* є предикати мисленнєвої дії із концептуальних сфер *їжа* та *посуд*: „...але очі не зажмурюються, у *голові вариться* [Черемшина 1949: 44]”.

Розгубленість людини у творчій скарбниці В. Стефаника репрезентовано продуктивною ФО *бити головою об стіни*, де туга, відчай і страх передаються знаками моторних стереотипів етносу. Щоб викликати у

читачів відповідну реакцію, автор звертається до оказіональних змін цих ФО: *била головою до одвірка* [Стефаник 1949: 15]; *б'єш голов у стіни* [Стефаник 1949: 17]; *бив головою у плиту* [Стефаник 1949: 19]; *головов у стіни не бийте* [Стефаник 1949: 85]; *гатила головою в стіну* [Стефаник 1949: 88]; *головов до одвірка лупили* [Стефаник 1949: 144] (пор.: *битися головою об стіни*) – “перебувати в стані розпачу, сильного збудження; дуже переживати, побиватися з якогось приводу [ФСУМ: 27]”. Як бачимо, у В. Стефаника душевний біль, емоційна напруга передаються не в загальних рисах. Щоразу він знаходить нову психологічну деталь, яка дає складний і багатогранний настроєвий синтез. Як зазначив І. Труш, В. Стефаник „до виразу важливого моменту добирає якнайсильнішого підслуханого або утвореного вислову [Труш 1958: 18]”.

У процесі дослідження ми помітили, що *голова* сприймається Стефаниковими героями як орган фізіологічних станів людини: головного болю, що пов'язується із руйнацією. “Наявність чи відсутність чогось, рух чи руйнація є донорськими когнітивними сценаріями, до яких уподібнюються стани і дії людини [О. Селіванова 2004: 86]”.

Так, дяк Базьо (“Давнина”) таким чином пояснює бабі Митрашці своє пияцтво:

“ – *Бабко Митрашко, як я не маю пити, коли мені книжки в голові, як зайці, бігають! Кождий стих, кожда титла преся, аби її співати або читати, а мені голова розскакуєся* [Стефаник 1949: 115]”.

У Томи Басараба (“Басараби”) із-за гріха прапрадіда: “...*голова розскакується, бо дуріє* [Стефаник 1949: 134];” (пор.: *голова розвалюється*) – “1. Хто-небудь відчуває сильний головний біль [ФСУМ: 183]”.

Широкий семантичний спектр мають ФО із компонентом *голова* У М. Черемшини на позначення психоемоційних станів: „ - ...*дуріють, бо мають з-за чого дуріти, а на свіжій ляхті, то ше гірше йде їм дур до голови* [Черемшина 1949: 47]” (пор.: *дур зайшов у голову* кому) – „хто-небудь у своїх діях відхиляється від норм поведінки, необдуманно, безглуздо поводиться [ФСУМ: 273]”; „*Дурний я мав розум, шо-сми 'го послухав та й узев її на свою голову* [Черемшина 1949: 51]” (пор.: *на голову* чію, кого) – „1. На шкоду, біду кому-небудь [ФСУМ: 186]”; „*Трупарня із жалю тріскає...А нарід ломить собі голову і руки* [Черемшина 1949: 275]” (пор.: *ламати голову*) – „3. Перейматися турботами, переживати, шукаючи розв'язання якогось питання, виходу зі скрутного становища [ФСУМ: 412]”.

Тільки у новелістиці М. Черемшини діалектна і кодифікована ФО із соматизмом *голова* пов'язуються із семантикою „кохання”: „*Ніби й сором, і нема чого таки сподіватися, аби голову накрила, кожде обміне хату, а ми на ґрунтик так не біровиті, та й то тому так гірко* [Черемшина 1949: 109]” (*накрити голову* – *вийти заміж*); „*Тоту порошок жовту, шо замолоду навіть циганові голову крутила* [Черемшина 1949: 230]” (пор.: *крутити голову* кому) – „1. Закохувати в себе [ФСУМ: 403]”.

В аналізованих текстах М. Черемшини фіксуємо імперативні вигуківі ФО із соматизмом *голова*, що поєднують наказовість, спонукування до дії з негативним ставленням мовця до об'єкта волевиявлення та позитивними побажаннями. Імперативного ж характеру таким ФО надають діалектні частки *най*, *бодай* та дієслівний компонент у формі наказового способу „*Хоть най собі тепер голову ломит* [Черемшина 1949: 113]”; „*Старий Орфенюк пішов у місто ґрунта свої на внуків переписувати, бодай голову вломив по дорозі!* [Черемшина 1949: 262]”; „*Лиш не ломи собі свою красну головку, молоденька Чередарючко гожа!* [Черемшина 1949: 229]”. Естетично довершена ілюстрація живої народнорозмовної стихії є одним із способів кристалізації думки, настрою, увиразнення внутрішнього світу героїв.

Соматизм *голова* пов'язаний безпосередньо зі сферою життя людини, а відсутність голови сприймається як смерть: *голова впаде з пліч* [Стефанік 1949: 15]; „*аби голова у старім гнізді застигла* [Стефанік 1949: 188]; *де голови покладені* [Стефанік 1949: 206]. Звернемося до контексту першої друкованої новели В. Стефаніка “Виводили з села”, де зі співчуттям письменник висвітлює життєві картини західноукраїнського селянства, зокрема страшної рекрутчини, що часто межувала зі смертю: “*За людьми вийшов молоденький парубок із обстриженою головою. Всі на нього дивилися. Здавалося їм, що тота голова, що тепер буяла у кервавім світлі, та має впасти з пліч – десь далеко на цісарську дорогу. В чужих краях, десь аж під сонцем впаде на дорогу та буде валятися* [Стефанік 1949: 15]”. Як бачимо, відбулася конкретизація ФО: компонент *голова* ФО реалізує своє лексичне значення за допомогою підрядного займенниково-означального речення *що тепер буяла у кервавім світлі*. Ця голова рекрута, як бачимо із створеного автором контексту, впаде не взагалі на дорогу, а на цісарську дорогу, в чужих краях...

Як доводить аналізований матеріал, універсальними ознаками, через які розкривається у новелістиці В. Стефаніка *зовнішність людини*, виступають характеристики *очей*, що дає змогу автору створити типовий образ як для соціальної групи, так і індивідумів. Серед фразеологізмів *зовнішності людини* продуктивнішими є ФО із соматизмом *око*, оскільки зовнішній і внутрішній стан Стефанікових героїв, як “у краплині води”, відбивається саме в очах. Соматичні ФО на позначення *зовнішності людини* не стільки конкретизують чи увиразнюють якісь деталі зовнішності, скільки служать засобом психологічної характеристики чи стану героя – *збудження: очі горіли, як грань; аж очі кров'ю заходять* [Стефанік 1949: 136, 167]; *замкнутості: око, як пропасть* [Стефанік 1949: 150]; *виснаження: очі запали всередину* [Стефанік 1949: 52]. До речі, справа тут “ в новій художній концепції – розглядати людину не в статиці, а в динаміці, у згоді з динамікою життя людини і природи [Плющ 1972: 6]”.

Зорові гешталти в ФО мовотворчості письменників служать позначенням фізичного і психічного станів людини. Поява при зоровому сприйнятті певних перешкод, кольорів, фігур сприймається як запаморочення, погане самопочуття, хвилювання, страждання тощо.

У М. Черемшини читаємо: „*Але він так на неї дивився, що їй ув очах темніло, пам'ять відходила* [Черемшина 1949: 124]” (пор.: *помутилося в очах*) – „хто-небудь перебуває в стані, близькому до непритомності [ФСУМ: 672]”; „*Чобітки притупували і лупали кремінисту землю. Очі свічками засвітили* [Черемшина 1949: 139]” (пор.: *очі загорілися чим*) – „1. Чий-небудь погляд, вигляд раптово став виражати якийсь почуття [ФСУМ: 598]”.

Зазначені ФО не просто вербалізують фізичні та фізіологічні відчуття, а й виступають інтенсифікаторами межового стану героїв, роблять зображуване максимально достовірним, реалістичним, у деяких випадках навіть дещо натуралістичним. Показовими у цьому плані є Стефаникові контексти з авторською градацією фізичних та психологічних станів персонажів: “ – *Вертаюси додому, а мені то чорно, то жовто перед очима, вітер ні з ніг згонит. А в голові як коли би цигани клевицями гатили* [Стефанік 1949: 31]” (пор.: *в очах жовтіє*) – „хто-небудь втрачає здатність нормально бачити, комусь стає погано від фізичного болю, втоми, хвилювання і тн. [ФСУМ: 296]”. Тут немовби справджуються слова І. Франка „поетична техніка, оперта на законах психологічної перцепції й асоціації, говорить нам, що се досягається найпростішими способами, комбінаціями конкретних образів, але так упорядкованими, щоб вони, мов знехотя, торкали найтайніші струни нашої душі, щоб відкривали нам широкі горизонти чуття і життєвих відносин [Франко 1981: 111]”.

У контексті новели “Чічка” М. Черемшина зосереджує увагу на переживаннях героя, який повертається додому із затерпим від горя серцем. Непересічна психологічна глибина досягається тим, що думками і почуттями героя переймається і автор, і природа. Черемшину цікавить не сама по собі біографія гуцула-коновкаря, а проблеми людського буття, відношення до життя і смерті. Досягнення лірико-трагедійного пафосу просякнуто ФО із соматизмом *око*, яка увиразнює морально-психологічний стан героя, його настрої, готовність до самопожертви: „- *Не траба мні тепер на світі, бігме, не траба; аді, киньте ми грані межі очі* [Черемшина 1949: 119]”. Ілюстративний матеріал є вираженням емоційно-трепетного сприйняття світу М. Черемшини і його персонажів.

Подекуди спостерігаємо застосування новелістами перенесення буквального змісту предикативних супровідників соматизму *око* як знаків людської поведінки, фізичних дій, станів на сферу специфіки зорового сприйняття: „- *Тото, любітка, не наша голова до такого розуму, ей-де!.. тото очима траба би їсти* [Черемшина 1949: 40]”; „ – *Простибі, вуєчку, вуїночко, я не голоден, - каже, а сам очима їсть* [Черемшина 1949: 76]”; „-

Ти, молодичко, зриваєш мені очі, ріжеш моє серце [Черемшина 1949: 271]” (пор.: *зривати очі* кому) – „2. Привертати чийось увагу [ФСУМ: 345]”.

Наступна група ФО із компонентом-соматизмом *око* вербалізує вікові ознаки галичан, зокрема старість. У В. Стефаніка це пов'язано з авторською інтенцією зображати складні, драматичні колізії, реальні ситуації. Фразеологізми предикативної структури вражають неприкритим натуралізмом, експресією безрадісності, приреченості: *очі вже скап्राвіли* [Стефанік 1949: 78]; *вже і очий добрих не маю* [Стефанік 1949: 259].

Значний реєстр зафіксованих ФО із соматизмом *око* вжито письменниками із семантикою „кінець біологічного буття людини”. У центрі уваги інколи є сам процес умирання уже майже мертвого чоловіка, яким чиняться останні потуги протистояти смерті, не датися їй: *“Він держався каганця всією моцею і не давався смерті. Повіки великим тягарем зайшли понад очі* [Стефанік 1949: 109]”. Отже, Лесь переноситься в інший світ, хоч і намагається боротися зі смертю з останніх сил, примарно усвідомлюючи, що він уже на божій дорозі. Імпресіоністська техніка допомогла В. Стефанікові висвітлити фатальний процес, розчленувати миті та грані свідомого та підсвідомого. Згадаймо тут слова А. Музички, котрий писав, що „Стефанік поступає... як психофізіолог, а Черемшина як народний співець [Музичка 1928: 27].

У творчій скарбниці М. Черемшини аналізован ФО більш поширені, зокрема в новелах „Горнець” і „За мачуху молоденьку” фразеологізми із соматизмом *око* становлять собою уявлення про смерть як сон, що трактується у вигляді здійснення божої волі: „- *Але послухав-сми публіки, та й крадьки, аби мир не знав, зварив-сми в оцім варіннику курку, а жінка на другий день очі замкнула* [Черемшина 1949: 116]”; „*А ек неричком станеси божя воля та й Мотрюк замкнет очі, то най село каже, шо собі хоче...* [Черемшина 1949: 207]”. Подані дієслівні ФО, маючи спільне значення зі словом умирати / вмерти, відрізняються від нього тим, що не називають прямо цю сумну подію і в такий спосіб ніби зменшують, послаблюють вплив на актанта дії інформації, яка ними передається.

Зі сторінок новели „Грушка” ми бачимо, як за допомогою соматичних фразеологізмів письменник вдається до зображення поховальних обрядів, використовуючи етнографічні моменти: „*Замкнені очі удолину потали, гейби перед гранею поховалися. По жовтій тварі смерть супокій розсівала... Легіні і дівчата сходилися на „грушку”. Уклякали коло тіла, відшептували молитви, а потому борзо смуток скидали і в хоромах гралися жмурка...* [Черемшина 1949: 71]”. Отже, „з правіку давнього ховаються гуцульськими присілками давні звичаї справляти веселі ігри та забави біля померлого... Бо ж за померлими годиться плакати, жаліти, добрі вчинки згадувати, а тут все навпаки. Найбільші сміхотворці й дотепники влаштовують ігри-забави, щоб веселість царила в хаті прощання, щоб небіжчик легко й весело ступав у „потойбічне життя” до своїх предків...

І цілу нічку, аж доки не запіють перші когути, проводяться веселі сценки, рясний сміх і радість охоплюють усіх присутніх, і ніхто цьому не дивується, що годину тому був тут сум, був тут плач, бо засіяє рання зоря – і знову оживає філософія дня... [Зеленчук 2003: 241 – 242]”.

У М. Черемшини („Село вигибає”) помічаємо також ФО із соматизмом *око* на позначення експлікації поховального циклу від моменту смерті до поховання: „Петро прилякнув і цілував дєдеві ніжки, дєдев ручки та й затулював дєдеві очі [Черемшина 1949: 178]” (пор.: *закривати очі* кому) – „перебувати біля постелі вмираючого до останньої хвилини [ФСУМ: 309]”.

Таким чином, фразеологізми із соматизмами *голова, око* у художніх текстах Василя Стефаника і Марка Черемшини виступають не самочинно, а крізь призму авторського художньо-образного світобачення. Однак якщо повернутись до питання щодо порівняльної характеристики соматичної фразеотворчості письменників, то помічаємо відмінності. У новелах М. Черемшини акцентується емоційна реакція героїв, тобто виявляється лірична інтенція; а герої В. Стефаника відповідають на екстремальну ситуацію дією, що засвідчує епічне зображення.

Проведений аналіз семантики ФО із соматизмами *голова, око*, які характеризують людину, в новелах письменників дає змогу стверджувати, що В. Стефанік і М. Черемшина прагнуть не до зображальності, а творять образ великої сугестивної сили, здатний максимально акумулювати художню енергію фрази.

Умовні скорочення

ФСУМ - Фразеологічний словник української мови: В 2-х т. / Уклад. В. Білоноженко, В. Винник, І. Гнатюк та ін. – К.: Наукова думка, 1999. – 984 с.

Література

Вайнтрауб, Р.: Опыт сопоставления соматической фразеологии в славянских языках // Труды Самаркандского ун-та. Вопросы фразеологии. - 1975. – Вып. 288. – № 9. – С. 161 – 167.

Гершелес, Г.: Василь Стефанік // Василь Стефанік у критиці та спогадах. – К.: Дніпро, 1970. – С. 162 – 163.

Зеленчук, М.: Похоронні звичаї та обряди на Гуцульщині: ігри та забави при померлому // Діалектологічні студії. – Львів, 2003. – С. 241 – 247.

Музичка, А.: Марко Черемшина (Іван Семенюк). – Одеса, 1928.

Плющ, П.: Слово з глибини чулого серця // Мовознавство. – 1972. - № 2. – С. 3 – 13.

Селіванова, О.: Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспекти). – К. – Черкаси: Брама, 2004. – 275 с.

Стефанік, В.: Повне зібрання творів: У 3т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1949. – Т.1. – 377 с.

Труш, І.: Про мистецтво і літературу. – К.: Держ. Вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури. – 1958. – С. 180.

Франко, І.: Із секретів поетичної творчості. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1981. – Т. 31. – С. 45 – 119.

Черемшина, М.: Вибрані твори. – К.: Держлітвидав, 1949. – 335с.

Summary

In the article have learnt the feature of semantic group of fraseologisms with somatisms of head, eye to meaning of people characteristic have shown their function in opening of author's itea of Vasiliy Stefanik and Mark Cheremshina.

Активізація мінімальної фразеології у сучасних умовах

Зубець Наталя

Запорізький національний університет

Українська фразеологія пройшла тривалий, складний шлях свого становлення і розвитку як окрема галузь лінгвістичної науки. Наукова діяльність сучасних українських фразеологів Л.Г.Скрипник, Л.Г.Авксентьева, Г.М.Удовиченка, В.Д.Ужченка, Ю.Ф.Прадіда та ін. засвідчує, що сьогодні українська фразеологія — складна і багатоаспектна наука, в якій глибоко досліджуються як загальні, так і спеціальні питання.

З'ясування особливостей значення, основних диференційних ознак фразеологічних одиниць (ФО) залишається центральною проблемою, яка постає у зв'язку із визначенням предмету й обсягу фразеології, з вивченням її як підсистеми мови. Питання семантики стійких зворотів у сучасному українському мовознавстві успішно досліджується у межах аналізу певних структурних типів фразеологізмів. Неоднозначний набір характеристик ФО підтверджує, що наука про стійкі звороти мови включає в себе різноманітні групи і підгрупи, складникам яких неоднаково властиві чіткі семантико-граматичні показники. Виходячи з розмірів (об'єму), стійким цілісним словосполученням, реченням протиставляються мінімальні одиниці фразеології — стійкі сполучення слів з одним повнозначним компонентом, типу *з лихвою, не хибне, не з полохливих, ні лялечки, ні за гріш, тільки й бачили, хоч плач, як ошпарений*. Виділення їх в окремий розряд уможливилось внаслідок удосконалення відомих класифікацій, корекції усталених поглядів на фразеологізми. Цей структурний різновид усталених мінімальних зворотів наявний і в інших слов'янських мовах: російській, білоруській, польській, чеській, болгарській (про це свідчить факт наявності таких одиниць у реєстрах фразеологічних словників).

За спостереженнями вчених, найбільш продуктивним розрядом мінімальних фразеологізмів (МФ) є прийменниково-іменні звороти і конструкції із заперечними частками, засновані на реальних чи ірреальних уявленнях. Такі звороти дуже часто мають омонімічні відповідники серед вільних сполучень слів. Встановлено, що МФ відповідають основним критеріям фразеологічності, як-от: відтворюваність, граматична категоріальність, немотивованість, фіксований порядок слів.

Так, з лінгвістичної точки зору ймовірно нефразеологічні омоніми виразів *з-під батога, під джмелем, по вуха, по горло, за горобця, над життя, до нитки, з милості, за очі, за рахунок, крізь сльози, до сорочки, проти шерсті, у параді, не лічбою, ні півслова, ні в зуб, ні за собаку* та ін. Однак з екстралінгвістичного боку необхідні специфічні ситуації, у яких би

дані сполучення слів вживалися у вільному значенні. Змоделювати їх не так легко, а то й неможливо. Сполучуваність компонентів у них базується на процесах метафоризації або в результаті утворення ФО за уже відомими моделями. Тому такі сполучення слів відразу сприймаються як фразеологічні. У них реалізуються семантично унікальні значення.

Значна частина МФ визначених моделей на рівні синхронічного аналізу не співвідноситься з вільними сполученнями слів взагалі або таке співвідношення досить рідкісне чи має ситуативно обмежений корелят у зв'язку із структурними або семантичними особливостями, які призводять до повної відсутності співвідношення між планом змісту всього звороту і планом змісту його компонентів (*на ять, по нутру, в накладі, з кондачка, не до цуги, за здоров'я, не до жиру, на мирову, в обріз, із п'яна, під шумок, під шофе, в ажурі, ні бельмеса*). Відзначаючи невелику (фразеологічну) сполучуваність компонентів фразеологізму, М.Ф.Алефіренко пише про те, що "внутрішня фразеологічна сполучуваність детермінується не референтною віднесеністю лексем і не лише лексико-семантичними властивостями словесного знака, а й різними психолінгвістичними факторами, в основі яких найчастіше лежать певні асоціативні процеси у мисленні людини, викликані актуалізацією тих чи інших сем у смисловій структурі слів-компонентів" [Алефіренко 1987: 75]. Хоч загалом питання про віднесеність МФ до фразеологічного фонду уже не є спірним, все ж час від часу вчені знову повертаються до нього, бо фонд цих одиниць постійно змінюється, примножується. Зокрема, ідея створення цілісного словника слов'янських прийменників (автори ідеї М.І.Конюшкевич, М.В.Всеволодова, А.П.Загнітко) розкрила перспективу у вивченні не лише прийменникового корпусу, а й безпосередньо — сфери мінімальної фразеології. Адже відомо, що фразеологічні конструкції — джерело поповнення розряду службових слів, зокрема вторинних прийменників.

Отже, мета нашої статті — обґрунтувати активність мінімальних стійких одиниць мови, з'ясувати причини їх широкого використання у різних стилях української мови, простежити, як впливає уведення у мовлення МФ з різною конотацією на його культуру.

Мова українців щедро пересипана фразеологізмами, у тому числі — й мінімальними, які точно передають стрімкість, інтенсивність нашого життя, причому часте вживання останніх зумовлює їх широку варіантність: фонетичну (*на безголов'я (безголів'я), за безцінь (безцін), між (межи) іншим, в момент (мент, мет), ані (ні) капельки (крапельки), ні при чому (чім)*); словотвірну (*без ліку (лічби), не з тих (таких, таківських)*); граматичну (*між рядків (рядками), в одно (одне), не з медом (не мед), ні духу (духа)*); лексичні (*у кожушках (мундирах), за мить (хвилину), на роздоріжжі (розпутті), з-під (з-перед) носа, з (від) нуля, на (по) кістках, ні чорта (біса), не по його (її)*); змішані (*на (в) дрізки (друзки), на дурницю (дурничку, дурняк, дурняка), з-під палиці (палки, батога), без сорому (сороба)* тощо. Значна

кількість МФ виникла в українській мові в результаті стиснення або скорочення (еліпсису) відомих фразеологізмів, більших за обсягом (*не до солі, ані крихти, по маленькій, без всякого, до одного, на чотирьох, ні на дрібку, ні в яку, ні бєльмеса* зі сл. не знати, не розуміти, не тямити, *на храпок* перев. зі сл. брати). Дослідниця еліпсису фразеологізмів у російській мові Т.В.Ренська вважає, що цей процес є необхідною властивістю ФО та утворює мовні моделі, які доповнюються у мовленні жєстами, виразом обличчя, інтонацією [Ренська 1976: 33].

Частотність уживань МФ, семантичне обґрунтування їх внутрішньої форми насичує словесні тексти барвистим розмаїттям, відтворюючи певну атмосферу. Ось, наприклад, діалог у який дуже органічно, доречно уведено МФ:

— *Давайте, шановний, подивимося на цю проблему під кутом трохи іншим...*

— *А може, добродію, краще — під градусом?*

Як бачимо, МФ є ключовими мовними одиницями у цій невимушеній розмові. Їм належить центральна роль в образно-смысловій організації тексту.

Часто такі влучні, колоритні вислови говорять про ставлення до життя та людей, про вдачу мовця. Ось як оновлено відомий МФ *по барабану*: *А нам, як тим гуцулам, — по цимбалах*. А ось приклад мінітексту, почутого на автозаправній станції від водія вантажівки, котрий перевозить помідори з поля: *Заправився по самі помідори*.

Такі вислови набули популярності перш за все у розмовно-побутовому мовленні, вони підтверджують здатність українського народу мислити асоціативно, проводити паралелі між явищами життя. Однак на сучасному етапі у нашому суспільстві болісно стоїть питання культури розмовно-побутового мовлення. По-перше, воно просякнуте суржиком, а по-друге, значною мірою звільгаризоване під чужомовним впливом. У зв'язку з цим Л.Масенко відзначає: "Сьогодні процеси спонтанної й офіційної суржикізації настільки замулили живомовні народні джерела, що звертатися у справі нормування літературної мови до уснорозмовної бази ... слід із великим застереженням" [Масенко 2003: 48]. Стрімкість науково-технічних досягнень, широкі контакти країн у сферах економіки, шоу-бізнес, перевага споживацтва над творчим самовираженням особистості призвело до поступового відчуження носіїв мови від національних традицій, передусім у найвиразнішій — мовленнєвій сфері.

На жаль, дуже часто у живому мовленні з екранів телевізорів, по радіо можна чути жаргонні вислови, типу *без балди, до дури, з [великого] бодуна, у кайф, на крайняк, на фіг, в облом [пішло], з понтом, для приколу, на халяву, на хрін, ні хріна* тощо. Виходить так, що швидкоплинність, стрімкість життя перетворює нашу мову на мову короткого подиху. Спостережено, що поповнюються деякі синонімічні ряди МФ, зокрема ті,

що дають негативну характеристику людині, а це свідчить про куцість духовних потреб (наприклад, стан алкогольного сп'яніння характеризують такі одиниці, як *на баньці, під бухом, по буху, на кочерзі, в сосиску*).

У частини МФ простежується іномовний та інокультурний вплив (*в адекваті, в ауті, за периметром, у позитиві*), що свідчить не тільки про моду, а ще й про потужні глобалізаційні процеси, які зачіпають і мову.

Досліджувані звороти набули популярності у публіцистиці і в політичних дискурсах. Показовими у цьому плані є мовні партії наших політиків, у яких часто можна почути МФ, як-от: *з амбіціями, в арсеналі, в інтересах, в опозиції, за підтримки, за покликом, на зламі, за компанію, за сприяння, на висоті, на противагу, під натиском, під патронатом, під егідою, під тиском, у протистоянні, у формі*. Як коротка і влучна формула, МФ містить у собі емоційне сприймання факту, має великі виражальні переваги у живій розмовній мові над найдосконалішим і найдокладнішим публіцистичним чи науковим описом завдяки тому, що точно охоплює основне, впливаючи на емоції, почуття слухача і читача.

Ще Сенека писав: "Яка мова — таке й життя". Безперечно, вибір мовних засобів у процесі спілкування залежить і від часу, і від цінностей, які сповідаються у суспільстві чи в конкретному середовищі, і від того, хто з ким говорить, за яких обставин і з якою метою. Однак не слід забувати, що висока культура мовлення — це, по-перше, постійна інтенсивна робота думки, спрямованої на те, щоб висловитися якнайточніше, якнайпростіше, по-друге, це часто відмова від улюблених слів чи популярних висловів, якщо вони недоречні.

Література

Алефіренко, М.Ф.: Теоретичні питання фразеології. Наукова думка, Харків 1987.

Масенко, Л.: Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. Видавничий дім „КМ Академія”, Київ 2003.

Ренская, Т.В.: О некоторых видах фразеологического эллипсиса. In: Проблемы русской фразеологии, Тула 1976.

Summary

The article deals with the content of definition minimal phraseologisms, the reasons of their broad usage in the influence of language practice with minimal stable phrases with different connotation on its culture has been researched.

Символічний простір *хати* в українській фразеології

Свердан Тетяна

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки фразеологічні одиниці (далі – ФО) розглядають як конденсовані тексти, що містять інформацію про звичаї і традиції, історичні події, особливості світосприйняття та елементи матеріальної культури певного народу. “Сліди” української культури та особливості національного характеру, як зазначає В.Кононенко, найповніше “знаходять вияв у мікрополі споконвічних мовних утворень на позначення найсуттєвіших визначальних для українців слів-понять, таких як *земля, мати, хата* (виділено нами. – Т.С.), *хліб, доля*. Кожна з цих номінацій має розгалужену систему первинних і вторинних значень, характеризується широкими асоціативними зв’язками, здатністю виконувати когнітивні функції метафоризації, символізації, персоналізації, **посиленими можливостями включатися в різноманітні контексти, утворювати стійкі звороти** (виділено нами. – Т.С.)” [1996: 64].

Так, наприклад, ФО *де хатка, там і паніматка, дорогая тая хатка, де родила мене матка* і под. засвідчують пошану українців до батьківської хати яка є **символом родового коріння**. Батьківська хата – це те, що завжди згадується, приходить уві сні, те, що ніколи не забувається і гріє теплом спогадів. Вона була світом наших пращурів, які тут народжувалися й усе життя тяжко працювали, добуваючи кусень хліба. З батьківської хати розпочинається пізнання світу. Усім найкращим, що є в нашій душі, завдячуємо саме отчому домові, який навчив змалку поважати батька й матір, бути терплячими, чесними і роботящими. І де б ми не були, під якими високими дахами не жили, ніколи не треба забувати своєї стріхи, рідної батьківської хати – єдиного і “найсправжнішого” місця, де нас завжди чекають, потребують, люблять.

Та попри любов і шану до своєї “колиски” найбільше прагнення кожної людини – мати власне житло, власну хату, яка є **гарантом незалежності (свободи)**. Порівняймо: у *своїй хаті кожний пан*; у *своїй хаті* – *своя правда, і сила, і воля*; *своя (ваша) хата* – *своя (ваша) й правда*; *своя (друга) хатка* – *своя (друга) гадка*; *своя хата краща від чужих палаців*; *чужа хата* – *велика досада*; *чужа хата* – *гірше ката*; хата *чужая* – як *свекруха лихая*; *будуй хату з лободи, а в комірне не іди (а в чужую не веди)* – у вказаних прикладах займенник *свій (своя, своє, свої)* посилює значення індивідуальної свободи. Окрім того, зауважуємо чітку опозицію *своє* – *чуже*, словесно наповнену за ознаками *своє* – *добре, чуже* – *погано*.

Власність (навіть у сучасному правознавстві, де розмежують поняття *власність* і *володіння*!) пов'язують здебільшого не з абстрактним добром – багатством, а з можливістю (правом) вільно, за своєю волею діяти – за власним вибором (законом, правдою). Саме власна господа була простором чимдалі більшої самодіяльності, “вільної волі”, тобто розвитку особистості. Цікаво, що в українському етнопросторі ще з початків українського державотворення й до сьогодні зауважуємо значну активізацію метафоричної моделі “суспільство – хата (споруда)” і пов'язаної з нею іншої – “державна – родина”: “*Чи й далі ми, українці, мусимо оглядатись і пошепки говорити у власній (тепер уже державно) хаті..?*” (З журналу “Дзвін”).

На думку І.Мойсеїва, цінність незалежності (свободи), а звідси й особливої творчості ще не була сформульована, але “вже малася на гадці, коли рясно вживалися предикати “моя, своя, наша, чужа” хата. Виникає суб'єктивність: *у всякім подвір'ї своє повір'я*. Саме особистісна домівка могла надалі переживатися як рідна (підкреслено нами. – Т.С.)” [1993: 156].

Окрім того, власна хата – це ще й **ознака добробуту, достатку**. Порівняймо: *купує хату **крити**, а свиту шиту; у чужій хаті **худоби** не збереш* і под. Значення достатку тут увиразнене виділеними компонентами. Проте трапляється, що *нестатки гонять з хатки; надворі дує, а в хаті чує; хата велика – є де сісти, та нічого їсти; хата багата, а нічого й собаці дати* тощо. А отже, й у своїй хаті є **злидні** та **голод**. Відсутність власної хати як матеріального об'єкта і розуміння макросвіту як хати передає **ФО моя хата небом** *укрита, землею підбита, вітром загороджена*.

Достаток не з'являється сам по собі, його створюють і нагромаджують важкою працею. Отже, *хата* як складова добробуту **символізує** ще й **уміння господарювати (працювати)**. Добробут селянина значною мірою тримається на вмілому веденні домашнього господарства, догляді за садивою та господарськими будівлями. Більшість висловів про домашнє господарювання і на сучасному етапі розвитку мови має пряме значення, їх семантичні поля не виходять за межі господарсько-побутової тематики і вони мають значення **“без праці нічого не досягнеш”**. Порівняймо: *без стовпів хата не стоїть; не взявшись за сокиру, хати не зробиш; само нічого до хати не прийде, крім біди; хату руки держать* і под.

У фразеологізмах з компонентом *хата* (*дім, двір*) підкреслено також важливу **роль господаря** в утриманні у належному стані двору, худоби, поля, а **господині** – у створенні затишку в хаті, наприклад: *який господар, така й хата; всякий двір хазяйським оком держиться; не дім господаря красить, а господар дім; хата господинею красна; без хазяїна (господаря) двір, а без хазяйки (господині) хата плаче*.

Загалом кожна українська господиня дбайливо доглядала своє житло: в хаті завжди було чисто вибілено, розмальовано кольоровою глиною, оздоблено витинанками, уतिकано квітами, пахучим зіллям (згадаймо відоме у *хаті в неї, як у віночку, сама сидить, як квіточка*).

Зазначене вказує не лише на вміння господарювати українців і українок, а їх наскрізь “естетичну натуру”, прагнення до **естетизації**, прикрашання довкілля. Потяг до прекрасного, до слова, є однією із найважливіших складових українського національного характеру.

Лише подекуди висміюють незграбне господарювання і гумористично зображено сварки між жінками у родині: *два когути, два дими, дві господині ніколи не погодяться; дві господині в хаті не дадуть ради кошеляти; де дві таздині, там каша не солена і хата не метена; де багацько господинь, то ту хату хоч покинь* т. ін. – усі ці ФО підкреслюють також прагнення до незалежності й небажання щось робити у чужій господі.

Отже, *хата* для українців, які вели осілий спосіб життя **символізувала затишок, родинне тепло**. Порівняймо: *люди добрі, хата тепла, є де спати – хоч зимуйте* – тут ще нашаровується і значення **гостинності**; *у веселій хаті веселі люди; де мир, там і лад, там є в хаті благодать*. Зауважуємо тут прямий зв'язок людини із *хатою*, сприйняття *хати* крізь призму власної душі, порівняння *хати* з живою істотою (особливо яскраво це засвідчує означення *весела*). Нестерпним було життя у порожній (тобто без родини) хаті: порожньої хати і муха не держиться; пахне пусткою в хаті; в порожній хаті сумно й спати; пустка така, що вітер по хаті гонить. Зауважуємо у всіх прикладах прикметник порожній (порожня, порожне, порожні) та іменник пустка, які прямо вказують не лише на просторову порожнечу, а на самотність людини.

У багатьох ФО знаходимо свідчення того, що хата для українців була найдієвішим **оберегом і захистом**. Порівняймо: добре їхати до своєї хати; нема кращої дороги у світі, ніж до рідної хати. Зазначене можна відчутти лише тоді, коли доля закине далеко від отчого дому і коли ця дорога переросте у тривожну мрію. Сподіваєшся на цю дорогу, думаєш розгубити на ній свій спокій і знайти душевну втіху. Коли не спиться ночами, коли раптом сповине нас невимовна туга, коли вже, здається, нема сили вибратися з лабіринту буднів, тоді десь у глибині душі народжується оцей споконвічний потяг до своєї хати. Адже у своїй хаті й угли (кути) помагають; своя хата – не ворог: коли прийдеш, прийме; хата – не ворог: коли не запалиш, то не згорить; своя хата – покришка і под. У всіх прикладах знову ж таки одним із основних компонентів виступає займенник свій (своя, своє, свої).

Оберегом і захистом на якийсь час стає хата і для гостей, а отже, вона **символізує** ще й **гостинність**: *чим (що) хата має, тим і приймає; чим хата багата, тим і рада*. Порівн. ще сучасну метафору: “Головне, що такий дім [Україна. – Т.С.] в українського народу є, і ми можемо ... вільно запрошувати до нього на гостину ... представників усіх держав і народів світу” (З журналу “Дзвін”).

Хата для українців **символізує і останній притулок**: *з чотирьох дощок хата; у своїй хаті легше й померати* і под. Однією з основних тем

поховального обряду є тема переселення, житла, оселі (порівняймо вираз *нащо йдеш у таку тісну хату?* в голосіннях). Уявлення про смерть як про переселення, про продовження життя у матеріальних формах в іншому світі зумовлюють наявність різнопланових одиниць обрядового тексту, які репрезентують тему житла, оселі, плану змісту поховального обряду. Невербальний текст обряду включає одиниці, які представляють цю тему: труна, що за формою нагадує будиночок, оформлення внутрішнього простору труни у вигляді інтер'єру житла; надмогильні споруди у вигляді будиночка тощо [Байбурин 1983: 23].

Загалом *хата* для українського народу була **основою всього**. Про це свідчать такі фразеологізми: *навіщо дукати, коли нема хати?*; *ластівка повертається до свого гнізда, а людина додому* і под. Етикетні формули привітання *мир сьому дому і добридень у хату!* теж містять компонент *хата (дім)*, який символізує основу життя (побажання миру і доброго дня стосується і господаря, і господині, і всієї родини, і звичаям, що панують у цій родині тощо).

Отже, розгалужена система символічних значень *хати* тісно пов'язана зі світоглядом і рисами характеру українців. Ці значення збереглися у складі ФО, що функціонують на сучасному етапі розвитку мови, і репрезентовані компонентом-символом *хата (дім тощо)*, який дозволяє порівняно легко зрозуміти значення фразеологізмів.

Література

Байбурин, А.К.: Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. Наука, Ленинградское отделение, Ленинград 1983.

Кононенко, В.І.: Символи української мови. Плай, Івано-Франківськ 1996.

Мойсеїв І. Рідна хата – категорія української духовності // Сучасність. – 1993. – № 7. – С. 151-163.

Summary

The article deals with the reflection in the language of the material and spiritual culture of Ukrainian people. Specifically the question of the function and destination of the concept of dwelling is clarified.

Концепт рідної сторони у мові української народної пісні

Данилюк Ніна

Волинський державний університет імені Лесі Українки

Лінгвостилістичні засоби вираження концепту рідної сторони в українській народній поезії вивчені ще недостатньо. Вони почасти розглядалися у працях О. Потебні, І. Огієнка, С. Єрмоленко та інших учених. Однак поки що в українському мовознавстві бракує комплексних досліджень таких визначальних для мовної картини світу концептів, як дім, рідна земля, Україна.

Ми виходимо із розуміння концепту як фрагменту знання, ментального образу, який частково вербалізується і знаходить вираження в мові. У мовному концепті міститься інтралінгвальна та екстралінгвальна інформація, культурний досвід певного етносу [див.: Жайворонко 2004: 26]. М. Толстой, С. Толстая, В. Топоров, Є. Бартмінський, С. Нікітіна, В. Жайворонко та інші славісти відзначали продуктивність концептуального підходу в народній культурі, водночас підкреслюючи складність аналізу таких концептів. Результати студій російських учених відображено в етнолінгвістичному словникові “Славянские древности” у 5-ти томах [Славянские древности 1995 – 2004]; польських – у першому томі книги “Słownik stereotypów i symboli ludowych” [Słownik stereotypów i symboli ludowych 1996 – 1999]. Основні поняття-цінності російської культури в їх історичному розвитку представлено у дослідженнях Ю. Степанова “Константы: Словарь русской культуры” [Степанов 2001], І. Муллагієвої “Реалии русской культуры. Лингвокультурологический словарь” [Муллагиева 2001].

В українській науці відзначимо праці В. Кононенка „Символи української мови” [Кононенко 1996], Н. Хобзей „Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник” [Хобзей 2002]; мовокраїнознавчий словник-довідник “Україна в словах” [Україна в словах 2004]; словник-довідник В. Жайворонка „Знаки української етнокультури” [Жайворонко 2006].

На матеріалі російського фольклору С. Нікітіною та О. Кукушкіною укладено словник „Дом в свадебных причитаниях и духовных стихах” [Никитина, Кукушкина 2000], який можна вважати вдалою спробою тезаурусного опису концепту „дім”. Видання є фрагментом словника російської усної словесності, над яким працюють дослідники у Москві та Курську (колектив на чолі з О. Хроленком).

Підтримуємо погляди етнолінгвістів та лінгвокультурологів на концепти фольклору, що розглядаються як узуальні художні концепти

поетичної картини світу. Семантичні описи концептів мають дати, по можливості, найбільш повні знання про поняття, що існують у свідомості носіїв культури. Ці знання виявляються у певних мовних стереотипах, представлених опорними лексемами й усталеними словосполученнями. На думку С. Нікітіної, “семантичний опис слів-концептів народної культури може бути проведений через вказівку на їх зв’язки з іншими концептами тієї ж культури. Описуючи відношення досліджуваного слова до іншого слова, зв’язаного з ним парадигматично або синтагматично, ми отримуємо часткове тлумачення слова, яке нас цікавить. Сума усіх часткових тлумачень і буде достатньо повним семантичним описом – поясненням слова-концепту” [Никитина 1991: 18]. При такому підході до тлумачення концепту завдання дослідника полягає у визначенні переліку регулярних семантичних відношень, які називаються “тезаурусними функціями”.

Враховуючи сказане, концепт рідної сторони кваліфікуємо як художній етнокультурний концепт, зафіксований у мовній картині світу українського фольклору. Він розкривається в українській народній поезії через лексику з конкретним, предметним значенням: *рідна хата, садок, калина, тополя, дорога, криниця, село (ѓоррод)* тощо: *Прощавай, слава, ѓоррод рідненький, Прощай, Україно! Прощай, мій сад зелененький, Прощавай, дівчино!* [Укр. нар. пісні 1955, I: 99]. Зазначимо, що у подібних контекстах слово *ѓоррод* Б. Грінченко пояснював відповідником “місто” [Словарь 1907, I: 314]. У розмовному мовленні воно використовується донині.

Рідна земля у свідомості носія усної словесності пов’язується також із близькими людьми – батьками, дівчиною чи дружиною, дітьми, родиною: *Коли ж я вернуся, коли ж я вернуся До рідного краю? (2) До рідного батька, до рідної неньки ..., До рідної рідні?* [Укр. нар. лір. пісні 1960: 606]. Особливої емоційності цим рядкам рекрутської пісні надають повтори, слова-синоніми, вигуки, що підкреслюють почуття ліричного героя.

Засоби зв’язку з родом позначаються словами-поняттями *вітер, листи, квітка, пташка*. Традиційними є діалогічні конструкції, до яких входять лексеми *галочка, соколонько, голубчик, зозуленька, вітер*, що приносять вісті з рідного краю: *Ой полети, зозуленько, На зорі раненько, Та й на моїй родиноньці Закуй жалібненько* [Нар. перлини 1970: 309]; *Ой зірву я з рожі квітку Та й пуцу на воду: “Пливи, пливи, з рожі квітко, Аж до мого роду”* [Там само: 270].

У народній поезії виділяється розгалужений синоніміко-варіантний ряд епітетних сполук на позначення рідної сторони: *моя, рідна сторона (сторонька); наш, рідний край (країна); край веселий; своя земля; моя (своя), рідна, славна Україна (Вкраїна), Руська країна* і под. Цьому рядові протиставляється інший, до складу якого входять вислови *далека сторона (край, країна); чужа, друга сторона (сторонька); чужина (чужбина); чужа, далека чужина*. Зазначимо, що атрибут *далекий* може називати як рідну сторону, що знаходиться на відстані, так і нерідну: *Ой рад би я та і*

прибувати, *Та дуже край далекий* [Укр. нар. пісні 1955, I: 251], *Збирайся, ти моя миленька, На далеку країну* [Там само: 195]. Прикметник *чужий* виявляє значення “який не є батьківщиною або місцем постійного проживання для когось-небудь” [Словник 1980, XI: 378] і кваліфікується Словником української мови як постійний епітет до деяких назв (край, сторона і под.): *А ми, бідні, в чужім краю сльозами ся вмили* [Закувала зозуленька 1987: 367]. Вирази типу *чужа (далека) сторона (край)* часто асоціюються з родиною чоловіка (рідше – жінки): *Ой оддала мене мати У далеку сторону, У далеку сторону, У далекою сім'ю* [Пісні з Волині 1970: 132]; *Та ой дає, дає Батенько дочку В чужую стороночку: Та іди, іди, Мос дитятко, В чужую країночку...* [Весільні пісні 1988: 32]. У весільних, родинно-побутових текстах атрибут *чужий* стосується також нерідних батьків: *Бо чужая сторонька Від вітру шумить, Чужий батько, чужа мати Не б'є, та болить* [Там само: 203]. Непоодинокими є тавтологічні повтори типу *...А зозуленька на країночку По рідну родиночку* [Там само: 78]; *Я чужій чужині клонюся, А свої матусеньки не дожждуся* [Там само: 374]. Звернемо увагу, що в останньому прикладі слово *чужина* набуває оказіональної семантики “свекруха”. В інших контекстах воно позначає нерідних людей: *Ой розступися, чужина, Нехай приступить родина: Нехай батько частує, Щастям, здоров'ям дарує* [Там само: 287], або ж родину чоловіка загалом. Знаходимо також композиції на зразок *чужосторонець*, які у наш відійшли до пасивного вжитку, напр: *Ви, буяри, чужосторонці* [Там само: 261]; *Летів ворон чужосторон* [Словарь 1905, IV: 477]. У словникові Б. Грінченка зафіксовано чимало подібних утворень, які нині вже стали раритетними: *чужовірний, чужовірство, чужоземський, чужоземщина, чужосілець, чужосільський, чужесторонній* тощо.

У піснях козацького циклу прикметник *чужий* отримує сему “ворожий”: *Чи не жаль тобі, мій батеньку, Як я піду в чужу стороночку Та погублю свою головочку?* [Закувала зозуленька 1987: 310]. Слово-поняття *чужина* в заробітчанській поезії реалізує притаманний сучасному мовленню зміст „чужа, далека земля, країна” [див.: Словник 1980, XI: 379]: *На чужині жити біда, (2) На чужині не люблять, Куди вийду, то судять* [Закувала зозуленька 1987: 373]; *Ой тепер я на чужині нічия дитина* [Там само: 374].

Народнопісенне мовлення містить зразки поєднання назви *Україна* з означеннями *моя, своя, рідна – і далека, та*. Наприклад, зіставимо: *Ох, і виведіте мене, виведіте На Савур-могили, Гей, нехай стану, гляну-подивлюся Я на мою Україну!* [Укр. нар. пісні 1955, I: 32-33]; *Випроводжаєш мене, моя родинонько, Та чи не жаль тобі буде, Як я поїду на ту україну Та межі чужії люде?* [Нечуй-Левицький 1985: 47]. Виникає цілком слушне запитання, чому родина козака, дівчина, які, очевидно, живуть в Україні, виряджають його на *ту, далеку Україну?*: –*Ти, козаче-соболо, Возьми мене з собою На Вкраїну далеку!* [Франко 1981: 70]. Нагадаємо, що як свідчать літописні й актові документи XIII-XVII ст., слово

Україна у той час ще не стало власною географічною назвою і вживалося для позначення окраїнних (порубіжних) територій [див.: Толочко 1994 2-9]. Лексема могла стояти в одному ряду з номінаціями інших земель колишньої Південної Русі, зокрема, Волині, Поділля: *Як ти будеш мене, мати, бити, То я піду на **Вкраїну** жити, З **України** на Подолля, Отам моє щастя й доля*” [Пісні кохання 1981: 119]. І. Огієнко підкреслював: “Коли пішла Козаччина, то козаки свої землі також називали Україною, так само ці землі називала Польща і Москва” [Огієнко 1918: 17]. Наприклад: *Покинь отця, покинь маму і всю родину, Ходи з нами козаками на **Україну!***[Головацький 1878, I: 124]. Крім того, слово Україна (інколи – у формі множини) може мати атрибут *козацька*, як-от: *Ой по горах, по долинах, По козацьких **українах** (2) Сиз голубонько літає ...* [Пісні кохання 1981: 54].

Відомо, що протягом XVII-XVIII ст. топонім поступово набував значення конкретної географічної назви, поширюючись на всю територію, аж до Галичини: *Та немає лучче, та немає краще, як у нас на **Вкраїні**: та немає ляха, та немає пана, немає унії* [Цит. за: Словарь 1907, II: 330]. Оскільки у фольклорі зберігаються твори багатьох часових зрізів, то знаходимо онім з різним семантичним обсягом. Разом з тим, зауважимо, що в усній словесності аналізована лексема та її форми можуть мати загальне значення “край, країна”, яке І. Огієнко та Б. Грінченко вважали первинним: *Не шукай нас, ненько, ні в горах, ні в долинах, Шукай нас, ненько, по чужих **українах*** [Пісні родин. життя 1988, 266]; *Прибудь, мій миленький З **україн** далеких* [Цит. за: Словарь 1907, II: 330]; *Горе, горе, що чужа **Україна**, Гей, а ще гірше, що невірная дружина* [Яворницький 1990: 341]. Номінації з такою семантикою мають писатися з малої літери. Однак у багатьох збірках пісень цього не дотримуються і за традицією використовують велику букву.

Слово-поняття *Україна* у багатьох творах персоніфікується, набуває сем, властивих назвам на позначення людини. Внаслідок цього творяться вислови, побудовані на основі переносних значень дієслів *зажуритися* – “перейматися почуттями журби, смутку” [Словник, III, 125]; *засмутилася* – “стати похмурим, безрадіним” [Словник 1973, III: 320]; *плакати* – „жалкувати за ким-, чим-небудь”[Словник1975, VI: 559]: *Зажурилась **Україна**, Бо нічим прожити, Витоптала орда кіньми **Маленькїї діти**...* [Закувала зозуленька 1987: 161]; *За тобою, Морозеньку, **Вся **Вкраїна** плаче*** [Головацький 1878, I: 5].

Асоціації слів-понять *Україна* і *калина* можуть виявлятися у структурі семантико-синтаксичного паралелізму й підкріплюватися співвідносними дієсловами *похилилася* – *засмутилася*: *Гей, у лузі **червона калина**, Гей, гей, **похилилася**; Чогось **наша славна **Україна**, Гей, гей, засмутилася*** [Закувала зозуленька 1987: 161]. Символічне значення “рідний край, Україна”, що виявляється у слові *калина*, як підкреслювала О. Сімович, не фіксується в жодній іншій національній культурі, тому є власне

українським [див.: Сімович 1999: 10-11], напр., у тексті: *Ой поїхав (козак) в Туреччину Дай там і загинув, Свою милу Україну Навіки покинув. Казав собі насипати Високу могилу, Казав собі насадити в головах калину. Будуть пташки прилітати, Калиночку їсти, Будуть мені приносити, Від родоньку вісти* [Історичні пісні 1961: 192]. У козацьких, рекрутських, заробітчанських піснях номен *Україна* перебуває в опозиції до назв країн, у яких могли опинятися українці – *Туреччина, Канада, Америка* тощо: *Америка, Америка, яка ти немила, Не їдного чоловіка з жінкою розвела* [Закувала зозуленька 1987: 367]. Символами рідної землі виступають *батько, мати, сестра, жінка, стежка-доріжка: Ой а де ж то моя ненька, та, що мя зродила? Ой а де ж та доріжечка, що я нев ходила?*[Там само: 374].

У думках та історичних піснях часто використовується описові назви рідної сторони-України – “край веселий, мир хрещений”, “города християнські”, “ясні зорі, тихі води”: *Ой визволи, Боже, нас, всіх бідних невільників, З тяжкої неволі, З віри бусурменської, На ясні зорі, На тихі води, У край веселий, У мир хрещений!* [Там само: 127]. Таким чином, концепт розширюється за рахунок лексем, що позначають ще й християнські вірування, традиції та обряди.

Отже, етноконцепт “рідна сторона” у мові народної пісні, насамперед, представлений розгалуженим синоніміко-варіантним рядом, який протиставляється чужій, далекій стороні. Його маркерами виступають вислови на позначення родини, батька-матері, хати, садка, калини, криниці, дороги, що передають реалії українського етнопростору. Одним із чинників семантичного наповнення є християнська віра на протигагу чужій. Слово *Україна* в усній словесності вжито в кількох значеннях, що відповідають різним історичним періодам: як назва цілого краю та певних регіонів.

Література

Весільні пісні: Упоряд., вст. ст. та приміт. М.М. Шубравської. Дніпро, Київ 1988. Народные песни Галицкой и Угорской Руси: Сост. Я. Головацкий. Москва 1878. Ч.1. Жайворонок В.В.: Етнолінгвістика в колі суміжних наук. Іп: Мовознавство 5-6/ 2004, с. 23-35. Жайворонок В.В.: Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Довіра, Київ 2006. Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості. Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки : Упоряд., передм. та приміт. Н.Шумади. Дніпро, Київ 1987. Історичні пісні. Вид-во АН УРСР, Київ 1961. Кононенко В.:Символи української мови. Плай, Івано-Франківськ, 1996. Муллагіева И.: Реалии русской культуры. Лингвокультурологический словарь. Изд-во Московского государственного университета, Москва, 2001. Народні перлини : Упоряд., вст. ст. М. Стельмаха. Дніпро , Київ 1975. Народні пісні в записах Івана Нечуй-Левицького. Музична Україна , Київ, 1985. Народні пісні в записах Івана Франка. Музична Україна, Київ 1981. Никитина Е.С. О концептуальном анализе в народной культуре. Іп: Логический анализ языка: Культурные концепты : Отв. ред Н.Д. Арутюнова. Наука,

Москва 1991, с.117-123. Никитина Е.С., Кукушкина Е.Ю.: Дом в свадебных причитаниях и духовных стихах (опыт тезаурусного описания). Институт языкознания РАН, Москва 2000. Огиенко И.И.: Курс украинского языка: Пособие для студентов, учителей и учащихся старших классов... – Киев 1918. Пісні з Волині : Упоряд., приміт. та вст. ст. О.Ф. Ошуркевича. Музична Україна, Київ, 1970. Пісні кохання: Упоряд., вст. ст. та приміт. О.І. Дея. Дніпро, Київ 1986. Пісні родинного життя : Упоряд., вст. ст. та приміт. Г.В. Довженок. Дніпро, Київ 1988. Сімович О. Поетична символіка української народної творчості: лінгвістичний аспект. ВЦ Львівського державного університету, Львів 1999. Славянские древности: В 5-ти т. Международные отношения, Москва, т.1 1995; т. 2 1999; т. 3 2004. Словарь української мови : Упоряд. Б. Грінченко: В 4 т. Київ 1907-1909; перевид. Лексикон, Київ 1996 (у дужках римською цифрою подається том, арабською – сторінка). Словник української мови: В 11т. – К.: Наукова думка, 1971-1980(у дужках римською цифрою подається том, арабською – сторінка). Степанов Ю.: Константы: Словарь русской культуры. Академический проект, Москва 2001. Толочко П.: Назва “Україна” в південно-руських літописах і актових документах. In: Київська старовина 3/1994. с.2-9. Україна в словах: Мовокраїнознавчий словник-довідник: Упоряд. і кер. авт. кол. Н. Данилюк. ВЦ “Просвіта”, Київ 2004. Українські народні ліричні пісні. Вид-во АН УРСР, Київ 1960. Українські народні пісні : В 2 кн. Мистецтво, Київ 1955 (у дужках римською цифрою подається том, арабською – сторінка). Українські народні пісні, наспівані Д.Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого: Упоряд., вст. ст., приміт. та комент. М.М. Олійник-Шубравської. Музична Україна, Київ 1990. Хобзей Н. :Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник. Інститут українознавства, Львів 2002.

Słownik stereotypów i symboli ludowych. Tom 1 Kosmos. Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej . Lublin 1996, 1999.

Summary

The article is devoted to the language features of the concept *native land* in the Ukrainian folk song texts written down on different period and in the different region. The attention is paid to the different semantic structure of the words-concepts, their ethnic marked representators.

Фоносемантичні засоби в поезії М. Вінграновського

Боса Тетяна

*Південноукраїнський державний педагогічний
університет ім. К.Д.Ушинського*

На сучасному етапі розвитку лінгвістики значну увагу приділяють проблемі звукообразності. Однак до цього часу в наукових розвідниках фоносемантика творчості окремих поетів не посіла належного місця. Найвні лише праці, де розглядаються деякі явища фоносемантики. Цінним є дослідження В.Ковалевського „Ритмічні засоби українського літературного вірша” [Ковалевський 1960], присвячене характеристиці народнопісенного віршування. Г.Сидоренко в праці „Ритміка Т.Г.Шевченка” [Сидоренко 1967] аналізує засоби поетичної мови Кобзаря. Слушними є думки, висловлені в роботах О.М.Масюкевича, В.С.Ващенко, П.Д.Тимошенка, І.Качуровського. Також проблеми звуко символізму ґрунтовно досліджує В.В.Левицький [Левицький 1973]. Л.І.Мацько глибоко проаналізує один із аспектів фоносемантики – звуконаслідування [Мацько 1981]. Ю.Л.Маленовський проаналізував фоносемантичну організацію поетичного твору на матеріалі поезії П.Г.Тичини [Маленовський 2003].

Отже, враховуючи стан дослідження фоносемантичних засобів та сучасні тенденції вивчення звукообразальних явищ, ставимо за мету охарактеризувати фоносемантичні засоби, зафіксовані в творах М.Вінграновського. Для досягнення мети нами було поставлено такі завдання:

- 1) визначити основні ознаки ритмомелодики поета;
- 2) встановити роль фоносемантичних засобів у творах М.Вінграновського;
- 3) визначити ступінь звукообразальності.

Предметом вивчення фоносемантики є звукообразальна система мови, що підкреслює зв'язок між звуком і значенням. Поряд із лексичним і граматичним значенням визначається фонетичне значення, що вказує на змістовність мовної форми на фонетичному рівні, де змістом, значеннєвістю фонетичної форми є символіка звуків мови [Маленовський 2003: 6].

„Мета фоносемантики, - стверджує С.В.Воронін, - це вивчення звукообразення як необхідного, суттєвого, повторюваного і відносно стійкого недовільного фонетично (примарно) мотивованого зв'язку між фонемами слова і покладеною в основу найменування ознакою об'єкта-денотата” [Воронін 1982: 22]. Отже, властивістю, на основі якої

конструюється ця система, є звукозображальність, або фонетична (примарна) умотивованість.

Фонетично емотивна виразність поезії М.Вінграновського виявляється передусім в особливо підсиленій вимові, а точніше – в якісній і кількісній інтенсифікації окремих звуків і звукосполучень слова.

Звуконаслідування часто вважають теоретично нескладним, і роль його в художньому тексті – створення звукових картин – такою, що не потребує особливих коментарів.

Не руш мене. Я сам сумую.

Собі у руки сам дивлюсь.

А душу більше не лікую.

Хай погиба. Я не боюсь. [Вінграновський 2000:

5]

У процитованій строфі накопиченням свистячого „с” та сонорних „м”, „н”, „л”, „р”, „в” поет створює таке враження у читача, що образно відтіняє моральні переживання ліричного героя, пов’язані з надіями на зміни у житті. У симбіозі з голосними „о”, „у” звукоряд у поезії набирає надзвичайно виразного відтінку, що свідчить про залежність звукових ефектів не стільки від окремих звуків та звукосполук, скільки від загального змісту самого твору, сповненого трагічних мотивів.

Тринадцять руж під вікнами цвіло.

Тринадцять руж – чотирнадцята біла.

Тринадцять дум тривожило чоло,

Тринадцять дум – чотирнадцята збігла.

Тринадцять руж під вікнами рида;

Тринадцять дум навилися на ружі... [Вінграновський 2000: 26]

Надзвичайно високого художньо-естетичного рівня у цій поезії досягає імітативна гармонія. Накопичення шиплячих „ж”, „ч” і свистячих „дз”, „ц” із загальним тоном створює ілюзію дощового шуму, насичує вірш яскравими слуховими та зоровими образами дощу, грому, перехожих, що біжать босоніж.

У разі повторення звука „у” для імітування завивання вітру (в чому людині завжди чулось щось страшне, гнітюче, можливо – й містичне) звуконаслідування починає входити до сфери ірреального. Звук „у” взагалі володіє семантикою суму, жалю, журби. І поет у своїх поезіях за допомогою „у” передає ліричний смуток туги та тлуму людей, смуток і жаль за втраченим часом, надовкільно глуму, пам’ять правікової образи тощо.

Любити вас – любити знадність.

Любити вас – любить для вас.

Любити вас – любити радість

В чернечо-чорно-чорний час. [Вінграновський 2000: 31]

Насичення поетичного мовлення палатальним „л” може створити відчуття легкості та ідилії, образу щасливої людини, викликати асоціацію з

чистотою, любов'ю і разом з тим – посилити естетичну категорію прекрасного, піднесеного тощо.

Завдяки „л” у цій поезії автор досягає високого ступеня інтимізації своїх почуттів, звернених до коханої жінки. Глибина та щирість почуттів ліричного героя виявляється передусім на лексичному та фонетичному рівнях

Мати білять яблуні в саду.

Мати білять хату та у хаті.

Біля хати білий батько на канані...

Мати білять яблуні в саду.

Мати білять хату. Білять хату... [Вінграновський 2000: 27]

У цьому вірші звук „л” набуває абсолютно протилежного значення. Тут змальовується вже не лагідність, а стриманість, не тепло людської душі. Цей вірш демонструє тезу щодо відносності фонічних компонентів художнього твору: вирішальними є не звуки, а зміст.

У М. Вінграновського за кількісно-частотною характеристикою у 15 поезіях також переважає [а], у трьох — [і] (“Зазимую тут і залітую”, “У синьому небі я висіяв ліс”, “Пісня”), ще у трьох значний відсоток [о] (“Прицокало, прибилося, притекло”, “До думи дума доруша”, “За літом літо, літо літо лове”). В останньому тексті, хоч кількісно переважає [о], але важливішу роль відіграє наголошений [і], який має своєрідне забарвлення і творить образ. Лише у двох поезіях простежуються високі кількісно-частотні показники [е] (“Не руш мене. Я сам самую”, “Так треба. Повернень — доволі”), і в одній — [и]. (“Пришерхла тиша — сіра миша”). Слід зазначити, що не в кожному творі кількісно-частотні показники впливають на його звукообраз. Так наприклад, [у] може стояти як на третьому, так і на 15-му місці, але повтор [у] творить своєрідну картину і може набувати конотативно-експресивного значення.

За кількісно-частотною характеристикою ми покласифікували приголосні звуки у М. Вінграновського у такий спосіб: а) *найчастотніші*: [в], [н], [м], [т], [р], [л], [j]; б) *частотні*: [д], [с], [к], [б], [п]; в) *середньо частотні*: [з], [ч], [н'], [г], [л'], [ш], [х], [г']; г) *низькочастотні*: [с'] [ж], [в'], [ц'], [р']; д) *рідко вживані (доповнюючі)*: [б'], [ц], [м'], [п'], [ч'], [д'], [к'], [з'], [ш'], [ф], [г'], [дз], [дж], [ж'], [ф'], [х'].

У поезіях М. Вінграновського спостерігаються різноманітні види звукоповторів, які ми покласифікували так: 1. Чистий звукоповтор: анафора: а) в наголошеному складі, б) в

ненаголошеному складі; епіфора; анепіфора; епанафора; в середині слова: а) в наголошеному складі, б) в ненаголошеному складі. 2. Змішаний звукоповтор: анафора і епіфора; анафора і повтор в середині слова; анафора, епіфора, повтор в середині слова.

Елементи фонетичного рівня у ліриці М.Вінграновського мають пріоритетну роль, оскільки лірика поета має високий ступінь естетизації та експресивізації. Добір фонічних засобів підпорядковується образотворчій системі. Семантика фонем впливає на сприйняття їх людиною, що дозволяє діяти їм навіть на підсвідомому рівні. З приводу дії звука на психіку людини В.Чабаненко зазначає: „Слово як сигнал сигналів діє на психологію людини не лише своїм змістом, граматичною формою, дериваційною структурою, а й своїм звуковим складом. До того ж сприйняття звукового комплексу слова нерідко є суб'єктивним; воно може пробуджувати різного роду асоціації, спогади й уявлення. Так само суб'єктивно можуть сприйматися й окремі звуки та їх комбінації” [Чабаненко1984: 52]. Все це дозволяє говорити про роль фоносемантичних засобів у творах М.Вінграновського.

Асонанси, анафори, алітерації, епіфори, наскрізна анепіфора у М.Вінграновського проходять крізь усі його твори, надаючи певного фонічного забарвлення, посилюючи у певному випадку естетику прекрасного чи естетику потворного, трагічного чи комічного.

Поет зумів продемонструвати, що фонема, як і будь-які інші елементи художнього тексту, володіють здатністю передавати значний обсяг інформації. Здебільшого така інформація є не поняттєвого, а, скоріше, сенсорно-емотивного характеру.

Отже, проаналізувавши деякі твори М.Вінграновського, ми дійшли таких висновків: авторові властива оригінальна система фоносемантичних засобів, музичність і пісенність поезії. Талант поета полягає у порівнянні своїх емоцій зі звуками, музикою. Автор зумів поєднати два засоби вираження – семантичний і ритмомелодичний. Фоносемантичне оформлення у М.Вінграновського поліфункціональне, воно сприяє виникненню нових змістових асоціацій у системі тексту, відтворює картину звукового світу. Отже, фоносемантична організація поезії М.Вінграновського – це свого роду структурний елемент вірша. Звуконаслідування, алітерація, асонанс, звукова символіка виявляється як система, як звуковий образ. Широке й майстерне вживання письменником найрізноманітніших видів евфонічних засобів визначає індивідуальну, властиву лише цьому авторові манеру звукової інструментовки. Майстерно використані кілька евфонічних засобів одночасно, підсилюють, доповнюють один одного і створюють мелодійний передзвін глухих і дзвінких, голосних і приголосних, шумних і сонорних звуків, суголосних звукосполучень, однозвучних слів, що становить неповторну гармонію твору. Слід погодитися із словами Майка Йогансена, що “слово й надалі залишалося молекулою поезії, проте його семантико-символічне навантаження

поглиблювалося за рахунок звуків..., знаючи безмежну здатність звуків і їх комбінацій одбивати звуки життя, поет в силі утворити справжній звукопис” [Майк Йогансен 1921: 11].

Література

- Вінграновський М. Вибрані твори. – К.: Дніпро, - 2000. – 830 с.
Воронин С.В. Основы фоносемантики. – Л., 1982.
Йогансен М. Елементарні закони версифікації (віршування) / Шляхи мистецтва. – К., 1921. - № 2. – С. 11.
Ковалевський В. Ритмічні засоби українського літературного вірша. Спроба семантики. – К., 1960 .
Левицький В.В. Символічні значення українських голосних і приголосних // Мовознавство. – 1973. - № 2. – С. 36-49.
Маленовський Ю.Л. Фоносемантична організація поетичного твору: аспект рецепції (на матеріалі поезії П.Тичини): Дис. на здоб. наук. ст. канд. філол. наук. – К., 2003.
Мацько Л.І. Інтер`єктиви в укр. мові. – К., 1981.
Сидоренко Г. Ритміка Т.Г.Шевченка. – К., 1967.
Чабаненко В.А. Основи мовної експресії. – К. : Вища школа, 1984. –167с.

Summary

In the article are analyzed the phonosemantic ways in N.Vingranovskiy poetry which allow to designate sound and symbol system of language of the poet and are analyzed and to define communication between a sound and value that testifies about an originality of poetry of N.Vingranovskiy`s.

Ментальна особливість синонімії у творах Григора та Григорія Тютюнників

Бублик Людмила

Одеське обласне базове медичне училище

Питання про використання синонімічного багатства української мови здавна привертало увагу дослідників. Особливо цікавим є вивчення синоніміки художнього твору, це допомагає письменникам розкрити закономірності використання синонімічних засобів української мови.

Синоніміку художнього твору досліджували Л.М.Полюга [1952], В.С.Ільїн [1955], Л.С.Паламарчук [1957], А.М.Бевзенко [1963], Г.М.Колесник [1965], Н.М.Миرونюк [1968], М.М.Фашенко [1968], А.Г.Ярова [2002].

Мова художніх творів Григора та Григорія Тютюнників мало досліджена й викликає безсумнівний інтерес. Мовотворчість Тютюнників досліджували А.В. Соколова [1999], С.П.Бибик [1996], Л.Масенко [2006].

Відсутність праць, які б висвітлювали ментальну особливість синонімії у творах Григора і Григорія Тютюнників, зумовлює актуальність нашого дослідження.

Метою статті є встановлення ментальних особливостей синонімії у творах Григора і Григорія Тютюнників.

Мета статті зумовила розв'язання таких завдань:

- 1) виокремити синоніми у творах письменників;
- 2) з'ясувати ментальну особливість синонімії у творах.

Стилістична своєрідність слів, словосполучень і речень нерідко створюється такою логічно-значеннєвою й емоційною ознакою, як менталітет, ментальність.[Дудик 2005:335]

Поняття „ментальність” увійшло в наукову сферу в середині 50-х років ХХ ст. Завдяки дослідженням французьких вчених Ж. Люб'є та Р.Мандру, з 1958 року цей термін з'явився в енциклопедичних словниках. Ментальність нації виявляється в національному характері, самосвідомості етносу, в різних компонентах його культури та конкретних виявах суспільного буття, її часто визначають як „дух народу”, те, що пронизує всі царини життєдіяльності людей. Ментальність проявляється у життєвих настроях людей, у характерних особливостях світовідчуття, світосприймання у системі моральних вимог, норм цінностей та принципів виховання, у формах взаємин між людьми, у сімейних засадах, у ставленні до природи та праці, в організації побуту, свят.

Менталітет – це сукупність психічних, інтелектуальних, релігійних, естетичних та інших особливостей мислення народу, соціальної групи або індивіда, що виявляється в культурі, мові, поведінці тощо.

Українському менталітету властиві пріоритетність у ставленні до землі, як до Батьківщини – матері, до своїх культурно-історичних цінностей, волелюбність („правда життя”), прагнення зберегти „чистоту духовності”, перевага чуттєвості над раціональністю („філософія серця”). Однією із особливостей українського менталітету є перевага емоційного, почуттєвого над волею та інтелектом.

Українцям властиві сентименталізм, чутливість і ліризм, український гумор, артистизм, легка запальність; людяність, велика життєздатність, талановитість тощо. [Дудик 2005:337]

Синонімія – явище завжди глибоко національне, воно утворюється в різних мовах різними шляхами. Дає можливість висловити детальну оцінку думки, можливість урізноманітнити мову, робить мовлення більш образним, дієвим і виразним.

Художній світ Григора та Григорія Тютюнників – це світ живого народного слова. Мовна палітра братів Тютюнників відрізняється, перш за все, використанням синонімів. Під час написання творів письменники добирають тільки ті синоніми, які на їхню думку виразніше та яскравіше відтворюють їхній задум.

Творча манера Григорія Тютюнника відрізняється помітним посиленням емоційності, поєднанням епічності викладу з ліризмом, а лірико-писемний склад мови, в свою чергу, поєднується з колоритним українським гумором.

На позначення слова *сміятися* Григорій Тютюнник добирає влучний синонім *пирскати*. Лексема *пирскати* характерна для дівчат і молодичь, які обговорюють між собою чоловіків та хлопців. Їхнє життя безтурботне, вони веселі, насолоджуються кожною миттю й розвеселити їх може будь-що, наприклад, « *Велику напасть терплю я від Парасі відносно чистоти. Раніше, бувало, прийду з роботи у гнояці, в землі, а вона приязна і ласкава, а тепер як духами не побризкаюся, так і близько не підпускає, уже вона тобі комизиться, вередує.*

*- Хоч і на свинарнику працюєш, а додому приходь пахучий, - пострікає мене. То вже маю для цього одеколон. Постійно стоїть у мене на свинарнику, в комірчині. Бризкаюся ним, а дівчата **пирскають** у кулаки. Думають, що я в парубки хизуюся, якби знали, що за ситуація, - **не сміялись би.**» [Г.Тютюнник 1970 : 267].*

Синонім *пирскати* характерний саме для українців. Пирскання можна почути тільки в українських селах. Це своєрідні бризки сміху, які раптово вибухають, а потім переходять у стриманий, приглушений сміх.

Синонімічний ряд розглядається як мікросистема, члени якої пов'язані відношеннями подібності й розбіжності. Григорій Тютюнник використовує

такий синонімічний ряд, *кричить, репетує, галасує, верещить, горланить*, де домінантою виступає слово *кричить*.

Розглянемо мовний матеріал:

«*Одногу разу прилітає моя Парася і репетує:*

Заорався Хома в нашу землю... »

Куди, - галасую, - заліз?

Це моя земля, - кричить Хома і тупцює біля плуга»[Г.Тютюнник 1970: . 267]

Григір Тютюнник, формуючи яскраві мовні картини світу, використовує такий синонімічний ряд, *закричав, заволав, вигукнув, загукав, загорланів*, де домінантою виступає слово *закричав*.

Розглянемо мовний матеріал:

«- *Ура партизанові! – вигукують хлопці назустріч Титі. Ура-а-а! – горляють усі!»*[Г.Тютюнник 1970:39].

У словнику синонімів української мови подано такий синонімічний ряд: *кричати, репетувати, дертися, гвалтувати, горланити, голосити, гримати, здіймати галас*. [Полюга 2001: 102].

Розглянутий мовний матеріал свідчить про те, що синонімічний ряд на позначення слова *кричить* відображає ментальність українського народу, яка проявляється у життєвих настроях людей. «Українцям властиві сентименталізм, чутливість і ліризм, український гумор, артистизм, легка запальність; людяність, велика життєздатність, талановитість тощо [Дудик 2005:337]».

У творах Г.Тютюнника розкривається своєрідність характеру українських жінок. Яскравим прикладом є синонімічний ряд „*сварка, жінки батькуються, чвара*”.

Розглянемо мовний матеріал:

„*Весною вона скресає, і тоді селяни б'ють ломами кригу, щоб не знесло ветхого місточка; літом пересихає так, що в деяких місцях її перебродять кури на сусідній хутір Залужжя і навіть там несуться, що є досі основною причиною сварок між троянівськими і залужанськими молодіцями. Батькуватись жінкам дуже зручно: вийдуть одна насупроти другої, стануть на різних берегах і гарненько поскладавши на грудях руки, починають...*” [Г.Тютюнник. 1998:3] „*Над річкою було дуже лунко, через те всі чули і про кожну таку чвару знали на обох берегах*”[Г.Тютюнник. 1998:3]

Отже, в синонімічному ряду *сварка, чвара, жінки батькуються* домінантою виступає слово *сварка*.

Багатою й колоритною, яскраво індивідуалізованою є мова у новелах Григора Тютюнника. До слова *їсти* письменник добирає синоніми *тьопати, молотити, кидати, кутуляти, жерти*. Використовуючи влучні синоніми., Гр.Тютюнник характеризує чоловіків незграбних, жадібних, яких цікавить тільки їжа.

Розглянемо мовний матеріал:

«Вони до нас на посиденьки ходили, Карпо і Марфа. Щовечора. І гомонимо, бувало, втрьох або співаємо потихеньку. А Карпа хоч викинь. Сидить, у стелю дивиться. Або у вуса дме, то в один, то в другий – розпушує. То я йому – галушок миску гарячих (він їсти страх любив), ложку в руки – їж, Карпе! І тьопає, як за себе кидає» [Гр. Тютюнник 1979: 142]. *«Він їв, поклавши пілотку, як і всі ми, собі на коліна; їв по-старечому – швидко кутуляв трохи виставленими вперед губами і підборіддям»* [Гр. Тютюнник 1979: 152].

Розкриваючи характер персонажів, письменники враховують цінності та принципи виховання героїв.

У результаті аналізу ментальних особливостей синонімії у творах Григора і Григорія Тютюнників ми дійшли таких висновків:

1) синоніми у творах Григорія і Григора Тютюнників складаються з таких лексем: *сміятися, усміхатися, гудіти, хихикати, пирскати; сварка, чвара, жінки батькуються; тьопати, молотити, кидати, кутуляти, жерти; кричить, репетує, галасує, верещить, горланить*

Синоніми, що репрезентують ментальні риси українців вважаємо: *пирскати, тьопати, кидати;*

2) синоніми відіграють дуже важливу роль у тексті, виражають ментальність українців, уточнюють висловлювану думку, сприяють стилістичній виразності твору.

Література

Бублик Л.М. Синоніми як репрезентанти когнітивної системи (на матеріалі оповідань Г.Тютюнника) // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: Зб. наук. праць ф-ту лінгвістики Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету. К., 2005.- Вип.10. – С. 23-31.

Бибик С. Якби не був таким, не був би яким (антропоніми в оповіданнях Гр.Тютюнника) // Культура слова. – 1996. - №48-49. – С. 72-78.

Дудик П.С. Стилістика української мови: Навчальний посібник. – К.:Видавничий центр «Академія», 2005. – 368 с.

Полюга Л.М. Словник синонімів української мови. – К.: Довіра,2001. – 477 с.

Соколова А.В. Іменування головних героїв роману Г.Тютюнника «Вир» (Записи з ономастики: З. наук. праць. Вип. 2) – Одеса: ОДУ, 1999. – С. 64-71.

Тютюнник Г. Твори у двох томах, Т. 2. – К.: Дніпро, 1970.

Тютюнник Г. Вир. – К.: Укр. Центр духовної культури, 1998.

Тютюнник Гр. Батьківські пороги. – К., 1979. – 175 с.

SUMMARY

In the article is devoted to the issues of investigation the of synonyms, besides it is dedicated to the reveling of the rvle of synonymic as an object of mentality of Ukrainians in the productions of Tjutjunniks.

Сугестивна функція інвективи

Форманова Світлана

*Південноукраїнський державний педагогічний
університет імені К.Д.Ушинського*

Сугестія розуміється як сукупність засобів і прийомів направленою впливу на підсвідомість особистості. Вплив здійснюється не лише за допомогою мовних засобів, а й за допомогою паралінгвістичних прийомів. Мовленнєва сугестія має визначну роль у комунікативно-прагматичному аспекті, особливо, якщо розглядати сугестивну функцію інвективи, до якої відносимо мотив, установку, переконання, апперцепцію, зараження.

У наш час значно поширився інтерес до проблем мовленнєвої комунікації. А.А.Леонтьєв [1997:147] визначав мовленнєвий вплив як акт спілкування з точки зору його цілеспрямованості.

В умовах комунікативної інтеракції відбувається взаємовплив учасників спілкування. Якщо спілкування має форму монологу (хоча навіть у цьому випадку спостерігається зворотній зв'язок), то вплив адресанта на адресата буде виражений більш експліцитно, ніж вплив реципієнта на комунікатора (який так само має місце в умовах комунікації).

Мовленнєве навіювання можна представити у вигляді певної системи, яка вміщує такі елементи:

- а) суб'єкт впливу;
- б) об'єкт впливу;
- в) засіб або інструмент впливу;
- г) метод впливу або спосіб використання засобів;
- д) результат впливу.

Отже, суб'єкт впливу прагне щось навіяти об'єктові впливу. Це відбувається за рахунок вербальних або невербальних засобів. Сугестивні методи підкреслюються тоном бесіди (звинувачення, звертання), різними формами представлення інформації, точністю висловлення, дотриманням термінології. Результат впливу може бути як передбачений, так і непередбачений. Все залежить від того, яку мету мав суб'єкт впливу. Саме тут і проявляється сугестивна функція, тобто засіб психічного самозахисту особистості від безпосереднього впливу з боку суб'єкта. Завдяки сугестивній функції адресат найбільше піддається впливові, оскільки інформація, яку пропонує адресант, може бути і привабливою, і цікавою, і захоплювальною, але вона сприймається некритично, з надлишковою

довірою. Психологи зазначають, що сугестивна функція лежить на поверхні ділової логіки. Таким чином відбувається психічна інтерація між об'єктами спілкування.

Загальновідомо, що функцією інвективи є передача негативних емоцій, таких як ненависть, відраза, презирство, ганьба та ін. А в основі сугестії лежить сила прямого впливу слова на психіку об'єкта., оскільки однією з інвективних маніпулятивних стратегій є завищена оцінка себе й занижена оцінка адресата. Тому, зазвичай, у відповідь чується опір.

Проблема мовленнєвого впливу почала вивчатися ще у Давній Греції Аристотелем, який визначав вплив через переконання почуттів і розуму слухачів. Він виокремлював засоби переконання, які називав технічними:

- 1) залежно від самого мовлення (логос);
- 2) залежно від характеру того, хто говорить (пафос);
- 3) залежно від настрою слухача (етос).

Співвідношення навіювання зі спілкуванням як видом діяльності особистості дозволяє розглядати інвективу як чинник сугестологічного впливу в комунікативній інтерації, яка має не тільки комунікативну, але й соціально-психологічну функцію, і здатна втілювати оцінну інформацію.

Вибір засобів вираження інвективи залежить від комунікативної ситуації, в якій це можуть бути як власне інвективи, так і евфемізми або відносно нейтральні лексеми, що розрізняють за ступенем сугестологічного впливу.

У межах теорії мовленнєвої комунікації визначають такі види впливу:

- переконання;
- сугестія;
- інформативний вплив;
- фатичний вплив.

У реальному комунікативному акті ці види застосовуються у сукупності, тому ми можемо говорити лише про домінування якогось типу.

У нашій статті ми докладно зупинимося лише на одному виді мовленнєвого впливу – сугестії, оскільки **метою** нашої роботи є виявлення сугестивної функції інвективи. Переконання та інформативний вплив не мають місця в аспекті нашого дослідження, тому що вживання інвективи не веде за собою переконання об'єкта у тому, щоб він змінив певну думку про себе чи будь-яку особистість, яка йому не байдужа (або вчинок об'єкта чи певної особистості), впливаючи на його інтелектуальну, емоційну і вольову сфери. Переконати – означає, що за допомогою доказів можна довести або спростувати будь-яке положення. Інформативний вид впливу непрямо присутній у мовленнєвому жанрі інвективи. Така імпліцитна номінація є інформацією лише для адресата. Що стосується фатичного впливу, то він, як

правило, слугує для формування етичного образу адресанта, його манери поведінки тощо.

Отже, сугестія – це вид мовленнєвого впливу, який розглядається нами як навіювання. Під сугестією розуміється сприйняття однією людиною ідей іншої людини, наслідування їм.

Сугестивний план інвективи реалізується в актуалізації ВФС (внутрішньої форми слова) в мовній свідомості носіїв мови [Голев 1998: 9]. Сугестивне поле інвективи має конотативне забарвлення: емоційне, експресивне, оцінне.

Наприклад, скатологізм «*лайно*», зоологізм «*козел*», сексуальна матерщина, лексеми, які не мають у своїй семантиці інвективного компонента, а лише експресивну конотацію, як-от: *хлопці з бару „Голуба устриця”, розжеві дівчатка, жінка легкої поведінки*, лексеми оцінного характеру: *Сука! Шльондра! Підзаборник!* та ін.

Інквективи можна умовно класифікувати на такі підгрупи:

1. Слова і висловлювання, які характеризують антигромадську, антисуспільну діяльність, яку соціально засуджено: *бандит, шахрай, злочин* та ін.
2. Слова з яскраво вираженим негативним забарвленням, які складають основний зміст їхнього вживання: *дворушник, расист, ворог народу* та ін.
3. Назви професій, які використовуються у переносному значенні: *різник, кат, коновал* та ін.
4. Інвективи-зооніми: *пес, кобила, коняка, свиня* та ін.
5. Дієслова із семантикою засудження та прямою негативною оцінкою: *украсти, хапнути, поцупити* та ін.
6. Лексеми, які мають у своєму значенні негативну, причому досить експресивну, оцінку будь-якої особистості: *гадюка, паскуда, тварюка* та ін.
7. Евфемізми, які мають оцінний (навіть негативний) характер: *жінка легкої поведінки, інтердєвочка, хлопець, який крутить стегнами, блін* та ін.
8. Оказіональні (які створено спеціально) каламбурні утворення, спрямовані на приниження або образу адресата: *комуняка, лайнократи, прихватизація* та ін.

Сугестивний ефект досягається виведенням слова з мовної умовності. Наприклад, чому ми свиню називаємо свинею? Тому що в українській ментальності *свиня* асоціюється з чимось брудним, товстим тощо.

Сугестія може бути як вербальною, так і невербальною.

Ефективність спілкування визначається не тільки ступенем розуміння слів співбесідника, але й умінням правильно оцінити поведінку учасників комунікативного акту, їхню міміку, жести, рухи, позу, спрямованість погляду, тобто зрозуміти мову невербальної комунікації. Ця мова дозволяє

тому, хто говорить, повніше висловити свої почуття, показує, наскільки учасники комунікативного акту володіють собою, як вони ставляться один до одного, оскільки невербальне спілкування найяскравіше свідчить про реальне «обличчя» комунікантів. Справа в тому, що всі засоби, які використовує адресант, як-от: поза, жестикуляція рук, міміка, - це мовленнєва поведінка тощо. Природна напруга, в якій знаходиться адресант, має передаватися адресатові безпосередньо, за допомогою мови рухів.

Щодо вербальної сугестії, то при навіюванні звук несе певний смисл, який фіксується не свідомістю реципієнта, а його підсвідомою сферою. Цей звук безпосередньо спрямований на почуття та емоції.

А.К.Киклевич та Є.А.Потехіна [1998: 115] зазначають, що навіювання «засноване на ірраціональному, неаргументованому впливі одного суб'єкта (сугестора) на іншого (сугерента) чи групу суб'єктів, а також на некритичному сприйнятті повідомлення, відсутності його адекватного розуміння, логічного аналізу його змістовної структури».

Процес сугестії характеризується такими ознаками:

- адресат не завжди здійснює логічний аналіз змістовної структури повідомлення, тобто адекватність сприйняття повідомлення відсутня;
- адресант має відносно високий авторитет і відчуває свою перевагу перед адресатом;
- повідомлення характеризується непрямою організацією компонентів мовленнєвого впливу;
- повідомлення сприймається некритично, оскільки враховуються такі індивідуальні риси адресата, як незрілість, низький рівень розвитку інтелекту, змінений стан свідомості.

До вербальних засобів навіювання відносять і монологічну форму повідомлення, при якій головну роль відведено сугестору. При цьому важливу роль відіграють невербальні чинники – соціопсихологічні характеристики комунікантів, які доповнюють певний вербальний компонент. Перш за все це стосується особистості сугестора, який повинен мати високий авторитет і відчувати психологічну перевагу над партнером. Що стосується особистості сугерента, то це повинна бути людина, яка здатна підкорятися навіюванню.

Визначальним при навіюванні може бути єдність мовленнєвого акту з комунікативним актом, яка супроводжується такими мовленнєвими засобами як наказ, негативні установки, прокльони тощо.

Порівняймо:

*Пішов геть! Стули пельку! Иди в дупу! Иди під три чорти!
Щоб тебе Перун побив! Щоб тебе грім побив! Щоб тебе підняло й кинуло, мавпо кривонога! та ін.*

І ще одним чинником сугестії є концентрація уваги реципієнта на окремо взятому предметі, об'єкті, явищі, ідеї, які нав'язуються сугестором.

Досягається це в основному за рахунок багаточисленних повторів суб'єкта будь-якої дефініції чи за допомогою набору синонімів.

Розглянемо мовний матеріал:

Чого ж *ви* чванетеся, *ви*!

Сини сердешної України!

Що добре ходете в ярмі,

Ще лучче, ніж батьки ходили...

(Г.Шевченко);

«Ти, мерзо мерзенна, приймаку дурний, безродне насіння, ти, дурню, паскудо паскудна... я на тебе управу знайду, ще не вродився такий, щоби я на нього управи не знайшла... будеш сидіти за злочинство у криміналі – кістки зогниють тобі в нім...» (М. Матіос «Солодка Даруся»).

Сугестія зумовлює непряме кодування повідомлення. Сутність його полягає в тому, що повідомлення будується непрямо, тобто сугестор використовує в мовленні конструкції, які дозволяють йому передавати свої думки як імпліцитно, так і експліцитно. Засобом досягнення цього і є інвективи.

Порівняймо:

«Скажи мені, Миську срібний, що вони нам можуть зробити доброго і що можуть дати доброго, коли *самі мало не голими сраками світять?!*» (М. Матіос «Солодка Даруся»);

«*Иди, стара курво, до хати, вари чоловікові кулешу і тримай свою дямбу на заперті!*» (М. Матіос «Солодка Даруся»).

В умовах сугестологічного впливу розрізняють такі види навіювання:

- 1) пряме навіювання: команди, накази, настанови;
- 2) непряме навіювання: натяк, непряме схвалення, непряме осудження;
- 3) самонавіювання.

Сугестивна функція інвективи зумовлюється двома чинниками: емоційним (афектним) і поведінковим (конативним). Афектний компонент інвективи здійснює емоційне ставлення сугестора до сугерента, і навпаки. Зазвичай, вбачаємо ставлення суб'єкта з антипатією, презирливо, негативно. Емоційна пам'ять є надстійкою у людини і спрацьовує за принципом: приємно/неприємно, гарно/погано, позитивно/негативно та ін. Використання інвективи є наслідком навіяних, часто неусвідомлюваних емоційних образів, пов'язаних з об'єктом.

Поведінковий аспект інвективного впливу визначається вчинками людей залежно від емоційного ставлення. Він включає в себе як усвідомлювану поведінку, так і поведінку на підсвідомому, або неусвідомлюваному рівні. На усвідомлюваному рівні з'ясовуються установки та інтуїція людини. Особливість цього аспекту полягає в тому, що на поверхні завжди лежить те, що уявляється свідомістю, те, що сугестор бачить на власні очі.

Наша свідомість програмується латерально, тобто опосередковано, непрямо [2000: 121]. Цей механізм широко використовується як у практиці

рекламного та ідеологічного впливу, так і у практиці сугестологічного впливу. Тому він носить назву „механізм латерального програмування психіки”.

Сутність латерального програмування психіки лежить в основі сугестії інвективи. Наприклад, коли людині тривалий час говорять, що вона нездра, то у перспективі вона такою стане, оскільки втратить здатність об’єктивно оцінювати ситуацію і ставлення до себе.

Сугестія, або навіювання, - це процес впливу на психіку людини, який пов’язаний зі зниженням свідомості й критичності при сприйнятті впливового змісту, який не вимагає ні особистісного аналізу, ні оцінки, яка збуджує людину до якихось дій. Сутність навіювання полягає у впливові на почуття людини, а через них – на його волю й розум. Варто мати на увазі, що різні люди володіють різним ступенем впливовості. Психологи стверджують, що навіювання залежить від низки чинників, таких як: невпевненість, боязкість (нерішучість), низька самооцінка, вразливість, слабкість логічного аналізу.

Серед прийомів сугестії, які використовуються при інвективному вживанні, розрізняємо:

- конкретність та образність порівнянь: використання лексем, які мають конкретний смисл, зміст яких легко уявити, особливо при порівнянні, наприклад, *обличчя як печене яблуко; клишонога, як качка; біла, наче смерть та ін.*;
- наказовий спосіб: *стули пельку!*;
- сила голосу, багатство інтонацій, паузи, високий темп мовлення.

У результаті дослідження нами з’ясовано, що за допомогою сугестії здійснюється більший вплив сугестора на сугерента навіть через інвективи; інвективи мають таку силу впливу, що хутко досягають своєї мети; за допомогою інвектив може здійснюватися сугестивний вплив як імпліцитно, так і експліцитно.

Література

Голев Н.Д. Суггестивное функционирование внутренней формы слова в аспекте ее взаимоотношений с языковым сознанием // Языковые единицы в семантическом и лексико-графическом аспектах / Под ред Н.А.Лукьяновой.. – Новосибирск: Новосиб. ун-т, 1998. – С.9 – 20.

Дементьев В.В. Непрямая коммуникация и ее жанры. – Саратов, 2000.

Киклевич А.К., Потехина Е.А. О суггестивной функции текста // Фатическое поле языка. – Пермь, 1998.

Ларин Б.А. Эстетика слов и язык писателя: Избранные статьи. – Л., 1973.

Леонтьев А.А. Психология общения. – М., 1997. Мокшанцев Р.И. Психология рекламы. – М., 2000.

Summary

The article deals with the analysis of suggestive function of the invective and the role their at the interactive communication. The spheres of their functioning are variety. This article is devoted to the actual problems of the using the negative lexical nominations, which have influence in the person.

Діалогічна структура загадки

Панасенко Тетяна

*Південноукраїнський державний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського*

Проблемі дослідження синтаксичних особливостей загадки не приділено достатньої уваги у сучасному мовознавстві. Тому звзначена тема є актуальною. В статті досліджуватимемо діалогічну структуру загадки в українській мові. Для досягнення поставленої мети ми повинні здійснити теоретичне обґрунтування загадки як лінгвістичної проблеми та проаналізувати характерні риси діалогічної структури загадок в українській мові.

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки дослідження загадки мало цікавить не тільки мовознавців, а й дидактів. Існують поодинокі розвідки цієї проблеми [М.Дмитренко 2001; Ф.Євсєєв 2001; Загадки народів СССР 1972; В.В.Митрофанова 1979; Є.Приступа 1971; Г.Швед 1990].

Найбільш ґрунтовне теоретичне дослідження загадки здійснили В.П.Анікін 1963; І.П.Березовський 1962; 1987; І.Я.Франко 1980; А.Н.Журинський 1989. Вони оглядово розглядали функції, методи, структуру, семантику, тематику та лінгводидактичну роль загадки.

Фольклор є розвиваючим явищем культури, і цей розвиток природнім образом відбивається на всіх рівнях його системи (мовленнєвій, жанровій, образній і т. д.) [Анікін В.П. 1957, с. 54]. В основі фольклора лежать усні народні традиції, на які накладається відпрацьована за певний час система форм загальноукраїнської культури. Відповідно, сучасні структури загадок являють собою, з одного боку, певним образом переопрацьовані архаїчні форми фольклорних творів при частковому збереженні деякого пласту архаїчних уявлень, значинневих символів, а також при структурній сталості моделі світу традиційної культури.

У співвідношенні з відомим положенням комунікативної лінгвістики «будь-яке висловлювання функціонує як ланка онтогенетичного та філогенетичного ланцюжка нескінченного діалога». При цьому діалог розглядається широко – як наявність декількох не залежних одна від іншої позицій. Динамічний характер комунікації яскраво простежується в генеративному реєстрі мови, а саме в загадках [<http://www.refine.org.ua>].

Загальноновизначеним положенням, яке характеризує текст взагалі, є його змістовність та структурна цілісність, або завершеність.

При характеристиці принципів побудови загадки дослідники традиційно виходили з того, що це художній твір усної народної творчості, який існує самостійно в системі малих фольклорних жанрів. Виділяючи дві частини в загадці, вони, як правило, головної уваги надавали першій,

образній частині, стверджуючи, що вона може бути розглянута як самотійний текст, котрий розкриває одну мікротему та одночасно є ключем до відгадки. В образній частині обов'язково наявне запитання; воно формується за допомогою питальних речень або буває прихованим, коли формальні засоби вираження питального значення знаходяться за межами фіксованого тексту, але наявні в усній формі, тобто в умовах загадування.

Форма загадки, реалізація її в мовленні, синтаксична структура частин та їх взаємозв'язок дають можливість порівнювати її текст з діалогічною єдністю. Подібність структури тексту загадки та діалогічної єдності зумовлена перш за все тим, що загадка, як і діалогічна єдність, функціонує в мовленні, предбачає, як мінімум, двох співрозмовників.

Наприклад:

Вчитель Олю запросив до дошки:

- *Ти читала про Котигорошка?*
- *Так, читала.*
- *То скажи, будь ласка,*

Що за твір це? (Казка) [Вознюк Л. 2006, с. 52].

Особливістю загадки є те, що вона реалізується тим, хто говорить, у готовому вигляді, і це її зближує зі сценічним діалогом; але якщо в драматичному творі репліки стосуються певних осіб, то загадки та відгадки анонімні: вони є виразами загальнонародної свідомості, як-от:

В зеленім лісі побував

Якийсь художник – і поволі

Дерева перефарбував

У золотисто-жовтий колір.

– *Ти хто такий? – я здивувавсь.*

– *То подивися, – хтось озвався, –*

І ти тоді побачиш ... (Осінь) [Вознюк Л. 2006, с. 84].

Існує помилкова думка, що термін «діалог» припускає наявність двох учасників (грецький префікс *dia-* через, в слові діалог і грецьке *di* – два, лише зовні схожі). Відмінності в структурі мовленнєвої ситуації визначаються розподілом ролей між учасниками мовленнєвого акту. Монологічний текст – це усне чи писемне мовлення однієї особи, інший учасник мовленнєвого акту – адресат, реципієнт або мислиться, або не відразу реагує (лінійний ланцюжок речень). Діалогічний текст репрезентує альтернативний ланцюжок, що утворюється чергуванням висловлювань двох чи декількох учасників мовлення.

Розглянемо мовний матеріал:

Є у мене вірний друг.

Має він чудовий слух

І говорить голосами

Моїх друзів, тата й мами.

Як же звати мого друга?

– *Всім відомо, це папуга.*

– *Помиляєшся, Антоне.*

Зветься друг мій ... (Телефон) [Вознюк Л. 2006, с. 112].

Як влучно зазначає О.І. Москальська, що монологічний і діалогічний тексти розрізняються між собою як з погляду структури, що лежить в основі мовленнєвої ситуації, так і з погляду закономірностей текстоутворення, що в них діють [<http://www.refine.org.ua>]. В основі діалогу лежить діалогічна єдність: вираження думок та їх сприйняття, реакція на них, що знаходить відображення у структурі цього акту мовлення. Діалог складається з взаємопов'язаних реплік співрозмовників. Діалогічне спілкування являє собою не один якийсь вид мовленнєвої діяльності його учасників, а мовленнєвий акт (обмін інформацією), у якому говоріння і слухання – зв'язані види мовленнєвої діяльності.

Наприклад:

Скрізь зима.

– *Та що це, сон?*

Сад цвіте, – гука Антон, –

Білий цвіт он на калині!..

– *Та ми знаєм, що це ... (Іній)* [Вознюк Л. 2006, с. 47].

Основними ознаками діалогу є: намір, цілеспрямованість, правила ведення розмови. І, якщо розглядати загадку, то ми маємо: намір –загадати загадку; цілеспрямованість – розв'язати заплутаний ланцюжок і знайти правильну відповідь; правила ведення розмови – передання чужої розмовної мови для підкреслення колориту загадування.

Розглянемо мовний матеріал:

– *Хто вродлива ця панянка,*

Що сорочка-вишиванка?

– *А я дівчина Устинка,*

Я маленька ... (Українка) [Вознюк Л. 2006, с. 117].

Цілеспрямованість мовленнєвої дії в діалозі – це наявна чи прихована мета мовця (слухача) (повідомлення про щось, питання, наказ, порада, обіцянка і под.). Так, для того, щоб досягнути своєї мети при розгадуванні загадки кожний із співрозмовників реалізує свій намір, спонукаючи партнера до певних мовленнєвих дій.

Необхідною для діалогу є правила ведення розмови: а) повідомлення подається певними порціями; б) повідомлення відповідає темі розмови; в) співрозмовники роблять мовлення зрозумілим, послідовним. Істотним як для загадки, так і для діалогу є той факт, що відповідач знає, про що йдеться, що дуже важливо [<http://www.refine.org.ua>]. Саме знання ситуації і є тією ознакою, яка визначає граматичний лад усного діалогічного мовлення.

Наприклад:

Гриць дивується, питає:

– *Що за пташка так співає:*

*Як горобчик, цвіринчить,
Мов сорока, стрекотить,
А ще інколи, бува,
Ще й кричить, немов сова!
Хто ж виспівує отак?*

– *Грицю, то співає ... (Шпак)* [Вознюк Л. 2006, с. 132].

Відповідно, загадуючи співрозмовнику загадку, відповідач заздалегідь знає відповідь на неї. Він знає загадку, а найголовніше – ключик до неї, а саме розв'язку цього питання, відповідно людина, яка загадує загадку – володіє ситуацією і визначає подальший перебіг діалогу.

У писемній мові репліки діалогу можуть супроводжуватися словами автора, але в діалозі вони не обов'язкові, бо з ситуації мовлення зрозуміло, кому належить пряма мова.

Наприклад:

– *Взимку листячка нема,
І зелена лиш сосна...
Ти скажи мерцій мені,
Що за листя на сосні?
Тут гукає мала Зоя:*

– *Не листочки це, а ... (Хвоя)* [Вознюк Л. 2006, с. 121].

У кожній репліці-відповіді опускається все те, що відомо з попередньої репліки чи мовленнєвої ситуації. Тому в діалозі вживається дуже багато неповних речень, слів-речень, в яких повідомляється те нове, невідоме, що є інформаційним ядром висловлювання. Репліки у складі діалогу тісно пов'язані між собою.

Розглянемо мовний матеріал:

– *Хто наткав полотна
Аж від лісу до вікна, –
Васенька пита.
І сміється, задається:*

– *Ось так ширина! (Зима)* [Курганова Н.В. 2006, с. 263].

Діалог надає загадці певної зачарованості, експресії, відчувається певна мислиннева боротьба між відповідачем і розгадувачем. У загадці-діалозі простежується відтінок повсякденності й водночас містерії. Така структура загаки розкриває її зміст – підводить до відповіді. Діалог у загадці може бути поданий у формі ритмічної прози. Цей ефективний художній прийом виконує важливу естетичну роль у самому змісті загадки.

Дійсність відображено в загадках не ушкоджено, а суцільно, у всій гамі почуттів, а її образи – яскраві, пишнobarвні, з нечуваною різноманітністю звуків. Світ у загадках рухається, звучить, переходить з одного якісного стану в інший, з'являється саме в тій діалектиці, яка притаманна життю. Вони є невичерпним інформаційним джерелом, семіотичним феноменом, який зберігає і транслює наступним поколінням

стереотипні уявлення етносу, яскраво репрезентуючи його повсякденно-емпіричний, історичний і культурний досвід, його міфи, традиції, обряди, вірування, забобони.

На підставі проведеного дослідження можна стверджувати, що проблема загадки недостатньо розв'язана в лінгвістичній науці, що відкриває перспективу дослідження. Здійснені розвідки є поодинокими спробами, які намагалися розв'язати вчені, й вони не дають повної характеристики загадки з лінгвістичних позицій. Існує певна подібність структури тексту загадки та діалогічної єдності, що зумовлено функціонуванням у мовленні як діалогічної єдності, так і загадки, що предбачає, як мінімум, двох співрозмовників.

Література

Аникин В.П.: Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. – М., 1957.

1000 загадок. / Уклад. : Л.Вознюк. – Тернопіль, 2006.

Усі крилаті вислови, прислів'я, приказки, загадки /Укладач Н.В.Курганова. – Харків, 2006.

<http://www.refine.org.ua>

Summary

In the article is first examined dialogic structure of riddles, the use of such structure is grounded in folk creation. The personal touches of dialogic structure of riddles are analysed in Ukrainian.

Лінгвістичні проблеми укладання Комп'ютерного тезауруса дієслів української мови

Сірук Олена

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Одним з найважливіших завдань сучасної лексикографії є проектування таких словників, які б на рівні світових стандартів задовольняли потребу інформативної спільноти в систематизованій лінгвістичній інформації. З огляду на це у полі зору спеціалістів опиняються тезауруси як словники, які не лише інвентаризують, а й систематизують лексичні одиниці у межах певної мовної підсистеми. Рівень розвитку світових інформаційних технологій та потреби користувачів вимагають зосередитися на розробленні комп'ютерних тезаурусів (КТ) [Дарчук, Денисенко, Сірук, Сорокін 2001].

Під час укладання КТ дієслів української мови на базі тестового ЛСП дієслів мовлення ми зіткнулися як із загальнодослідницькими проблемами на кшталт неможливості отримати повний доступ до тезаурусних проектів мережі Інтернет для їхнього аналізу, так і з проблемами лінгвістичного характеру. Перш за все, через надзвичайно малу кількість українських ідеографічних словників (не тільки комп'ютерних, а й паперових), а також у зв'язку зі станом лексикографічних досліджень з тезаурусотворення **терміносистема** такої відносно «молодої» мовознавчої галузі, як комп'ютерна ідеографія, досі практично не розроблялася. Тому під час роботи над укладанням комп'ютерного тезауруса української мови як словника, який хоча б частково задовольнив би потребу української лексикографії у загальномовних комп'ютерних тезаурусах, виникла проблема чітко визначити і систематизувати терміни цієї лінгвістичної ділянки. Проблему було вирішено шляхом укладання «Спеціалізованого тезауруса з комп'ютерної ідеографії» (онлайн-версія розміщена на порталі MOVA.info <http://www.mova.info/toc.asp?PP=16&tocPath=1>) [Сірук 2005].

Іншою суттєвою проблемою стало **формалізоване** представлення дієслівних тлумачень, необхідне для укладання комп'ютерного тезауруса. Причина проблеми – у відсутності чіткої стандартизованої структури дієслівних дефініцій, наведених словниками, зокрема 11-томним «Словником української мови» [Словник 1970-1980]. Дієслова тлумачаться по-різному: через гіперонім (*бурчати* – “говорити невиразно, нерозбірливо”; *ахати* – “вигукувати “ах”); через антонім (*мовчати* – “нічого не говорити”); через синонім чи синонімічну конструкцію (*говорити 4* – “свідчити про щось, указувати на що-небудь”); через синонімічний фразеологізм, який

може бути фразеологічною єдністю, цілісне значення якої метафорично вмотивоване значенням її компонентів: (*кричати* 6 – “впадати в око”) або фразеологічним сполученням, характерною ознакою якого є те, що один з компонентів виступає з вільним значенням, а другий – із фразеологічно зв’язаним (*говорити* 3 – “вести бесіду”). Подані тут реєстрове слово і його тлумачення за фразеологічним словником є синонімами (*говорити* 9 – “...вести розмову (бесіду, балачки)” [Коломієць 27]). Ускладнює формалізовану обробку матеріалу і наявність досить частих поєднань в одному тлумаченні декількох зазначених вище варіантів: *бурмотати* – “говорити невиразно, неясно; бурчати”; *мовити* – “висловлювати вголос свої думки; говорити, казати”. Інколи трапляються варіанти на зразок тлумачень до ЛСВ дієслів *крикнути* – “однокр. до кричати”, *крикнути* – “підсил. до крикнути”. У цих випадках дефініція дієслова замінюється поданням його дієслівного деривата, який набуває статусу гіпероніма.

Подібна ситуація призводить до появи ще однієї з поширених лексикографічних проблем, яка позначається на тлумаченнях слів, – виникнення замкненого кола, чи тавтології, внаслідок чого інформаційна і пояснювальна цінність таких тлумачень суттєво знижується. Фактично, вони тільки встановлюють відношення семантичної тотожності (інколи й не цілком правильної) пояснюваного слова і пояснення. Наприклад, у парі *доводити* 1 “підтверджувати істинність, правильність чогось фактами; доказувати” і *підтверджувати* 2 “доводити істинність чогось, наводячи факти”, по-перше, наявне замкнене коло; по-друге, є паралельна спроба тлумачення через синонім; по-третє, загалом незрозуміло, чим же семантично відрізняються між собою вказані дієслівні значення.

Усі типи тлумачень є проблемними, оскільки у них ані для багатозначних дієслів, через які визначається тлумачене дієслово, ані для лексем інших частин мови практично ніде не позначається номер значення, яке вживається в конкретному випадку (прикладом можуть бути усі наведені вище тлумачення). Це є свідченням відсутності чітко розробленої метамови словникових дефініцій. Таким чином, тлумачення, що мало б бути мовою-інструментом опису значень, насправді виявляється тематично структурованою мовою-об’єктом. Звичайно, швидше за все укладачі нетермінологічного словника просто не ставили собі за мету уніфікувати тлумачення, але укладання КТ потребувало максимальної формалізації у цьому аспекті, тож потрібно було вирішувати проблеми стандартизації тлумачень та розроблення метамови словникових дефініцій.

Не вирішує проблеми і зміна джерела: якщо брати за основу синонімічний словник, то виникають інші незручності. Траплялися ситуації, коли досить важко було встановити чітко типи відношень між лексико-семантичними варіантами: синоніми виявлялися дуже далекими за значеннями і семантичними відтінками, тобто належали до різних груп семантичної спорідненості (рід-вид, дія-початок дії тощо), асоціативні

відношення часто дублювали гіпонімію та синонімію тощо. Виникала потреба звертатися до основних засад теорії поля та її відображення у словниках, розглядати лексикографічні питання та супутні теоретичні проблеми перш за все таких розділів лінгвістики, як лексикологія і семантика, застосовувати різні види аналізу, що суттєво ускладнило роботу та її формалізацію зокрема.

На цьому рівні дослідження ми ще раз побачили необхідність укладання КТ, оскільки саме тезаурус може допомогти у впорядкуванні структури словникових тлумачень шляхом порівняння визначень семантично близьких слів. На сучасному етапі розвитку лінгвістики простежується потреба **суміщення принципів лексикографування**, зокрема, створення тлумачних словників на базі ідеографічних. Так, В.В. Морковкін, наводячи думку Л.В. Щерби про те, що для створення хорошого ідеографічного словника необхідно мати хороший опис понять, тобто хороший тлумачний словник, додає, що «хороший опис лексичних одиниць практично неможливо зробити за відсутності їхньої ідеографічної класифікації» [Морковкин 160]. У вказаному напрямку здійснюється розроблення лексикографічного проекту «Толкового словаря русского языка, систематизированного по лексико-семантическим группам слов» під керівництвом Н.Ю. Шведової, яка переконана, що лексикограф має працювати не з алфавітним списком слів, а з певними їхніми лексичними угрупованнями всередині окремих частин мови для того, щоб уникнути різнобою у словнику. І тільки таким чином «можуть бути досягнуті єдність у розмежуванні значень, однотипність тлумачень» [Шведова 171].

У процесі укладання бази даних КТ дієслів постали також такі проблеми: спосіб відбору й упорядкування у синоптичній схемі дієслівної лексики, визначення та «називання» концептів ЛСП мовлення, відбір методів для аналізу наявної у тлумачному словнику лінгвістичної інформації про дієслівні лексеми, вибір методів побудови синоптичної схеми тезауруса, визначення особливостей лексикографування дієслів, зокрема похідних і непохідних, визначення мікро- і макроструктури комп'ютерного тезауруса, наповнення словникової статті. Усі вони фактично є проблемами **представлення** дієслів у комп'ютерному тезаурусі, і їх практично неможливо вирішити без розгляду особливостей семантики дієслова як підґрунтя для побудови ЛСП дієслів, дієслівних словникових статей та їхньої організації у комп'ютерному тезаурусі.

Результати дослідження свідчать, що методика аналізу дієслівної лексики суттєво відрізняється від аналізу інших частин мови, зокрема іменників як основних представників предметної лексики. Оскільки у значенні дієслова переважає сигніфікативна семантика і дієслова є представниками предикатної лексики, дієслівне значення не співвідноситься безпосередньо з предметною сферою, а висвітлює процесуально-станові ознаки предметів. Ця особливість впливає на методику опрацювання

дієслівного матеріалу, зумовлює її специфіку порівняно з аналогічною роботою над іменниками. Для дієслів більш прийнятна *внутрішня, сигніфікативна, заснована на аналізі понять* зумовленість вибору концептів; більш адекватним є *індуктивний* підхід до впорядкування лексем; *суттєвого* значення набувають відношення, які базуються на *словотвірних типах (дериваційна гіпонімія)* і *валентному потенціалі* (основа для міжчастиномовних зв'язків); *несуттєвими* є відношення типу «частина-ціле». Усі ці риси відображаються у теоретичних засадах побудови словника, у структурі *словникових статей* і структурі комп'ютерного тезауруса в цілому як самостійної системи з її внутрішніми зв'язками і багаторівневою організацією. Хоча загальна структура словникової статті для іменників і дієслів є однотипною і складається з трьох частин (заголовного слова та лексем, пов'язаних із ним відношеннями внутрі- та міжчастиномовними), на глибшому рівні відбувається досить суттєва диференціація. Поряд з наявністю дієслів, поєднаних синонімічними, антонімічними та родо-видовими відношеннями (що характерно також і для іменників), для дієслів характерні, зокрема, частотність фонетичних варіантів, розгалужена сітка деривативних відношень, які базуються на семантиці родів дії; мережа відношень на базі дієслівного валентного потенціалу та залежність структури словникової статті від словотвірної будови дієслова.

Як у процесі створення лінгвістичної бази даних для тезауруса дієслів, так і на етапі експерименту над художніми текстами Л. Костенко і В.Стуса, де тезаурус застосовувався як дослідна система до поетичних текстів, актуальною була проблема розмежування омонімії й полісемії вживаних у текстах дієслів ЛСП мовлення, що на сучасному рівні знань практично не піддається формалізації. Загальними і для розроблення дієслівного тезауруса, і для експериментальної частини роботи були пошуки шляхів оптимального представлення результатів, прийнятних як для звичайного користувача, так і для дослідника-лінгвіста.

Укладання КТ дієслів сприяло як **постановці**, так і **вирішенню** лінгвістичних проблем. Було зроблено ряд висновків, які стали наріжними для нашої лексикографічної роботи.

1. Для конструювання бази даних мовна інформація повинна бути **формалізовано представлена**. Перш за все це стосується поданих тлумачним словником визначень. Стандартування визначень тлумачного словника й укладання ідеографічного словника необхідно проводити паралельно, що дає можливість оптимізувати процес роботи.

2. Методика аналізу **дієслівної лексики** суттєво **відрізняється** від аналізу інших частин мови, що пов'язано з референтним характером семантики дієслів. Саме тому аналіз дієслівних значень необхідно проводити перш за все на основі індуктивного методу, через уточнення окреслених дедуктивним способом концептів. **Синоптична схема** тезауруса

розробляється не накладанням масиву лексики на аналізовані значення, а формується на основі **аналізу** лексико-семантичних значень, що дозволяє уникати суб'єктивних впливів розробника на результати дослідження. Особливості семантики зумовлюють кількісні та якісні параметри дієслівної словникової статті КТ.

3. Результати аналізу дієслівних ЛСВ дають підстави стверджувати, що лексема у певному значенні може належати до **декількох полів** за своєю природою, займаючи при цьому різний статус, перебуваючи на різних рівнях віддаленості від центру ЛСП.

4. Найбільш коректною з огляду на прагнення максимальної однозначності і прозорості формою **називання** концептів КТ дієслів мовлення є словосполучення, у складі яких кожна семантична ознака передається окремою лексичною одиницею.

5. Стандартність процедури аналізу доводить можливість використання її на всьому дієслівному масиві, із деякими модифікаціями для імовірних ускладнених випадків. Чітко визначена послідовність кроків дає можливість формалізувати роботу з укладання комп'ютерного тезауруса, допомагає знайти оптимальну форму представлення результатів та застосування їх у комплексі інших лінгвістичних продуктів (зокрема частотних словників).

Укладання тезаурусів та застосування їх у різного типу дослідженнях надзвичайно актуальні для сучасної лінгвістики. Формалізація лексикографічних розробок й комп'ютеризація лексикографічних продуктів є важливими завданнями сучасної комп'ютерної лексикографії, оскільки допомагають оптимізувати отримання якісних результатів в електронному форматі.

Література

Дарчук, Н., Денисенко, І., Сірук, О., Сорокін, В.: Ідеографічний тезаурус української мови. In: Вісник Черкаського університету 24/2001, с. 3-6.

Морковкин, В.В.: Лексическая многозначность и некоторые вопросы ее лексикографической интерпретации. In: Русский язык: Проблемы художественной речи 1981.

Сірук, О.Б.: Спеціалізований тезаурус з комп'ютерної ідеографії. In: Мовні і концептуальні картини світу: Збірник наукових праць 18/2005, с. 172-176.

Словник української мови: В 11т. Наукова думка, Київ 1970-1980.

Коломієць, М.П., Регушевський, Є.С.: Словник фразеологічних синонімів. Радянська школа, Київ 1988.

Шведова, Н.Ю.: Однотомный толковый словарь: специфика жанра и работы. In: Русский язык: Проблемы художественной речи 1981.

Summary

The article is devoted to the linguistic problems of computational thesauri composition, especially to verbal semantics representation, and includes several advices for verbal thesauri developers.

Укладання тематичного образу тексту на основі формальних критеріїв

Чейлитко Наталія

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Надзвичайно плідним у сучасних лінгвістичних дослідженнях є постулат про ізоморфізм семантичної та синтаксичної організації текстів та їхніх складників – речень [Караулов 1981: 271]. Саме цей постулат став вихідним для дослідження, описаного в цій статті. Ми припустили, що, спираючись на суто формальні синтаксичні критерії, можливо виявити в тексті ключові (найбільш значущі для розгортання повідомлення) слова.

Метою даної статті є обґрунтування правомірності визначати тематичний образ на основі вивчення його формальної (синтаксичної) структури, а також опис проведеного експерименту, який полягав у створенні тематичного образу (ТО) текстів ЗМІ шляхом аналізу синтаксичних зв'язків словоформ у межах речення.

Актуальність роботи полягає в тому, що запропонована методика укладання ТО тексту може стати основою для різноманітних досліджень, присвячених виявленню своєрідності відображення мовної, суспільної тощо свідомості в межах певного корпусу текстів.

Новим у здійсненому дослідженні є вироблене поняття тематичного образу тексту, описана методика, а також укладений нами ТО політичних текстів ЗМІ, присвячених виборам 2004 р.

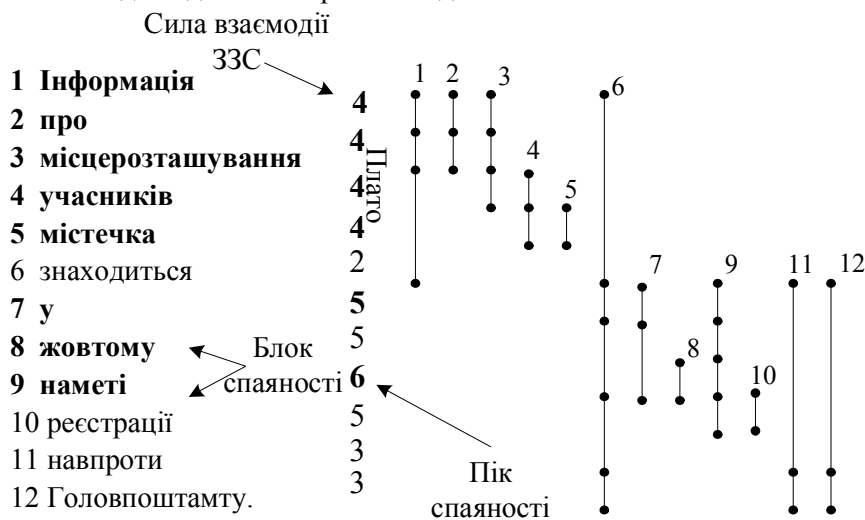
Теоретичним підґрунтям нашого дослідження стала висловлена в [Закономерности 1982: 208-220, Перебейнос 2002: 148-149, Перебейнос 1985:148-150] ідея вивчення структурної організації тексту через синтаксичні відношення словоформ у реченні – зону зв'язків словоформ у реченні й визначення ролі взаємодії зон зв'язків в структурній організації не лише кожного окремого речення, але й цілого тексту.

Зоною зв'язків називають сукупність синтаксичних зв'язків словоформи. Виявити характер взаємодії таких зон можна на основі методу обчислення зон зв'язків словоформ (ЗЗС) у реченні. Для цього необхідно представити ЗЗС графічно, провівши відрізок через усі словоформи, пов'язані з даною словоформою (див. рис. 1). Побудувавши в такий спосіб зони зв'язків для всіх елементів речення, можна обчислити, скільки відрізків проходить між будь-якими двома словоформами, лінійно розташованими поряд, тобто визначити силу взаємодії зв'язків між ними, силу їхньої синтаксичної "спаяності".

Найбільший показник сили взаємодії називають піком найбільшої спаяності (зв'язності) в реченні. Якщо одразу кілька послідовно розташованих показників мають однакове найбільше значення, таку

послідовність називають плато спаяності. У реальному реченні може бути кілька піків та плато спаяності. Елементи речення, між якими сила зв'язку максимальна, утворюють блок спаяності.

Позиції словоформ, які потрапили до блоку або плато зв'язності, вважаємо сильними синтаксичними позиціями, адже вони розташовані в найбільш тісно пов'язаних ділянках речення. Принагідно зауважимо, що емпіричні спостереження засвідчили: доволі часто сильні позиції у реченні обіймають відповідно тема і рема повідомлення.

Мал. 1. Зони зв'язку словоформ речення

У своєму дослідженні ми виходили із гіпотези, що сукупність усіх словоформ, які потрапили до сильної синтаксичної позиції, можуть адекватно відобразити тематичну приналежність аналізованих текстів. З метою підтвердження або спростування гіпотези нами було проведено експеримент, матеріалом для якого стала сукупність текстів Інтернет-публікацій газети "Українська правда", присвячених виборам 2004 року (3200 речень).

Першим етапом став формальний опис синтаксичної структури речень в термінах розміненого дерева залежностей [Гладкий 1985: 11-30]. На другому етапі відбулося автоматичне визначення ЗЗС, яке здійснювалося за допомогою спеціального програмного забезпечення. Автомат, аналізуючи будову дерева залежностей, визначав ЗЗС та силу взаємодії між ними. Зауважимо, автоматичне обчислення ЗЗС та їх графічне представлення не тільки сприяло значному пришвидшенню обробки матеріалу, але й допомогло уникнути непослідовності у процесі їх інтуїтивної побудови дослідником.

На третьому етапі були визначені блоки спаяності за таким правилом: якщо певний показник сили взаємодії ЗЗС перевищує два інших,

сусідніх з ним показники, то його вважаємо піком спаяності. Словоформи, між якими виявлено пік спаяності, утворюють блок спаяності.

На четвертому етапі сукупність словоформ, які ввійшли до складу блоків або плато спаяності, тобто обійняли сильні синтаксичні позиції речення, лематизовано (приведено до словникових форм) та впорядковано за частиномовною приналежністю. Надалі у фокусі нашої уваги перебували вже не словоформи, а лексико-семантичні варіанти (ЛСВ). З цією метою в межах багатозначних лексем виокремлено ЛСВ на основі вивчення контекстів їхнього вживання.

Аналіз ЛСВ за частиномовною приналежністю виявив наступне: 39,6 % усіх ЛСВ становлять іменники, 12,5 % – особові дієслова, 11,3 % – прийменники, 11 % – прикметники. Кількість ЛСВ, репрезентованих іншими частинами мови у сукупності складає 25 %. Серед них: числівники (4,6 %), займенники-іменники (4,3 %), прислівники (4,2 %), сполучники сурядності (3,4 %), займенники-прикметники (3 %), частки (2,8 %), сполучники підрядності (0,6 %), дієприслівники (0,2 %), форми на -но/-то (0,2 %), модальники (0,1 %). Окрему групу становлять аббревіатури (2 %).

Наведені статистичні дані свідчать про провідну роль іменників у тематичному розгортанні текстів. Особливу увагу привертає велика кількість прийменників у сильній позиції речення. Цей факт засвідчує, що вони мають важливе значення для структурної організації речення.

На п'ятому етапі ЛСВ іменників та дієслів були впорядковані в ієрархічні дерева на основі тезаурусно-фреймового підходу.

Зважаючи на обмеження в обсязі статті, проілюструємо одержані результати на прикладі тезауруса іменників.

Перший рівень дерева утворюють лексико-семантичні поля «*Людина*», «*Природа*», «*Матерія*», «*Суспільство*», «*Абстрактні відношення*», яким підпорядковуються лексико-семантичні підполя. У межах кожного підполя розгалуження вузлів дерева відбувається за принципом фрейму. Таким чином, кожен вузол, який називає лексико-семантичне підполе, стає окремим фреймом, в межах якого визначаються слоти, що заповнюються ЛСВ. Потреба у поєднанні тезаурусного та фреймового підходів виникла у зв'язку з тим, що для адекватної стратифікації одержаної лексики довелося залучити енциклопедичні відомості про явища дійсності, названі ЛСВ. Інформації про значення ЛСВ, наведеної в тлумачних словниках, виявилось недостатньо для відповідного впорядкування одержаної нами лексики. Так, наприклад, лексико-семантичне підполе «*Держава*» є фреймом, який містить у собі слоти «*Військова справа*», «*Уряд*», «*Судочинство*», «*Міліція та правопорядок*» та ін.

Сукупність ключових ЛСВ, організованих в ідеографічне дерево, становить тематичний образ проаналізованих текстів. Кожному ЛСВ присвоєно числовий індекс, який відображає кількість разів, коли даний

ЛСВ опинився в сильній синтаксичній позиції. Цей індекс можна вважати показником ваги певного ЛСВ у тематичній репрезентації текстів. ЛСВ з найбільшим індексом відображають тематичне ядро текстів – їхню політичну спрямованість, ЛСВ з невисоким індексом вказують на додаткові теми повідомлень.

Загальна кількість ключових слів серед іменників становить 1953 ЛСВ. Найбільша кількість припадає на такі слоти, як: «Уряд», «Військова справа», «Політика» та «Назви людини за родом діяльності».

У таблиці 1 наводяться найчастотніші з-поміж усіх ЛСВ, які визначають основну тематичну спрямованість текстів та окреслюють ситуацію, відображену в них.

Таблиця 1. Ключові ЛСВ, які мають найвищий індекс

ЛСВ	Індекс	Значення ЛСВ
<i>Ющенко</i>	292	Власна назва особи.
<i>Україна</i>	200	Власна назва держави.
<i>прихильник</i>	164	Той, хто підтримує, захищає кого-, що-небудь, стоїть на чьомусь боці.
<i>майдан</i>	163	Велике незабудоване місце в місті або селі; площа.
<i>Янукович</i>	161	Власна назва особи.
<i>люди</i>	144	Особи, об'єднані певними, характерними або спільними ознаками.
<i>президент</i>	142	У ряді країн – обраний на певний строк глава держави.
<i>рада</i>	109	Орган державної влади, який є формою політичної організації суспільства.
<i>кореспондент</i>	104	Співробітник газети, журналу, радіо тощо або приватна особа, що надсилає свої інформації з місць; дописувач.
<i>вулиця</i>	95	Обмежений двома рядами будинків простір для їзди та ходіння.
<i>дільниця</i>	93	Адміністративно-територіальна або виробнича одиниця.
<i>мітинг</i>	91	Масові збори з приводу обговорення якихось злободенних питань, перев. політичних.
<i>вибори</i>	83	Обрання шляхом голосування депутатів у представницькі органи держави, службових осіб і т. ін.
<i>Київ</i>	80	Власна назва міста.
<i>народ</i>	78	Населення держави, жителі країни.
<i>влада</i>	76	Керівні державні органи; уряд.

Привертає увагу той факт, що у сильну синтаксичну позицію потрапили власні назви. Завдяки цьому в тематичному образі наявні назви осіб, які брали участь в подіях (прізвища кандидатів, депутатів, суддів, журналістів), окреслено місце здійснення подій (назви вулиць, міст, селищ, регіонів), названі держави, які в певний спосіб долучилися до виборів 2004 року.

Незначну кількість становлять назви історичних осіб та літературних персонажів. Проте вони є надзвичайно показовими, до якого шару

минувшини апелювали автори аналізованих політичних текстів. Так до ТО потрапили *Бендер* та *Шура Балаганов*, *Швейк*, *Ленін* та *Сталін*. Серед письменників згадано *Пушкіна*, проте *Тарас Шевченко*, *Іван Франко* та *Леся Українка* фігурують не як історичні особи, а винятково як складові частини назви університету, театру та бульвару відповідно.

Також у ТО представлені новотвори, які відображають ідеологічну спрямованість проаналізованих текстів. Йдеться про слова на зразок *кучманойд*, *януковець*, які засвідчують тенденційність щодо офіційної на той час влади та провладного депутата. Аналогічно, характерним виявився номен на позначення уявної коаліції *Україна-Гондурас-Туркменістан-Білорусь*.

Можна навести ще чимало яскравих прикладів, як ТО текстів про вибори 2004 р. вмів у собі не лише об'єктивну інформацію про події, висвітлені в текстах, але й тенденційність викладу матеріалу, проте обсяг статті змушує нас обмежитися наведеними прикладами.

Таким чином, гіпотеза про можливість укладання тематичного образу текстів на основі формальних синтаксичних критерії підтверджена. Упорядковані за тезаурусно-фреймовим принципом ЛСВ адекватно відобразили тематичну спрямованість текстів. Результати проведеного експерименту підтверджують правомірність тези про ізоморфізм семантичної та синтаксичної будови текстів. Ми вбачаємо великий потенціал в описаній у статті методиці, оскільки на її основі стає можливим проаналізувати різноманітні сукупності текстів, визначити домінуючі та периферійні теми, виявити характер оцінки автором відображуваних ним подій.

Література

Гладкий, А.В.: Синтаксические структуры естественного языка в автоматизированных системах общения. Наука, Москва 1985.

Гриднева, Л.М., Грязнухина Т.А., Дарчук Н.П. и др.: Закономерности структурной организации научно-реферативного текста. Наукова думка, Киев 1982.

Караулов, Ю.Н.: Некоторые вопросы соотношения семантики и синтаксиса с позиций лингвистического конструирования. In: Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. Наука, Москва 1981, с. 273-350.

Перебийнос, В.И.: Еще раз о структуре предложения. In: Чествуя филолога: К семидесятилетию Ф.А. Литвина. Орел 2002, с. 146-156.

Перебийнос, В.И.: О единицах текста. In: Recueil linguistique de Bratislava. 8/1985, с.146-150.

Summary

The article is devoted to the correlation of semantic and syntactical text structures. The results of the experiment on creation of text thematic image are represented. Keywords: thematic image of text, zone of word form's connections, keyword, ideographical tree, frame.

Образ влади у сучасному газетному дискурсі

Дарчук Наталія, Сорокін Віктор

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Політична і соціально-економічна ситуація в Україні, позначена в цілому демократичними процесами, створила відповідні умови для функціонування ЗМІ, зокрема для публіцистичних дискурсів різноманітної тематики – політичної, соціальної, релігійної, художньої тощо.

Мас-медіальна продукція, особливо в умовах зміни ідеологічних і політичних пріоритетів, є важливим фактором впливу і формування суспільного менталітету як позитивно, так і негативно спрямованого. ЗМІ можуть справляти потужний вплив як на консолідацію нації, на виховання громадянської позиції українців, їхньої поваги й підтримки влади, так і навпаки. Отже, моніторинг і дослідження мови ЗМІ, своєчасне й аргументоване реагування на те, **про що і як** говориться в пресі, – важливий фактор підтримування балансу у суспільстві, стримування деструктивних дій.

У мові мас-медіа найважливішим аспектом є прескриптивний (вплив на адресата), якому підпорядковані всі інші характерні вияви цього дискурсу (інформаційний, емоційний, міжособистісний, ігровий та інші). Усі ці риси виражаються насамперед у дистрибутивно-статистичних формах функціонування лексики. Експлікація, систематизація і витлумачення цих форм сприяють створенню об'єктивної мовної картини життя нації, громади, держави, влади.

Матеріали, за якими написана доповідь, є частиною проекту моніторингу корпусу газетних дискурсів (газети 2004-2006 р.р.), мета якого – виявлення й аналіз мовної картини нації, громади, держави, влади, політики, окремих політиків у сучасному українському суспільстві. Моніторинг здійснюється за спеціальною методикою, в якій передбачений опис взаємодії лексики у дистрибутивно-статистичних і поняттєвих моделях. Метою доповіді є аналіз публіцистичного образу **влади** у газетному дискурсі. Висока частота цього слова (519 випадків у вибірці, довжиною у 300 тис.) і сьома позиція за спадом частоти в укладеному словнику обсягом у 27 тис. слів свідчать про ціннісну значимість цього поняття для політичного дискурсу.

Образ **влади**, що відтворюється мовою ЗМІ, служить досягненню прагматичного ефекту – вплинути на розум і почуття адресата як члена суспільства і сформувати певну думку щодо влади, певне ставлення до неї.

Жоден з мовних механізмів не призначений спеціально для впливу, але практично кожен може бути використаний з цією метою, оскільки природа мови комунікативна.

Предметно-логічний зміст слова **влада** представлений в його лексичному значенні чотирма лексико-семантичними варіантами:

1.Право керувати державою, політичне панування (*за **владу** Кучма самовіддано бився і тоді, коли сів у найвище владне місце// недосяжною є декларована ціль – «**влада** народу»// **влада** в Україні диверсифікована між кількома олігархами*);

2.Керівні державні органи (*центральна **влада**// президентська **влада**// вищий представницький орган **влади**// місцеві органи **влади**// орган виконавчої **влади**// міська **влада**// київська **влада***);

3.Право, можливість розпоряджатися, керувати ким-, чим-небудь (*абсолютна **влада** феодалів// народ – джерело **влади**// політичні кола, які в останні роки мали необмежену **владу** в нашій державі*);

4.Сила, могутність (перен.) (*четверта **влада** – **влада** преси// процес вибору між **владою** сили і **владою** права в олігархів і владної еліти не завершиться до 2004 р.*).

За усіма 519 контекстами зі словом **влада** було встановлено, що у газетному дискурсі (2004 р.) найчастіше воно вживається у другому значенні (91 %), у 7% – у першому, у 2% – у третьому і тільки у двох прикладах зафіксоване переносне вживання цього слова. Ці цифри відбивають суспільні орієнтації, пов'язані з лексичним значенням: з усіх видів влади за її суб'єктами найбільш впливовою є **державна влада**. Вона здійснюється спеціально створюваними для цього державними органами і в порядку, передбаченому конституцією та іншими законодавчими актами.

Влада – багатогранне суспільно-політичне і правове поняття. Існують різноманітні його визначення за філософською, юридичною енциклопедіями, тлумачними словниками, підручниками з політології тощо. Але головною ознакою у визначенні є **відносини між людьми, коли одні командують, а інші підкоряються**. Якщо така підлеглість відсутня, тоді немає і влади.

Ставлення до влади у політичному дискурсі виражається у вигляді певної оцінки за шкалою «добре-нейтрально-погано». Суб'єктом оцінки вважаємо як особу, що безпосередньо є автором тексту, чия точка зору викладається (адресант), так і особу, що представляє даний соціум (адресат) – у нашому випадку – лінгвіста-дослідника. Це загальна оцінність, а сама по собі оцінка, за словами Н.Д.Арутюнової [1999: 125], є найбільш яскравим виразником прагматичного значення.

У дослідженні ми виходимо з тези, що оцінка локалізується як у слові (у його денотативному або конотативному значенні), так і у словосполученні, фразеологізмі, цілому тексті. Як стверджує В.М. Телія [1986: 16], оцінка найповніше виявляється у семантиці слова.

Проаналізувавши 519 контекстів зі словом **влада**, можна сказати, що оцінки «добре – нейтрально – погано» розташовуються кількісно у такій

послідовності: 9 – 228 – 225. Тобто про владу говорять або ніяк її не оцінюючи, або погано.

Нейтральну оцінку мають контексти, де згадується поточна робота, діяльність регіональної, місцевої, загальнодержавної влади (тобто за територією здійснення), напр., *районна влада виступила організатором свята // центральна влада передає повноваження на місця; законодавчої, виконавчої, військової, судової (тобто за функціями), напр., необхідно формувати незалежність судової влади; демократична, авторитарна, тоталітарна (тобто за способом взаємодії суб'єкта і об'єкта влади), напр., абсолютна влада феодалів.*

Негативна оцінка загалом виражена у наступному контексті: «Суспільство – так сталося – не любить владу, потім опозицію, а потім грантоїдів». У контекстах підкреслюється *«неодмінно погане ставлення народу до чинної влади»* через *«бездіяльність влади»*, *«руйнівну політику нинішньої влади»*, *«байдужість влади до громадян»*, *«непрозорість діяльності органів влади»*; *«в органах влади переплітаються родинні і дружні зв'язки»*; *«Парламент перетворився в декоративний орган влади»*; *«влада в Україні диверсифікована між кількома олігархами, яким держава фактично віддана в оренду»*; *«Кучма ... не знайшов нічого кращого, як спробувати повернути реформу в бік посилення своєї влади і продовження її в часі: почалися торги в майбутній владі».*

Немає сумніву у тому, що подібна оцінка влади, яка виражається або в байдужому ставленні до неї, або у критиці її діяльності, свідчить про стійку тенденцію останнім часом до підйому політизації і одночасно апатії українського суспільства. Така оцінність має соціальний характер, в основі її лежить дихотомія «відповідний прогресивним соціальним нормам/не відповідний прогресивним нормам».

Фактор оцінки безперечно корелює зі створенням образу влади, який відтворюється мовою газет. Саме існування образу залежить від стилістичних прийомів, включаючи тропи. Слово і текст завжди стилістично забарвлені, навіть коли вони емоційно нейтральні, оскільки характеризують умови спілкування. З усіх функціональних стилів «найбільш відкритим до тропів є публіцистичний, мета тропеїзації в якому, на думку Костомарова, – довести до адресата у специфічних умовах газетного процесу об'єктивну і всебічну інформацію і справити конкретний вплив на нього» [1971: 166].

У результаті аналізу контекстів встановлено, що домінуючим є негативний образ влади, засобами творення якого є наявність лексем із узуальними ядреними негативними семами: *влада бандитська//злодійська//незаконна//бездіяльна//байдужа до громадян. Живаються слова із стилістичним забарвленням: влада робить «чистку»//зішкрябує інтелектуальний шар// елементарне «відмивання брудних грошей та брудних технологій» влади// допоможіть врятувати націю в немовляті, яку нищить влада в державних притулках.*

Серед тропеїчних засобів переважає метонімія, коли властивості або дії предмета (особи) переносяться на інші предмети, за допомогою якого ці властивості або дії виявляються. Влада постає в образі людини, яка «дуриць свій народ»; «українська **влада** не відчуває історичної відповідальності»; «діяльність **влади** стає надзвичайно витратною й корупційною, частково оплачуваною олігархами»; «убожіє, гине село, а **владі** це байдуже»; «слід остерігатися провокацій **влади**, спрямованих на розкол країни».

У 2004 р. – а саме того періоду досліджуються газетні тексти – влада асоціюється персонально з президентом Л. Кучмою: за **владу** Кучма самовіддано бився і тоді, коли сів у найвище владне крісло// **влада**, вибудована президентом протягом десяти років на пріоритеті лояльності, а не професіоналізму, цементувалася корупцією.

Влада байдужа і до історії України – до Батурина, Конотопа, Глухова, Чигирини, Кам'яної Могили, Трипілля// **влада** згадує про Крути тільки 29 січня, розповідаючи байки, що колись тут буде город-сад.

Влада, яка є гарантом закону, згадується у газетних текстах як беззаконна: громадяни стали жертвами свавілля та беззаконня **влади** (оксюморон)// виборами мерів, довиборами у Верховну Раду **влада** продемонструвала безпрецедентний цинізм і наплювацьке ставлення до верховенства права. Про владу згадують з іронією, римуючи фразу: *той, хто знає, кому і скільки дати, той від **влади** користь буде мати.*

Не обділена увагою і влада у найближчих наших сусідів – Білорусі та Росії: «абсолютизм **влади**» називається «**владою** по-білоруськи» і «тотальною узурпацією **влади**»; лідер близької до необмеженої **влади** партії «Единая Россия» та «спадкоємний принц» Гризлов.

Часто лексема **влада** є ключовою у фразеологічних сполуках: останні десять років **влада** сіяла розбрат// [Верховна Рада] могла б і на цей кризовий момент взяти **владу** в свої руки// конституційна реформа як засіб приведення до **влади**// до **влади** в країні ще ніколи не приходила людина, що має готову для освоєння держави кадрову й комерційну мережу та ін.

Виникає природне питання, чому у газетному дискурсі образ влади має негативну конотацію? Причин тут кілька: по-перше, у самому денотативному значенні цього слова закладена сема керування: хтось кимось керує, що завжди не подобається людині; по-друге, влада – еліта, а народ – аморфна маса, відчужена від політичної сфери, хоча неодноразово з іронією підкреслювалося, що народ – джерело влади; по-третє, в Україні у 2004 році панували демократичні настрої – це досить яскраво відбилося у мові газет у відвертій критиці влади. Можна висловити припущення, що в умовах демократії позитивна оцінка діяльності влади могла б викликати недовіру і побоювання, чи не бреше або лицемірить адресант? Що він хоче, якщо нахваляє владу? Але у 2004 році у газетному тексті адресату

пропонувалася надто наближена до реальності негативна характеристика влади.

Разом з тим, у сфері досліджуваної проблематики залишається простір для подальшого вивчення репрезентації публіцистичного образу. Цікавими в цьому плані були б дослідження, що базуватимуться на порівняльному аналізі газетних текстів регіонів України, російськомовних та українськомовних, на постійному моніторингу і розширенні корпусу мовних одиниць.

Література

Арутюнова, Н.Д.: Язык и мир человека. Языки русской культуры, Москва 1999.

Костомаров, В.Г.: Русский язык на газетной полосе. Изд-во Московского ун-та, Москва 1971.

Телия, В.Н.: Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. Наука, Москва 1986.

Summary

Current study is devoted to the analysis of image of state power in the prescriptive aspect on the basis of the materials of newspaper discourse. The monitoring is carried out using the special methods which provide the description of interaction of lexis in the distributive-statistical and cognitive models.

Keywords: newspaper discourse, image, connotation, distributive-statistical and cognitive models.

Типові моделі зон зв'язків словоформ в українському реченні

Галкін Андрій, Чейлитко Наталія

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Кожна словоформа реалізує в реченні свої активну та пасивну валентності. Словоформа підпорядковується сама й підпорядковує собі інші словоформи речення. Також у складі речення вона може вступати в сурядний зв'язок, пов'язуючись з іншою словоформою опосередковано через їхнє спільне підпорядкування третій словоформі. Сукупність зв'язків словоформи в реченні становить її зону зв'язку [Закономерности 1982: 114; Перебейнос 2002: 149; Пещак 1979: 147]. Своєрідність зони зв'язку визначається як мовними, так і мовленнєвими синтаксичними процесами, задіяними в побудові речення як одиниці мовлення. Тому актуальним є вивчення зон зв'язків словоформ у реальному реченні та виявлення основних факторів, які зумовлюють їхню специфіку.

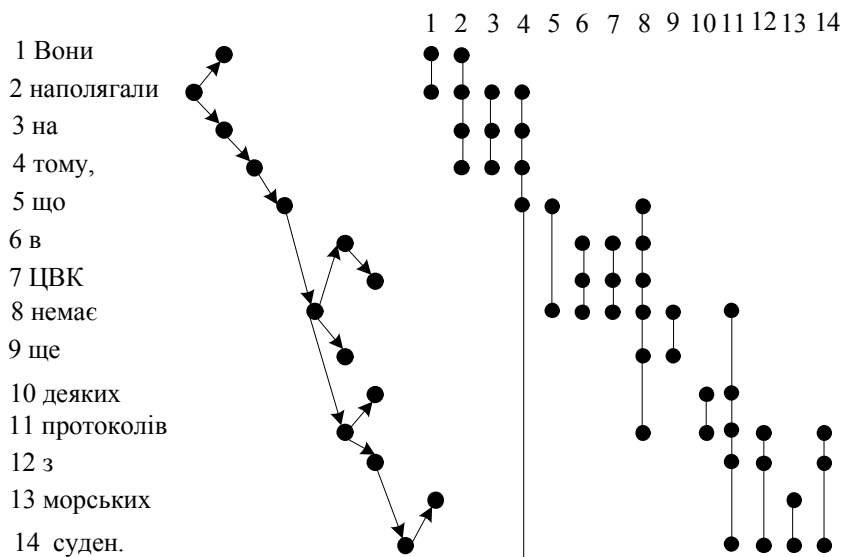
Об'єктом дослідження є синтаксичні зв'язки в реально вжитому реченні. Предмет дослідження становлять типові моделі зон зв'язків словоформ (ЗЗС) в українському реченні. Метою статті є вироблення основних параметрів аналізу ЗЗС та визначення типових моделей ЗЗС (на прикладі моделей ЗЗС іменника).

На основі методу аналізу ЗЗС у реченні, розробленого в [Закономерности 1982], стало можливим виявити та описати ЗЗС. Новизна нашого дослідження полягає в тому, що названий метод вдосконалено й уперше застосовано до вивчення структури українського речення, в результаті чого виявлено типові моделі ЗЗС у текстах Інтернет видань ЗМІ (новини, репортажі, інтерв'ю, аналітичні статті) за листопад-грудень 2004 р.

Нами було автоматизовано процедуру виявлення ЗЗС на основі розміченого дерева залежностей, що запобігло неоднозначностям, які виникають під час визначення ЗЗС дослідником, а також значно пришвидшило цей процес (див. мал. 1).

Усі ЗЗС проаналізовано за наступними параметрами:

1. Модель ЗЗС, представлена в термінах лексико-граматичних класів, які відповідають послідовності словоформ, що утворюють ЗЗС (наприклад, у реченні на мал. 1 словоформа *протоколів* має ЗЗС *немає деяких протоколів з суден* і модель M PnAdj N Pr N, словоформа *морських* – ЗЗС *морських суден* та модель Adj N).

Мал. 1. Приклад автоматичного обчислення ЗЗС на основі розміченого дерева залежностей

2. Довжина моделі ЗЗС – кількість словоформ, які входять до складу ЗЗС (відповідно, для *протоколів* цей показник дорівнюватиме 5, а для *морських* – 2).

3. Довжина ЗЗС в реченні – кількість словоформ речення, розташованих у межах певної ЗЗС (для *протоколів* це 7, *морських* – 2).

4. Щільність ЗЗС – наявність або відсутність словоформ у межах певної ЗЗС, які не входять до її складу (так, ЗЗС *протоколів* проходить через словоформи, які не входять до її складу). Щільність можна визначити шляхом віднімання кількісного показника довжини моделі ЗЗС від кількісного показника довжини ЗЗС в реченні (для *протоколів*: $7-5=2$ – ЗЗС є нещільною, для *морських*: $2-2=0$ – зона є щільною).

5. Позиція опорної словоформи в моделі ЗЗС. Опорною словоформою називаємо словоформу, для якої визначається дана ЗЗС. (словоформа *протоколів* має другу позицію в зоні, *морських* – першу).

6. Схема ЗЗС – співвідношення кількості словоформ, яким підпорядковується опорна словоформа, зі словоформами, які підпорядковуються їй. Йдеться про напрям зв'язку підпорядкування. Разом із тим, у схемі має бути відображено відомості про принципово інший тип зв'язку – сурядний. Автоматично визначаючи характер зв'язку кожної словоформи на основі розміченого дерева залежностей, ми розрізняли зв'язки даної словоформи з тими словоформами, відповідні вузли яких розташовані в дереві: 1) вище – відповідають словоформам, які підпорядковують собі дану словоформу, 2) на одному рівні з нею – перебувають з нею в сурядному зв'язку, 3) нижче – підпорядковуються їй.

(для словоформи *протоколів* це співвідношення становить 1|0|3, *морських* – 1|0|0).

Загальний обсяг проаналізованої вибірки становить 2300 речень (близько 30 тис. слововживань). Для кожної словоформи автоматично визначено її ЗЗС, а також характеристику ЗЗС за названими вище шістьма параметрами. Очевидно, загальна кількість ЗЗС дорівнює кількості слововживань у вибірці, тобто кожна ЗЗС є індивідуальною. Проте аналіз моделей ЗЗС показав, що вони повторювані й серед них можна визначити типові. Адже "типовою є та конструкція, яка має високу частоту" [Закономерности 1982: 113]. Поділ моделей на частотні/нечастотні встановлюється, як правило, на основі емпіричних критеріїв. Так, у "Закономірностях..." ЗЗС розглядалися осібно для кожного лексико-граматичного класу. Типовими вважалися ті конструкції (у нас – моделі), абсолютна частота яких перевищує 10% [Закономерности 1982: 114]. Ми вважаємо за доцільне вважати типовими моделі, абсолютна частота яких сягає 5% й вище, оскільки їх вивчення значно розширить уявлення про процеси, які визначають специфіку певної ЗЗС як мовленнєвої одиниці. Також ми окрему увагу приділяємо моделям з частотою 1-5% – як потенційно типовим.

Розглянемо моделі ЗЗС іменника в текстах Інтернет видань ЗМІ.

За кількістю компонентів у моделі типовими для іменника виявилися моделі з двома (22,7%), трьома (32,4%), чотирма (23%), п'ятьома (12,5%), шістьома (5,3%) компонентами. Потенційно типовими є моделі в сім (1,85%) складників. Ці дані засвідчують не лише мовні, але й мовленнєві сполучувальні потенції іменника: з якою кількістю словоформ може бути пов'язаний іменник в межах певного речення. Мовленнєва сполучуваність передбачає наявність у словоформи зв'язків, які виникають у процесі утворення речення як мовленнєвої одиниці (зокрема, сурядний зв'язок, міжфразовий зв'язок).

Моделі розрізняються також за реальною довжиною в реченні ЗЗС, в яких ці моделі втілюються. Типовими можна вважати моделі, реалізовані в ЗЗС довжиною в дві (20,3%), три (25%), чотири (17,2%), п'ять (11,6%), шість (7,5%) словоформ, потенційно типовими – сім (4,8%), вісім (3,3%), дев'ять (2,1%), десять (2%), одинадцять (1,3%), дванадцять (1,1%) словоформ. Цей показник відображає, яких меж може сягати ЗЗС іменника в реченні, як далеко може поширюватися сфера її синтаксичної дії. Основним чинником зростання довжини зони є антиномія лінійної та структурної організації речення. У потоці мовлення словоформа лінійно розташована поряд лише з двома іншими словоформами – попередньою та наступною, проте її синтаксичні зв'язки часто сягають більших показників і тому є дистантними.

Аналіз позиції опорної словоформи в ЗЗС засвідчив, що третя позиція є найчастотнішою в усіх типових та практично всіх потенційно

типових моделях, незалежно від їх довжини. Проте в [Закономірності 1982: 119] показано, що типовою для іменника в російських науково-реферативних текстах є друга позиція. Це наводить на думку про існування стилерозрізняльної функції ЗЗС та основних її показників, визначених на

Таблиця 1. Типові схеми та моделі ЗЗС в текстах ЗМІ

1.1. Типові схеми ЗЗС		1.2. Типові моделі ЗЗС	
	%		%
ЗЗС із 2 компонентів	100	ЗЗС із 2 компонентів	100
Позиція опорної словоформи (ОС): 1	20,4	Позиція опорної словоформи (ОС): 1	20,38
1 0 0	17,3	N V	15,47
Позиція ОС: 2	79,6	Позиція ОС: 2	79,62
1 0 0	77,5	N N	48,91
ЗЗС із 3 компонентів	100	V N	19,29
Позиція ОС: 2	41,4	ЗЗС із 3 компонентів	100
1 0 1	32,8	Позиція ОС:1	8,014
2 0 0	7,3	N N V	2,681
Позиція ОС:3	50,5	Позиція ОС:2	41,42
1 0 1	18,5	N N N	12,84
2 0 0	30,4	Pr N V	5,277
ЗЗС із 4 компонентів	100	V N N	6,885
Позиція ОС:2	26,2	Позиція ОС:3	50,54
1 0 2	12,8	N Adj N	6,687
2 0 1	5,5	N N N	5,305
Позиція ОС:3	40,3	N Pr N	5,615
1 0 2	8,6	V Pr N	9,058
2 0 1	28	ЗЗС із 4 компонентів	100
Позиція ОС:4	26,4	Позиція ОС:1	6,924
2 0 1	12	N N V V	1,313
3 0 0	6,1	Позиція ОС:2	26,18
ЗЗС із 5 компонентів	100	Pr N N V	3,462
Позиція ОС:2	18,7	Позиція ОС:3	40,31
1 0 3	8,5	N Pr N N	6,805
Позиція ОС:3	33,5	V Pr N N	8,396
1 0 3	7,2	Позиція ОС:4	26,38
2 0 2	13,8	N Pr Adj N	2,626
Позиція ОС:4	24,6	V Pr Adj N	2,786
2 0 2	7,6	ЗЗС із 5 компонентів	100
3 0 1	8,2	Позиція ОС:1	5,547
Позиція ОС:5	17,5	N N N N V	1,022
2 0 2	3,9	Позиція ОС:2	18,69
3 0 1	4	N N N Pr N	1,168
		V N N N N	1,095
		Позиція ОС:3	33,5
		N Adj N Pr N	1,679
		N Pr N N N	1,898
		Позиція ОС:4	24,6
		V Pr Adj N N	2,044

основі названих вище параметрів. Виявлення спільного й відмінного в організації ЗЗС видається надзвичайно перспективним дослідженням за умови дотримання однозначності у процесі визначення та опису ЗЗС у текстах різних функціональних стилів, що стає можливим у разі

автоматизації цих етапів дослідження. Таким чином, застосування автоматизованого методу аналізу ЗЗС може стати потужним інструментом також і в процесі вивчення синтаксичних особливостей ЗЗС різних функціональних стилів.

Позиція опорної словоформи в моделі ЗЗС визначає характер розподілу зв'язків словоформи за напрямком: співвідношення словоформ, яким дана словоформа підпорядковується та які підпорядковуються їй. Вивчення схем ЗЗС на нашому матеріалі підтвердило цікаву закономірність, помічену в [Закономерности 1982: 121]: "для кожної позиції іменника майже завжди є одна схема, яка є типовою". У таблиці 1.1 проілюстровано цю тезу на прикладі текстів ЗМІ.

Розглянемо типові для Інтернет текстів ЗМІ моделі ЗЗС іменника, попередньо представивши їх за зростанням кількості їх компонентів (таблиця 1.2). Обсяг статті не дає можливості детально схарактеризувати всі моделі, тому назвемо лише основні фактори, які визначають розмаїття моделей ЗЗС: сполучувальний потенціал словоформи, антиномія лінійної та структурної організації, вплив текстотвірних процесів на організацію речення, наявність у ньому сурядних конструкцій, аналітичних словоформ, складених лексем, фразеологізмів та складних членів речення.

Здійснене дослідження на україномовному матеріалі підтверджує правомірність визнання ЗЗС мовленнєвою одиницею. Встановлено, що для кожного лексико-граматичного класу визначається набір типових моделей ЗЗС, які, окрім того, можуть слугувати стилерозрізнявальним фактором для текстів.

Література

Гриднева, Л.М., Грязнухина, Т.А., Дарчук, Н.П. и др.: Закономерности структурной организации научно-реферативного текста. Наукова думка, Киев 1982.

Перебейнос, В.И. Еще раз о структуре предложения. In: Чествуя филолога: К семидесятилетию Ф.А. Литвина. Орел 2002, с. 146-156.

Пещак, М.М. Стиль ділових документів XIV ст. Наукова думка, Київ 1979.

Summary

Speech status of word form's connections zone is argued in the article. The typical models of noun word form's connections zones are represented.

Keywords: syntactical connection, sentence structure, dependence tree, word form's connections zone, typical model.

ACTA
UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FACULTAS PHILOSOPHIKA
PHILOLOGICA 97-2008

UCRAINICA III

SOUČASNÁ UKRAJINISTIKA
PROBLÉMY JAZYKA, LITERATURY A KULTURY
1. ČÁST

Sborník článků

IV. Olomoucké symposium ukrajinistů
28. – 30. srpna 2008

Editor: prof. Josef Anderš, DrSc.

Odpovědná redaktorka: Mgr. Jana Kreiselová

Technická a počítačová sazba: prof. Josef Anderš, DrSc.

Mgr. Radana Merzová

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci,

Křížkovského 8, 771 47 Olomouc

www.upol.cz/vup

e-mail: vup@upol.cz

Olomouc 2008

1. vydání

ISBN 978-80-244-2022-6

ISSN 0231-634X